

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૧૮૪

કિંમત ૦

ગ્રંથનામ

અગાધ ઝીઝી

વર્ગાંક

૪૬૪:૬

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ગુજરાતી સરલાર્થસહિત

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
સંપાદક અને પ્રકાશક : મિશ્રુ-અશ્વઢાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ ૧૪ મી, પૃષ્ઠ ૪૮૦, પ્રત ૫૦૦૦૦,
મૂલ્ય રૂપિયો ૮૧, પાકું પૂકું ૦૧-

“સરસ્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” અમદાવાદમાં

લિલ્લુ-અખંડાનંદના પ્રખંધથી મુદ્રિત

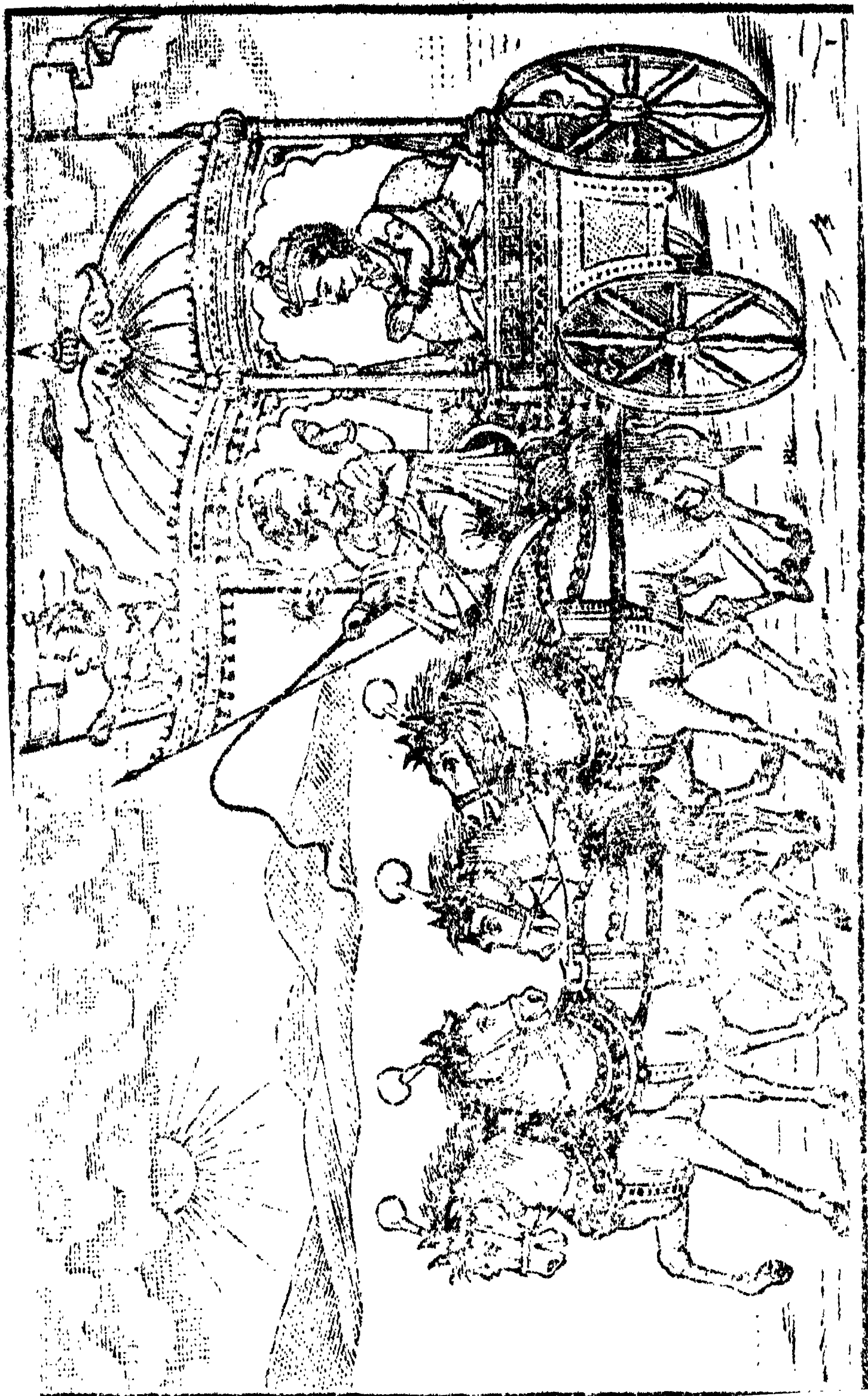
શ્રાવણ-૧૯૯૫; સને ૧૯૩૯

જયસચ્ચિદાનંદ

જે જે સજ્જનોને
આ ગ્રંથમાંનું જ્ઞાન આચરવામાં
કાંઈ પણ પ્રીતિ પ્રક્ટી હોય;
જેઓ નિત્યપ્રતિ જ્ઞાન—
પ્રકાશ વડે મોહરૂપી
અંધકારને હાંટી કાઢ-
વા મથતા હોય;
તે તે સાધક
બંધુઓને
વંદનપૂર્વક
જયસચ્ચિદાનંદ

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

ॐ समर्पण ॐ

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥
कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मना वा श्रुतेः स्वभावात्
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

સમર્પણનો માર્ગ

હજારો રૂપવાળા; હજારો ચરણ, આંખો, મસ્તકો સાથળો અને બાહુઓવાળા; હજારો નામવાળા; સહસ્ત્ર ક્રોટી યુગોને ધારણ કરનારા અને સદાય શાશ્વત એવા આપ અનાદિ-અનંત પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો.

જો નીલપર્વત જેટલું કાજળ હોય; મહાસાગર જેવડો ખડિયો હોય; કલ્પવૃક્ષના ડાળની કલમ હોય; પૃથ્વી જેવડો કાગળ હોય અને એ બધું લઇને તેના વડે સાક્ષાત્ સરસ્વતી સદાકાળ લખ્યા કરે, તોપણ હે નાથ! આપના દિવ્ય ગુણોનો પાર આવે નહિ.

હે દેવોના દેવ! મારે માતા પણ આપ છો અને પિતા પણ આપ છો; બંધુ પણ આપ છો અને મિત્ર પણ આપ છો; વિદ્યા પણ આપ છો અને દ્રવ્ય પણ આપ છો; દૂંઢમાં હે સર્વેશ્વર! મારું તો સર્વ કંઈ એક આપજી છો.

માટે કાયાવડે, વાણીવડે, મનવડે, ઇન્દ્રિયોવડે, બુદ્ધિવડે, ચિત્તવડે, અહંકારવડે અથવા પ્રકૃતિના સ્વભાવ વડે જે જે કંઈ કરું છું તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ! આપના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની નાની સાધઝની ૧૨ મી આ-
વૃત્તિની ચાળીસ હજાર પ્રત ખલાસ થતાં મોટા અક્ષરની
૧૩ મી આવૃત્તિની ૫૫૦૦) પ્રતો છપાઈ છે અને આ
મધ્યમ અક્ષરની ૫૫૫૫ હજાર પ્રતો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ અનુવાદ વધુ સરળ, સ્પષ્ટ, ભાવવાહી અને
મૂળને વળગી રહી તૈયાર થાય એ માટે છેલ્લાં એ વર્ષથી
તેની પાછળ યથાશક્ત્ય યત્ન લેવાયો હતો; વળી તે મોટા
અક્ષરની ૧૩ મી આવૃત્તિમાં છપાયા પછી એમાં કોઈ
સ્થળે ભૂલો જણાયેલી તે સુધારી લેવાઈ છે. આમ
છતાં સર્વજ્ઞ અને નિર્દોષ તો એક માત્ર પરમાત્માજ હોઈ
કોઈ પણ સજ્જનને એમાં ભૂલચૂક જણાય તો તે સુધારી
મોકલવા કૃપા કરે; જેથી તે યોગ્ય લાગશે તો નવી
આવૃત્તિમાં સુધારી લેવાશે.

આ આવૃત્તિ, એક પાનમાં શ્લોકો તથા સામેના
પાનમાં તેનું ભાષાંતર એમ નવી દબથી છપાઈ છે;
અને પ્રથમના ત્રણ અધ્યાયો છપાઈ ગયા પછીના શ્લોકોંક
ભાષાંતરની છેવટે ન આપતાં શરૂમાં અપાયા છે. એ
ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં જગ્યા કોરી રહેતી હતી ત્યાં ત્યાં

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, શ્રીરામદાસ તથા સંત તુકારામનાં બોધવચનો મુકાયાં છે. આ રીતે આ આવૃત્તિ બંને તેટલી વધુ ઉપયોગી નીવડે એ માટે યથાશક્ય પ્રયત્ન થયો છે.

મોટા અક્ષરની આદમી તથા તેરમી આવૃત્તિમાં અપાયેલું ગીતામાહાત્મ્યના અનુસંધાનરૂપ ૪૪ શ્લોક-વાળું પ્રકરણ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંબોધનોના સાદા અર્થ ઇત્યાદિ લેવાયા છેજ તે ઉપરાંત શરૂનાં પૃષ્ઠોમાં પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો નવેસરથી ઉમેરાયા છે; તેમજ છેવટના ભાગમાં ૧૨ મી આવૃત્તિથી અપાતા આવેલા કેટલાક ઉપયોગી લેખો છપાયા છે.

અગાઉની આવૃત્તિ ૩૧"×૫" ના કદમાં છપાઈ હતી અને આ ૩૧"×૫૧" ના કદમાં છપાઈ છે; તે પણ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૬૪ વધી છે. તે ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વધેલા કદના હિસાબે શુમારે ૪૦ પાન ઉમેરતાં કુલ શુમારે ૧૦૪ પાન વધી જાય છે; એટલે મૂલ્ય પાકા પૂંઠાના રૂ. ૦.૮૦ અને બોર્ડપટ્ટીના રૂ. ૦.૧૦ રાખ્યું છે.

આ પછી પૃષ્ઠ ૫૯ ઉપર છપાયેલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારી લેવા વિનંતિ છે. હરિઃ ॐ તત્ સત્

શ્રાવણ સુદ ૧૫,
સંવત ૧૯૯૫

—ભિક્ષુ અખંડાનંદ

આગલી આવૃત્તિનું નિવેદન

કેવું ગરવું ગીતાજ્ઞાન, જેના ગાયક શ્રીભગવાન;
સીધે પંથ સુણાવે શ્રેય, વ્યવહારે પણ મોક્ષજ ધ્યેય.
તે ભૂલી ભારતસંતાન, ભૂલ્યાં ભવ્ય ધર્મનું ભાન;
ધર્મ કર્મથી થઇને ભ્રષ્ટ સર્વ પ્રકારે પામે કષ્ટ.
તેહતણી સેવાને કાજ, સુલભ કરવા ગ્રંથસમાજ;
સુજનોના પુણ્યે સૌ થાય, કર્તા ધર્તા શ્રીહરિરાય.

આ આવૃત્તિ સરલાર્થ અને મૂળ શ્લોકો સાથે
છપાઈ છે. સુયોગ્ય જનોને એ યત્ન કાંઈ પણ સફળ
થયેલો જણાય તો તેનો યશ તે પરમ પ્રેરક સર્વેશ્વરને
ઘટે છે અને ઓછપ દેખાય ત્યાં ત્યાં આ સેવકની
અયોગ્યતા સમજવાની છે. આમાં ભૂલદોષ આદિ
જણાય તે તે સજ્જનો સુધારી મોકલવા કૃપા કરે.

આગલી સં. ૧૯૭૦ વાળી પાંચમી આવૃત્તિથી
અત્યાર સુધી નિવેદનરૂપે જે વિચારો સંયોગાનુસાર
થોડા ફેરફાર સાથે અપાતા આવ્યા છે તે આ નીચે,
પણ સહેજ ફેરફાર સાથે આપ્યા છે.

બાઇબલ સોસાયટી અને ખ્રિસ્તી મિશનોદ્વારા ભારત-
વાસીઓને ખ્રિસ્તીઓ બનાવવા વગેરે માટે દર વર્ષે જે

કરોડોનાં ફંડ ક્રિશ્ચિયન ધનિકો વહેવરાવતા આવ્યા છે; એવા બુદ્ધિમાન દાતા અને પરોપકારી કાર્યકર્તાઓ આ દેશમાંથી નીકળી આવે ને અગ્રેસરો, ધનિકો, ધર્મગુરુઓ વગેરે એવી અનેકવિધ ઉપકારક બાબતો સમજે તથા પાળે ત્યારની વાત ત્યારે.

ગીતા આદિ અસામાન્ય ગ્રંથોની તથા મહાન પૂર્વજોની જયંતીઓ સ્થળે સ્થળે જગાવીને સૂતેલા સુસંસ્કારોને જગાડનારા; યોગમય પુરુષાર્થ જીવનકથનવડે પ્રતાપી પ્રવાહ ફૂંકનારા; અનેકાનેક અનાથ બાળકોને, દીન વિધવાઓને તથા વગર સમજ્યે-દેખાદેખી એદી-પણાને લીધે-વિના સંયમે અને વિના અધિકારે ત્યાગીનો વેશ લેનારા વગેરેને દેશની દુર્દશા વધારતા રોકી એવાઓમાંથી (ખ્રિસ્તીઓની પેઠે) પોતાના દેશ અને ધર્મને માટે થોડાંધ સાચા બ્રહ્મચારીઓ, પંડિતો, કથાકારો, ઉપદેશકો, દેશભક્તો, લેખકો, શિક્ષકો, પ્રચારકો, વૈદ્યો, વીરાત્માઓ, સ્વયંસેવકો અને સૈનિકો વગેરે પ્રકટાવનારા; તથા એવી બાબતો પાછળ સર્વભાવે એકનિષ્ઠ અને સમર્પિત થઈ જઈ બહુ બાબતોના બહેખાં બનવાના લોભથી બચી જાણનારા સાચા કર્મવીર અને ધર્મવીર ભારતવર્ષમાં ક્યાં અને કેટલા ? એકાદ પાંદડા-જોગી વાતને અને વિદેશી-વિધર્મીઓનેજ સર્વ દુઃખ-

ની જડ સમજી લઇ બ્રમ્યા-બ્રમાવ્યા કરનારા બહેખાં-
 ઓ ભલે તાળીઓ ને થેલીઓ મેળવ્યા કરે; અને ભલે
 ધનિકોનાં છોકરાંને સરકારનું કે એવું તેવું શિક્ષણ
 આપ્યા કરી દેશનું ધર ધાલવા છતાં તેમાં દેશસેવા
 માન્યા-મનાવ્યા કરે ! આવી અવળી રીતે પણ જ્યાં
 સહેલાઈથી યશ અને પૈસા મેળવી શકાતા હોય ત્યાં
 પછી ઊંડા તલસ્પર્શી વિચાર તથા નિશ્ચય કરીને માત્ર
 અમુક કે તમુક બાબતમાંજ એકનિષ્ઠ બની ઊંડા ઊત-
 રવા જેટલી પાયાભૂત ગરજદૂરજ અને ગતિમતિ જાગવી,
 એ તો કોઇ દિવ્યાત્મા માટેજ હોઇ શકે. બીજાઓને
 લેવાદેવાજ શી હોય ! પછી ભલેને પરધર્મીઓના વિધા-
 તક, વિશાળ અને ગુપચુપ હુમલા ગમે તેટલા ચાલ્યા
 કરે ! ભલેને લાખો વિધવાઓના આંતરિક આર્તનાદ
 હિંદુજાતિને રસાતળમાં પહોંચાડી દે ! ભલેને બધાય
 અંત્યજને તથા કાળી પરજને વિધર્મીઓ અપનાવી લે !
 ભલેને ધર્મને નામે ગમે તેટલાં ઘતિંગો, યુક્તિઓ અને
 દુરાચારો ચાલ્યા કરે ! ભલેને બધાય હિંદુઓ આર્થ
 પ્રજ્ઞ મટી જઇ કુરકુરિયાંની પ્રજ્ઞ બની જાય કે સાવ
 ઊખડી જાય ! એવું તેવું જાણવા વિચારવાનીજ કોને
 પડી છે ? યુવકો કે બીજા કોઇ એવું તેવું કાંઇ કરે કરવે
 તેમને ઉત્સાહ આપવા જેટલી પણ જ્યાં અકલ કે

લાગણી હોય નહિ ત્યાં સહાયની તો વાતજ કેવી ?

ધનિકવર્ગ પણ જ્યાંસુધી આવી તેવી દેશકાળને અનુસરતી અનેક બાબતો નહિ સમજતાં માત્ર ગાડ-રિયા પ્રવાહે—અર્થાત્ દાનપુણ્યના ચાલ્યા આવતા પ્રકારે કે જેમાંના ઘણા પ્રકાર તો અત્યારે ચોખ્ખા નુકસાન-કારક છે તેજ રસ્તે તણાયા કરશે; જ્યાંસુધી સરકાર માબાપ રાજ થઈ એકાદ ઇલકાબનું પૂછકું વળગાડી દે, એવાંજ કામો કરવા જેટલી અકુલ રહેશે; જ્યાંસુધી ધર્મગુરુઓ પોતાની રાજસ-તામસ વૃત્તિઓને પોષવા માટે શિષ્યવર્ગના તન, મન, ધનને પોતાનાજ ચરણમાં સમર્પાવ્યા કરશે; જ્યાંસુધી તેઓ પોતેજ ખરી નિષ્કા-મતા અને સાદાઈ ધારણ કરીને સાત્ત્વિક દાનના દેશ-કાળને અનુસરતા પ્રકારો પોતાના કથન ઉપરાંત આ-ચરણથી પણ ઉપદેશવાની અકુલ આવવા દેશે નહિ; જ્યાંસુધી એ સ્વાર્થસાધુ ગુરુ બાપલિયાઓના બાલ્ય દાઠ અને વાણીયાતુર્યથી અંજાયલા રહીને વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ કર્યા કરનારા અંધશ્રદ્ધાળુ શિષ્યો એમની સ્વા-ર્થલોલુપતા સમજી જઈ તેમને સુધરાવાના તરંગ જવા દધને હાંકી કાઢશે નહિ; જ્યાંસુધી અગ્રેસરો દેશની અનેકવિધ દુર્દશાને માટે બીજાઓનેજ દોષ આપ્યા કરશે; અને ખુદ પોતામાં, ઘરમાં, જ્ઞાતિમાં, સમાજમાં

અને ધર્મને નામે વ્યાપી રહેલા અવળા આ વિચારોને, વિધાતક શાળાશિક્ષણો તથા ધર્મને નામે ચાલતાં ધર્મિંગો અને અયોગ્ય રૂઢિ-રિવાજોને ખરા કારણરૂપે સમજી શકશે નહિ અને એવી તેવી બાબતોને ટાળવા-સુધારવાના પ્રયત્ન કરવા માંડશે નહિ; જ્યાંસુધી તાત્કાલિક કીર્તિ વિનાનું અને અધિક શ્રમસાધ્ય એવું સ્વાર્પણનું અમોઘ સત્ત્વ ધરાવનારા એવા અનેકબુદ્ધિ-માન સાધકો, પુરુષાર્થી સ્વયંસેવકો, ભામાશાહ જેવા ધનવાનો, ધુરંધર ધર્મગુરુઓ, કુશળ કથાકારો અને ઊંડી ધગશવાળા અગ્રેસરો વગેરે નીકળી આવશે નહિ; જ્યાંસુધી કર્મયોગના, દાન-દયાના, તત્ત્વજ્ઞાનના, અના-સક્તિના, અનન્ય ભક્તિના, સમભાવના, સત્યાગ્રહના, દેશભિમાનના, નીડરતાના, વિદ્વત્તાના, દુરાચાર વિરોધ-ના, સત્યોપદેશના, સાદા જીવનના, સર્વાર્પણના અને સહનશીલતા વગેરે દૈવી સંપત્તિના શતાવધિ વીરાત્માઓ ભારતની ઝંપડીઓમાંથી બહાર આવીને સમરાંગણમાં ઝુકાવશે નહિ અને દેશના ખૂણેખૂણાને એ તલસ્પર્શી સંપત્તિના પ્રખર પ્રકાશથી ભરી કાઢશે નહિ, ત્યાંસુધી દેશમાં ઊંડી જડ ઘાલી બેઠેલો અજ્ઞાન અને કુચારિત્ર-રૂપ અંધકાર તો તેનાં બાળખચ્ચાંરૂપ દુઃખ, દારિદ્ર્ય અને દુર્ગુણો સાથે દૂર થવો તથા તેનાં ફળ ભોગવાવ-

નારાં અનેકવિધ બાહ્યનિમિત્તો ટળી જવાં એ બધું મુશ્કેલજ છે.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પાસ થનારા નવયુવકોને પદવીની સાથે ફિઝિયનો તરફથી બક્ષિસ અપાતી બાય-બક્ષની ભપકાદાર ચોપડીઓ મળેલી કાણે નહિ જોઈ કે જાણી હોય? છતાં પણ અદ્વિતીય છે એ ધર્મપ્રેમી હિંદુ-આર્ય સંતાનો! કે તમારા ગીતા અને રામાયણાદિ મહાન ધર્મગ્રંથો વિષે એવા તેવા કોઈ વિચાર તમને કેમ નથી આવતા? એકાદ મૂર્ખ પણ સમજી શકે એવી અને પરોપકારના પુણ્ય સાથે પુષ્કળ કીર્તિ અપાવે એવી સાદી સીધી બાબતો પણ સમજવા અને સાધવા જેટલાં તમારાં હૃદયકપાટ હજી નથી ખૂલી શકતાં? શું હજી પણ તે બંધજ રહેશે?

બંધુઓ! હવે તો લોધેની ખરી સ્થિતિને બંધ-બેસતા પરોપકારના સન્માર્ગોએ તમારે વળવું ઘટે છે. તમારા, તમારી સંતતિના અને સૌના સાચા હિત માટે પ્રભુ તમને એવી સહાયુદ્ધિ આપે.

મહાન અવતારો, આચાર્યો અને ઋષિમુનિઓથી ઊતરી આવેલા સનાતન આર્ય ધર્મના સારભૂત સિદ્ધાંતો, સ્વધર્મકર્મો અને ઊંડા રહસ્યો સમજાવીને વ્યવહાર તથા પરમાર્થને રૂડે પ્રકારે સાધવાનો સુંદર માર્ગ

દર્શાવનારા—સાચો ધર્મ શીખવનારા જે ગીતા—રામા-
યણાદિ મહાન ધર્મગ્રંથો, તેને નિત્યપાઠ માટે ગ્રહણ
કરીને તથા અન્યોને દાન—ભેટ આપીને સમજી હિંદુ
આર્ય સજ્જનો પોતાનો હાથ પવિત્ર કરે; પાઠ કરીને
વાણી પવિત્ર કરે; ઉદ્દેશ અને રહસ્ય સમજી લક્ષ હૃદય
પવિત્ર કરે; તથા તેના પરિપાલનરૂપે કર્મયોગ (નિષ્કા-
મ પરોપકાર) તથા આંતરિક સાધના સાધીને સુખાતિ
સાથે—શાશ્વત સ્વરાજ્યસિદ્ધિ (અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ-
ધનરૂપ પરમ પદ) પણ પ્રાપ્ત કરી લે એવી ભિક્ષા-
યાચનાપૂર્વક ઓં તત્સત્ શ્રાવણ માસ—સં. ૧૯૯૨

જાણે તેટલું પળાય નહિ ને પરોપદેશે પાંડિત્ય
જેવું લખે, તેથી ગાળોના દાવાનો

ખરાબ ભિક્ષુ—અખંડાનંદ

ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં નામોના અર્થ

અનંતરૂપः=જેનાં અનંત રૂપો છે તે.

અચ્યુતः=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

અરિસૂદનः=શત્રુનો વિનાયકને નાશ કરનાર.

કૃષ્ણः=કૃષ-એ સત્તાવાચક અને શુ-એ આનંદવાચક
હોય એ બંનેની એકતાસૂચક પરબ્રહ્મ પણ
કૃષ્ણ કહેવાય છે.

કેશવः=ક-બ્રહ્માને અને ઈશ-શિવને વશ રાખનાર.

કૌશિનિષૂદનः=કૌશી નામે ઘોડાના આકારના દૈત્યનો
નાશ કરનાર.

કમલપત્રાક્ષः=કમળનાં પાન જેવી સુંદર વિશાળ
આંખોવાળા.

ગોવિંદः=ગો-એટલે વેદાંતવાક્યોદ્ધારા જાણી શકાય છે તે.

જગત્પતિः=જગતના પતિ.

જગન્નિવાસः=જગતનો નિવાસ જેનામાં છે તે, અથવા
જે જગતમાં સર્વત્ર વસી રહ્યા છે તે.

જનાર્દનः=દુષ્ટજનોને અથવા ભક્તોના શત્રુને પીડનારા.

દેવદેવः=દેવતાઓના પૂજ્ય.

દેવવરः=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

પુરુષોત્તમः=ક્ષર અને અક્ષર એ બંને પુરુષો અથવા
પદાર્થોથી જે ઉત્તમ તે, અથવા શરીર-

રૂપી પુરોમાં રહેનારા પુરુષો એટલે જીવોથી
જે અતિ ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે.
મગવાન્=અશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ,
એ છ પદાર્થને આપનાર અથવા સર્વ ભૂતોની
ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ તથા વિદ્યા
અને અવિદ્યાને જાણનાર.

ભૂતમાવનઃ=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

ભૂતેશઃ=ભૂતોના ઈશ્વર-પતિ.

મધુસૂદનઃ=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

મહાબાહુઃ=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં જેના હાથ
સમર્થ છે તે.

માધવઃ=માયાના-લક્ષ્મીના પતિ.

યાદવઃ=યદુકુળમાં જન્મેલા.

યોગવિત્તમઃ=યોગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

વાસુદેવઃ=વસુદેવના પુત્ર.

વાર્ણેયઃ=વૃષ્ણિગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

વિષ્ણુઃ=સર્વવ્યાપક.

હૃષીકેશઃ=ઈન્દ્રિયોના ઈશ-સ્વામી.

હરિઃ=સંસારરૂપી દુઃખને હરનાર.

અર્જુનનાં નામોના અર્થ

અનઘઃ=પાપરહિત-નિષ્પાપ.

કપિધ્વજઃ=જેની ધ્વજ ઉપર કપિ-હનમાન છે તે.

કુરુશ્રેષ્ઠઃ=કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

કુરુનંદનઃ=કુરુવંશના રાજાનો પુત્ર.

કુરુપ્રવીરઃ=કુરુકુળમાં જન્મેલાઓમાં વિશેષ તેજસ્વી.

કૌંતેયઃ=કુંતીનો પુત્ર.

ગુડાકેશઃ=નિદ્રાને જીતનાર—નિદ્રાનો સ્વામી; અથવા

ગુડાક એટલે શિવજી જેના સ્વામી છે તે.

ધનંજયઃ=દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજાઓને જીતનારો.

ધનુર્ધરઃ=ધનુષ્યને ધારણ કરનારો.

પરંતપઃ=પરમ તપસ્વી અથવા શત્રુઓને બહુ તપાવનાર.

પાર્થઃ=પૃથાનો—એટલે કુંતીનો પુત્ર.

પુરુષવ્યાઘ્રઃ=પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવો.

પુરુષર્ષભઃ=પુરુષોમાં ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ.

પાંડવઃ=પાંડુનો પુત્ર.

ભરતશ્રેષ્ઠઃ=ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ.

ભરતસત્તમઃ=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

ભરતર્ષભઃ=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

ભારતઃ=ભા-બ્રહ્મવિદ્યામાં અતિ પ્રેમવાળો અથવા

ભરતનો વંશજ.

મહાબાહુઃ=મોટા હાથવાળો.

સવ્યસાચિન=ડાબા હાથે પણ ધનુષ્ય સંધાન કરનાર.

શ્રીગીતામહારમ્ય

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

ઘરોવાચ । શ્રીપૃથ્વીદેવીએ પૂછ્યું:-

ભગવન્પરમેશાન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનસ્ય કથં ભવતિ હે પ્રભો ॥૧॥

(૧) હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો !
પ્રારબ્ધકર્મને ભોગવતા મનુષ્યને અવ્યભિચારિ-
ણી (અનન્ય-એકનિષ્ઠ) ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થાય છે ?

શ્રીવિષ્ણુરુવાચ । શ્રીવિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનો હિ ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥૨॥

(૨) પ્રારબ્ધને ભોગવતો (જે) મનુષ્ય સદા
ગીતાના અભ્યાસમાં રત રહેતો હોય, તેજ આ
લોકમાં મુક્ત અને સુખી થાય છે અને કર્મ-
થી લેપાતો નથી.

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

ક્વચિત્સ્પર્શં ન કુર્વતિ નલિનીદલમંબુવત્ ॥૩॥

(૩) જેમ કમળપત્રને જળ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ જે ગીતાજ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે, તે મહાપાપાદિ પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી.

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥૪॥

(૪) જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં (તેનો) પાઠ થયા કરતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે.

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।

ગોપાલચાલકૃષ્ણોઽપિ નારદધ્રુવપાર્ષદૈઃ ॥

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥૫॥

(૫) જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો અને શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા પણ નારદ, ધ્રુવ અને સર્વ પાર્ષદોસહિત શીઘ્ર સહાયક થાય છે.

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥૬॥

(૬) જ્યાં ગીતાનો વિચાર, ભણવું, ભણા-

વવું કે શ્રવણ ચાલે છે, ત્યાં હે પૃથ્વિ ! હું
અવશ્ય સદા નિવાસ કરું છું.

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥૭॥

(૭) હું ગીતાના આશ્રયે રહું છું, ગીતા
મારું ઉત્તમ ગૃહ છે અને ગીતાના જ્ઞાનનો
આશ્રય કરીને હું ત્રણે લોકોનું પાલન કરું છું.

ગીતા મે પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥૮॥

(૮) ગીતા એ અવર્ણનીય પદોવાળી, અવિ-
નાશી, અર્ધમાત્રા તથા અક્ષરોરૂપ એવી મારી
નિત્ય અને બ્રહ્મરૂપિણી પરમશ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે;
એમાં સંશય નથી.

ચિદાનંદેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતોઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનંદા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥૯॥

(૯) વળી તે ચિદાનંદ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મુ-
ખથી અર્જુનને કહેલી ત્રણે વેદરૂપ, પરમાનંદ-
રૂપ અને તત્ત્વરૂપ પદાર્થના જ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

યોઽષ્ટાદશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥૧૦॥

(૧૦) જે મનુષ્ય સ્થિર મનવાળો થઈ નિત્ય ગીતાના અઠારે અધ્યાયનો જપ કરે છે તે જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને પામે છે અને પછી પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે તતોઽર્ધ પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥૧૧॥

(૧૧) સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્ધ પાઠ કરે, તો પણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય પામે છે, એમાં સંશય નથી.

ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

ષટ્શં જપમાનસ્તુ સોમયાગફલં લભેત્ ॥૧૨॥

(૧૨) ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનના ફળને પામે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ પામે છે.

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥૧૩॥

(૧૩) જે મનુષ્ય ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈને ઘણો કાળ વસે છે.

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।
स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुधरे ॥१४॥

(૧૪) જે મનુષ્ય નિત્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા શ્લોકના એક ચરણનો પાઠ કરે છે, તે પણ હે પૃથ્વી ! મન્વંતર સુધી મનુષ્ય-પણાને પામે છે.

गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् ।
द्वौ त्रिनिकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठन्नरः ॥१५॥
चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।
गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्रजेत् ॥१६॥

(૧૫) જે મનુષ્ય ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ નિત્ય પાઠ કરે છે; તે અવશ્ય દશ હજાર વર્ષ સુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. (૧૬) ગીતાનો પાઠ

કરતાં અથવા સાંભળતાં મરણ પામેલો મનુષ્ય
(પશુ આદિનો અધમ દેહ ન પામતાં) મનુષ્ય-
પણું પામે છે.

ગીતામ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।
ગીતેત્યુચ્ચારસંયુક્તો મ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥૧૭॥

(૧૭) (અને ત્યાં) ગીતાનો પુનઃ અભ્યાસ
કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે. વળી “ગીતા”
એવા ઉચ્ચારસહિત મરે તે પણ સદ્ગતિને
પામે છે.

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।
વૈકુંઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥૧૮॥

(૧૮) મહાપાપવાળો પણ જો ગીતાનો અર્થ
સાંભળવામાં આસક્ત થાય તો તે વૈકુંઠને પામે
છે અને વિષ્ણુની સાથે આનંદ ભોગવે છે.

ગીતાર્થં ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।
જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો દેહાંતે પરમં પદમ્ ॥૧૯॥

(૧૯) અનેક કર્મો કરીને પણ જો મનુષ્ય
નિત્ય ગીતાના અર્થનું ધ્યાન ધરે છે; તેને

(ઇષ્ટસાક્ષાત્કાર પામેલો) જીવન્મુક્ત જાણવો અને દેહાંતે પરમ પદને તે પામે છે.

ગીતામાશ્રિત્ય બહવો ભૂષુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ધૂતકલ્મષા લોકે ગીતા યાતાઃ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

(૨૦) ગીતાનો આશ્રય કરીને જનક આદિ ઘણા રાજાઓ પાપરહિત થયા છે, લોકમાં ગવાયા છે અને પરમ પદને પામ્યા છે.

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠો ભવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહૃતઃ ॥૨૧॥

(૨૧) જે (મનુષ્ય) ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેનો પાઠ વૃથા થાય છે; કેમકે એવા પાઠને વૃથા શ્રમરૂપજ કહ્યો છે.

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥२२॥

(૨૨) આ માહાત્મ્યસહિત જે ગીતાનો અભ્યાસ કરે છે તે તેના-પૂર્વે કહેલા કળને પામે છે અને દુર્લભ ગતિને પામે છે.

સૂત ઉવાચ । સૂત બોલ્યા:-

માહાત્મ્યમેતદ્ગીતાયા મયા પ્રોક્તં સનાતનમ્ ।
ગીતાંતે ચ પઠેદ્યસ્તુ યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥૨૩॥

(૨૩) જે (મનુષ્ય) ગીતાના પાઠને અંતે મેં
કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ
કરે છે; તે ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે.*

॥ इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥

* ગીતાઓ સાથે સામાન્ય રીતે ઉપર મુજબનું
માહાત્મ્ય છપાય છે, પરંતુ વારાહપુરાણમાં બીજું જે
મોટું ગીતામાહાત્મ્ય છે, તેમાં ઉપલા માહાત્મ્યમાંના
તેમજ એને મળતા ઘણાખરા શ્લોક હોવા ઉપરાંત
બીજા પણ અનેક જાણવા જેવા શ્લોક જણાયા; જેથી
તે આ પછી વધારાએ જુદા અપાયા છે. આશા છે કે,
સમજી ગીતાપાઠકોને તે પણ ગમશે અને દર વખતે
નહિ તો કોઈ કોઈ વાર પણ વાંચવા નહિ ચૂકે. વિશેષ
ગીતાપ્રેમીઓને તો એ વધારો આ માહાત્મ્યની પેઠે હર-
હમેશ વાંચવા સાંભળવા જેવો લાગે, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન

શૌનક ઉવાચ । શૌનકઋષિ બોલ્યા:—

ગીતાયાથૈવ માહાત્મ્યં યથાવત્સૂત મે વદ ।

પુરાણમુનિના પ્રોક્તં વ્યાસેન શ્રુતિનોદિતમ્ ॥૧॥

(૧) હે સૂત ! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રી વ્યાસજીએ કહેલું શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્ કહેા.

સૂત ઉવાચ । સૂત બોલ્યા:—

પૃષ્ઠં વૈ ભવતા યત્તન્મહદ્રોપ્યં પુરાતનમ્ ।

ન કેન શક્યતે વક્તું ગીતામાહાત્મ્યસુત્તમમ્ ॥૨॥

(૨) આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતા-માહાત્મ્ય પૂછ્યું તે મોટે ભાગે શુભ હોવાથી કોઈથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ ક્વચિત્કૌતેય એવ ચ ।
વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોઽથ મૈથિલઃ ॥

(૩) વાસ્તવમાં ગીતાનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂરું તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે, સહેજસાજ અ-

જુન જાણે છે, તેથી થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું યાજ્ઞવલ્કય તથા જનક રાજા જાણે છે.

अन्ये श्रवणतः श्रुत्वा लोके संकीर्तयन्ति च ।

तस्मात्किंचिद्वદाम्यद्य व्यासस्यास्यान्मया श्रुतम् ४

(૪) ખીજાઓ તે કર્ણપરંપરાથી સાંભળીને લોકોમાં વર્ણવે છે, તેથી શ્રીવ્યાસજીના મુખારવિંદથી મેં જે સાંભળ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક આજે તમને કહું છું.

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसंग्रहैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ॥ ૫ ॥

(૫) જે ગીતા સ્વયં વિષ્ણુભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલી છે; તે ગીતા રૂડે પ્રકારે ગાન કરવા યોગ્ય છે; અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું છે ?

यस्माद्धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ।

सर्वशास्त्रमयी गीता तस्माद्गीता विशिष्यते ॥ ૬ ॥

(૬) ગીતાગ્રંથ એટલા માટે શ્રેષ્ઠ છે કે તે

ધર્મમય, સર્વ જ્ઞાનનો પ્રયોજક તથા સર્વ શાસ્ત્ર-
મય છે.

સંસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિચ્છતિ યો જનઃ ।

ગીતાનાવં સમારુહ્ય પારં યાતુ સુખેન સઃ ॥૭॥

(૭) જે મનુષ્ય ઘોર સંસારસાગરને તરી
જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતારૂપી વહાણ
પર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે.

ગીતાશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં યઃ પઠેત્ પ્રયતઃ પુમાન્ ।

વિષ્ણોઃ પદમવાપ્નોતિ ભયશોકાદિવર્જિતઃ ॥૮॥

(૮) જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશા-
સ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણે છે, તે (સર્વ પ્રકારના)
ભયશોકાદિથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુપદને પામે છે.

ગીતાજ્ઞાનં શ્રુતં નૈવ સદૈવાભ્યાસયોગતઃ ।

મોક્ષમિચ્છતિ મૂઢાત્મા યાતિ બાલકહાસ્યતામ્ ॥૯॥

(૯) ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી
અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની જે ઇચ્છા
રાખે છે; તે મૂઢાત્મા બાળકોની જે ઉપહાસ
કરવા યોગ્યપણાને પામે છે.

ये शृण्वन्ति पठन्त्येव गीताशास्त्रमहर्निशम् ।

न ते वै मानुषा ज्ञेया देवा एव न संशयः ॥१०॥

(૧૦) જેઓ અહર્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર ભણે છે; અથવા તેનો પાઠ કરે છે, કિંવા સાંભળે છે; તેઓને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવોજી*

* આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ દ્વંષ્ટ દર્શાવાયું છે; તે ગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. “એલા તેરા, પણ કહ્યા કરું નહિ” તેની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ અને દેખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે, અથવા બાહ્યાચાર રાખે અને અંદરથી તો “ઐરણુની ચોરી ને સોયનું ઘાન” કરવાવાળો અથવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ, ધર્મને નામે ધૂર્તવેડા, અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવે એવા બગભક્ત, અથવા શુષ્કવેદાંતી ધર્મદગો માટે તો નરક-દારજી ખુલ્લાં સમજવાં. એવા વિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજતું કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો દગાશે, પણ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા નહિજ દગાય. હા, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સુધ્ધાં જેને ન સમજાયું હોય, તે એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે ?

—ખરાબ લિપ્તુ અખંડાનંદ

જાણવા.

મલનિર્મોચનં પુંસાં જલસ્નાનં દિને દિને ।

સકૃદ્ગીતાંભસિ સ્નાનં સંસારમલનાશનમ્ ॥૧૧॥

(૧૧) જેમ પ્રત્યેક દિવસે જળસ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતાજ્ઞાનરૂપી જળમાં એકવાર પણ કરેલું સ્નાન સંસારરૂપી મળનો નાશ કરે છે.

ગીતાશાસ્ત્રસ્ય જાનાતિ પઠનં નૈવ પાઠનમ્ ।

પરસ્માન્ન શ્રુતં જ્ઞાનં નૈવ શ્રદ્ધા ન ભાવના ॥૧૨॥

સ એવ માનુષે લોકે પુરુષો વિદ્વરાહકઃ ।

યસ્માદ્ગીતાં ન જાનાતિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ॥૧૩॥

(૧૨) જે મનુષ્ય ચોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન પાઠન કરવું-કરાવવું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેને તેનું જ્ઞાન નથી, જેને તેના પર શ્રદ્ધાએ નથી અને ભાવના પણ નથી; (૧૩) તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી મનુષ્યલોકમાં ભટકતા ભૂંડ જેવો હોઈને તેનાથી નીચ બીજો કોઈ નથી.

ધિક્ તસ્ય જ્ઞાનમાચારં વ્રતં ચેષ્ટાં તપો યશઃ ।
ગીતાર્થપઠનં નાસ્તિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ॥૧૪॥

(૧૪) જે મનુષ્ય (ગીતા વાંચે છે, પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, તેના એવા (પોપટિયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવા માત્રના) આચારને, વ્રતને, ચેષ્ટાને, તપને અને યશને ધિક્કાર છે; એનાથી અધમ ખીજે કોઈ નથી.

ગીતાગીતં ન યજ્ઞજ્ઞાનં તદ્વિદ્વ્યાસુરસંજ્ઞકમ્ ।
તન્મોઘં ધર્મરહિતં વેદવેદાંતગર્હિતમ્ ॥૧૫॥

(૧૫) જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઈ તેને નિષ્કૃણ, ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન જાણવું.

યોઽધીતે સતતં ગીતાં દિવા રાત્રૌ યથાર્થતઃ ।

સ્વપન્ગચ્છન્વદંસ્તિષ્ઠઞ્છાશ્વતં મોક્ષમાપ્નુયાત્ ૧૬

(૧૬) જે મનુષ્ય રાતદિવસ સૂતાં, જતાં, બોલતાં અને ઊભો રહેતાં પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે છે; તે શાશ્વત મોક્ષને પ્રાપ્ત

થાય છે.

યોગિસ્થાને સિદ્ધપીઠે શિષ્ટાગ્રે સત્સભાસુ ચ ।

યજ્ઞે ચ વિષ્ણુભક્તાગ્રે પઠન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૧૭॥

(૧૭) યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાન-
માં, શ્રેષ્ઠ પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞ-
સ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુભક્તો આગળ પાઠ કર-
તો મનુષ્ય પરમ ગતિને પામે છે.

ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં યઃ કરોતિ દિને દિને ।

ક્રતવો વાજિમેધાદ્યા કૃતાસ્તેન સદક્ષિણાઃ ॥૧૮॥

(૧૮) જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અથવા
શ્રવણ નિત્યપ્રતિ કરે, તેણે દક્ષિણાસહિત અશ્વ-
મેધાદિક (યજ્ઞો) કર્યા છે એમ સમજવું.

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ ભક્તિભાવેન ચેતસા ।

તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥૧૯॥

(૧૯) જેણે ભક્તિભાવપૂર્વક તથા એકાગ્ર-
ચિત્તે ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો,
શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો (એમ
સમજવું).

યઃ શૃણોતિ ચ ગીતાર્થં કીર્તયેચ્ચ સ્વયં પુમાન્ ।
શ્રાવયેચ્ચ પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

(૨૦) જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરોપકાર્યે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ પદને પામે છે.

નોપસર્પતિ તત્રૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।
તાપત્રયોદ્ભવા પીડા નૈવ વ્યાધિભયં તથા ॥૨૧॥

(૨૧) જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) દુઃખ પ્રવેશતાં નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી.

ન શાપં નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિં ન ચ કિંચન ।
દેહેઽરયઃ ષડેતે વૈ ન બાધંતે કદાચન ॥૨૨॥

(૨૨) વળી તેને કોઈનો શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું નથી, જરા પણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના છ શત્રુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ઇર્ષ્યા) પણ કદી બાધા કરતાં નથી.

ભગવત્પરમેશાને ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતામિનંદનમ્ ॥૨૩॥

(૨૩) જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારણી-અનન્ય-એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઊપજે છે.

સ્નાતો વા યદિ વાઽસ્નાતઃ શુચિર્વા યદિ વાઽશુચિઃ
વિભૂર્તિં વિશ્વરૂપશ્ચ સંસ્મરન્સર્વદા શુચિઃ ॥૨૪॥

(૨૪) સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સ્મરણ કરે તો સર્વદા પવિત્ર છે.

સર્વત્ર પ્રતિભોક્તા ચ પ્રતિગ્રાહી ચ સર્વશઃ ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો ન લિપ્યતે કદાચન ॥૨૫॥

(૨૫) સર્વત્ર ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો પ્રતિગ્રહ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદી પણ લેપાતો નથી.

યસ્યાંતઃકરણં નિત્યં ગીતાયાં રમતે સદા ।

સર્વાંગિકઃ સદાજાપી ક્રિયાવાન્સ ચ પંડિતઃ ॥૨૬॥

દર્શનીયઃ સ ધનવાન્સ યોગી જ્ઞાનવાનપિ ।

સ એવ યાજ્ઞિકો ધ્યાની સર્વવેદાર્થદર્શકઃ ॥૨૭॥

(૨૬) જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાંજ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અગ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, (૨૭) યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવા યોગ્ય સમજવો.

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર નિત્યં પાઠે પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીણિ ભૂતલે ॥૨૮॥

(૨૮) જ્યાં ગીતાના પુસ્તકનો નિત્ય પાઠ કરાતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થો આવી વસેલાં સમજવાં.

નિવસંતિ સદા ગૌહે દેહદેશે સદૈવ હિ ।

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ ચે ॥૨૯॥

(૨૯) વળી તે ઘરમાં અને દેહરૂપી દેશમાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને પન્નગો સદા નિવાસ કરે છે.

ગીતા ગંગા ચ ગાયત્રી સીતા સત્યા સરસ્વતી ।
 બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવહ્ની ત્રિસંધ્યા મુક્તગેહિની ॥૩૦॥
 અર્ધમાત્રા ચિદાનંદા ભવધી ભયનાશિની ।
 વેદત્રયી પરાઽનંતા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમञ્જરી ॥૩૧॥
 इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ।
 ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथांते परमं पदम् ॥३२॥

(૩૦) ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવહ્ની, ત્રિસંધ્યા, મુક્ત-ગેહિની, (૩૧) અર્ધમાત્રા, ચિદાનંદા, ભવધી, ભય-નાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થ જ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર) (૩૨) એ ગીતાનાં અઢાર નામોનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે, તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તે પછી પરમપદરૂપ મોક્ષને પામે છે.

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत् ।
 तत्तत्कर्म च निर्दोषं कृत्वा पूर्णमवाप्नुयात् ॥३३॥

(૩૩) જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતા-પાઠનું કીર્તન કરે, (જેથી) તે તે કર્મ નિર્દોષ

રીતે સમાપ્ત કરી (તેનું) પૂર્ણ (ફળ) પ્રાપ્ત કરે છે.

પિતૃનુદિશ્ય યઃ શ્રાદ્ધે ગીતાપાઠં કરોતિ વૈ ।

સંતુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્ય નિરયાદ્યાંતિ સદ્ગતિમ્ ॥૩૪॥

ગીતાપાઠેન સંતુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।

પિતૃલોકં પ્રયાંત્યેવ પુત્રાશીર્વાદતત્પરાઃ ॥૩૫॥

(૩૪) જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓને ઉદ્દેશી ગીતાનો પાઠ કરે છે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે; (૩૫) અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ આપતા પિતૃલોકમાં જાય છે.

લિખિત્વા ધારયેત્કંઠે બાહુદંડે ચ મસ્તકે ।

નશ્યંત્યુપદ્રવાઃ સર્વે વિઘ્નરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥૩૬॥

(૩૬) જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે, તેના વિઘ્નોરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે.

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્વર્ણ્યે તુ ભારતે ।

ન શૃણોતિ પઠત્યેવ તામમૃતસ્વરૂપિણીમ્ ॥૩૭॥

હસ્તાચ્યક્ત્વાઽમૃતં પ્રાપ્તં કષ્ટાત્ક્ષ્વેદં સમશ્રુતે ।

પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં સુખી ભવેત્ ૩૮

(૩૭) ભારતભૂમિમાં કેાઈ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામીને પણ જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, (૩૮) તે હાથમાં આવેલું અમૃત ત્યજીને દુઃખથી વિષનું ભક્ષણ કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું આ લોકમાં પાન કરે (છે તે) મોક્ષ મેળવીને સુખી થાય છે.

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।

संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥३९॥

(૩૯) સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યોએ ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેઓએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું જાણવું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયા છે, એમ જાણવું.

गीतासु न विशेषोऽस्ति जनेषूच्चावचेषु च ।

ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥४०॥

(૪૦) ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ-નીચ મનુ-

બ્યનો ભેદ નથી; કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કોઈને માટે સમાન છે.

યઃ શ્રુત્વા નૈવ ગીતાર્થં મોદતે પરમાદરાત્ ।

નૈવાપ્નોતિ ફલં લોકે પ્રમાદાચ્ચ વૃથા શ્રમમ્ ॥૪૧॥

(૪૧) ગીતાગ્રંથના અર્થને સાંભળીને જે પરમ આદરથી આનંદ પામતો નથી, તે મનુષ્ય પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી) લોકમાં (કંઈ પણ) ફળ પામતો નથી, પરંતુ વૃથા શ્રમનેજ પ્રાપ્ત કરે છે.

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠફલં તસ્ય શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥૪૨॥

(૪૨) ગીતાનો પાઠ કરીને જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેનું પાઠનું ફળ વૃથા થાય છે અને કેવળ શ્રમજ (ફળરૂપે) પ્રાપ્ત થાય છે.

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ।

श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ ४३ ॥

(૪૩) આ માહાત્મ્યસહિત ગીતાપાઠને જે

કરે છે તથા શ્રદ્ધાથી સાંભળે છે તે દુર્લભ ગતિને પામે છે.

માહાત્મ્યમેતદ્ગીતાયા મયા પ્રોક્તં સનાતનમ્ ।
ગીતાંતે ચ પઠેદ્યસ્તુ યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥૪૪॥

(૪૪) જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં
કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ
કરે છે; તે ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે.

इति श्रीवाराहपुराणोद्धृतं गीतामाहा-
त्म्यानुसंधानं समाप्तम्

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

ઋષિ, છંદ, દેવતા, ઓજ, શક્તિ અને કીલક
ૐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવા-
ન્વેદવ્યાસ ઋષિઃ ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ ॥ શ્રીકૃષ્ણઃ
પરમાત્મા દેવતા ॥ *અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞા-
વાદાંશ્ચ ભાષસ ઇતિ બીજમ્ ॥ ×સર્વધર્માન્પરિ-
ત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજેતિ શક્તિઃ ॥ ×અહં
ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ ઇતિ
કીલકમ્ ॥

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી મા-
ળામાં મણુકા તરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રી-
કૃષ્ણ ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો
છે, તે પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ અને શા-
સ્ત્રોના સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમપદદાયક
હોવાથી મંત્રરૂપજ છે. આવા મહા ઉપકારક
સંકલ્પે મંત્રમણિઓથી ગૂંથવામાં આવેલી આ

---

* જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૧. × જુઓ અ-
ધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૬૬.

ભગવદ્ગીતારૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ (એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવન્મુક્ત થયેલા જે વેદ-શાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ મહાશાનીએ આ-મવચનોથી અને અંતર્યામીની પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્માદિ જાણ્યાં-અનુભવ્યાં હોય, અને તે તેના દ્રષ્ટા તરીકે રહીને પરમપદદાયક લોકહિતાવહ સ્તોત્ર કે મંત્રરૂપે યોજ્યું હોય તે) ભગવાન વેદવ્યાસ છે. છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. “જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે.” એ વચન ગીતામંત્રનું બીજ એટલે કે આરંભનું કારણ છે; “સર્વ ધર્મેનો પરિત્યાગ કરીને એક મારે (પરમાત્માને) જ શરણે આવ” આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે; અને “હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું શોક ન કર” એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો કીલક એટલે કે આધાર બીવો અથવા સ્તંભ છે—અર્થાત્ આ

ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર અથવા આધાર આ કીલક ઉપર છે.

ન્યાસ વિષે સમજણ

હરકોઈ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્ય શુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્વારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું એને ‘ન્યાસ’ ક્યો એમ કહે છે. આ ક્રિયા હરહમેશ ઊંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય અને તેના પરિણામે ચારિત્ર્યબળ પણ કેવું ખીલી ઊઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિમુનિઓએ

ચોળેલી આવી અનેકવિધ ક્રિયાઓ અને વિધાઓની ખૂબી નહિ સમજવાથી તેને ધતિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઈને જોનારને અભાવ ઊપજે, એ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે તે પૂરી સમજણપૂર્વક, શાંતિપૂર્વક અને ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઈ પાસે બરાબર શીખી લેવી જોઈએ તથા વિધિપૂર્વક અને એકચિત્તે દર વખતે કરવી જોઈએ. આ ન્યાસના બે વિભાગ છે. કરન્યાસ અને અંગન્યાસ. ગીતાનો પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપર્યુક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ, છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

*નૈનં છિન્દંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક
इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ

મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથના અંગૂઠાને બંને હાથની તર્જનીઓ (અંગૂઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને તેને અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

***ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત
इति तर्जनीभ्यां नमः ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી ” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની તર્જનીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તર્જનીભ્યાં નમઃ કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

**×अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चे-
ति मध्यमाभ्यां नमः ॥**

અર્થાત્ “ આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે ” એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની મધ્ય-

---

* જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩. × જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪.

મા (વચલી આંગળીઓ)ને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને મધ્યમાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

***નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન
ઇત્યનામિકાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઊપજ્યું ત્યારથી) છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની અનામિકાઓ (ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને અનામિકાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

**×પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશ
ઇતિ કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો” એ મંત્ર ભણીને તથા બંને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગૂઠાઓથી સ્પર્શ કરીને કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને

---

* જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૪, × જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫.

તેને નમસ્કાર કરવા.

***નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ
ચેતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥**

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે” એ મંત્ર ભણીને બંને હાથની હથેળીઓનો તથા તેના પાછલા ભાગોનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરીને કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા. એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

**×નૈનં છિદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક
इति हृदयाय नमः ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શક્તાં નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને હૃદયાય નમઃ એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃ-

* જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫. × જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

હયને સ્પર્શ કરીને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

***ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત
ઇતિ શિરસે સ્વાહા ॥**

અર્થાત્ “એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી
અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભ-
ણીને શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ
બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના
છેડા વડે મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

***અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચે-
તિ શિખાયૈ વષટ્ ॥**

અર્થાત્ “આ આત્મા છેદી શકાય નહિ
એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય
નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે”
એ મંત્ર ભણીને શિખાયૈ વષટ્ (શિખાને વષટ્)
એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળી-
ઓના છેડાવડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

***નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન
ઇતિ કવચાય હુમ્ ॥**

અર્થાત્ “ આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક,
સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે ” એ મંત્ર
ભણીને તથા કવચાય હુમ્ એમ બોલી બંને હથે-
ળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદ્ભુત વાળીએ તેમ
કરવું, આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

**×પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश
इति नेत्रत्रयाय वૌષટ્ ॥**

અર્થાત્ “ હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો અને હ-
જારો રૂપોને જો ” આ મંત્ર ભણીને તથા
નેત્રત્રયાય વૌષટ્ (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ
બોલીને જમણા હાથની આંગળીઓના અગ્ર-
ભાગ વડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો
વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

**×नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि
चेति अस्त्राय फट् ॥**

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે” આ મંત્ર લ-
ણીને અસ્થાય ફદ્ એમ બોલીને જમણા હાથ-
ને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઊલટી રીતે
ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓ વડે ડાબી
હથેળીમાં તાળી વગાડવી. इति अंगन्यास समाप्त ।

વિનિયોગ

श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोग इति संकल्पः ॥

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના
ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા
અર્થે આ ગીતારૂપી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં
(અર્થાત્ મારું કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં)
મારો વિનિયોગ કરું છું (એટલે કે તનમનથી
એકચિત્તે જોડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યા-
સની છેવટે કરવો* અને તે પછી ગીતામંત્રના

---

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મ-
વિદ્યાના નિયમો સમજી લઇને ભાવભક્તિપૂર્વક કરાય
તો (જેમ પાંખો હવાવવારૂપે કે ખુદ્દી જગામાં જવા-
રૂપે મનુષ્યચત્તન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે

ઋષિ અને દેવતાનું નીચે મુજબ ધ્યાન-વંદન કરવું અને તે પછીજ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ૐપાર્થાય પ્રતિવોધિતાં ભગવતા નારાયણેન
સ્વયં । વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે
મહાભારતમ્ ॥ અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટા
દશાધ્યાયિનીમંબ ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે
ભવદ્વેષિણીમ્ ॥૧॥

(૧) ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારત મધ્યે ગૂંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષા-વનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસ-ત્, જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહ-મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતિ ભગ-વદ્ગીતે ! હે અંબ ! (હે માતા !) હું આપનું ધ્યાન ધરું છું.

છે; તેમ) સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપા-નો લાભ પણ જરૂર મળી શકે.

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન
નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્હારવિંદાય-
તપત્રનેત્ર । યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો
જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

(૨) હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા
મળ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવન !
આપને નમસ્કાર હો. જે આપે મહાભારતરૂપી તેલ
પૂરેલો આ ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મ-
ધર્મનો ખરો માર્ગ દર્શાવવા સાર) પ્રકટાવ્યો છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન
તપન્નપારિજાતાય તોત્રવૈત્રૈકપાણયે ।
જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥૩॥

(૩) શરણ થનાર ભક્તોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિ-
ત રૂપ આપનારા, એક હાથમાં આબુક ધારણ
રનારા, જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃત-
દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને
નમસ્કાર હો.

ર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનંદનઃ ।
ર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ૪

(૪) સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે, તેના દોહ-
નારા ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, અર્જુન-
રૂપી વત્સ છે, મહાન ગીતામૃતરૂપી દૂધ છે અને
બુદ્ધિશાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે.

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।

देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥५॥

(૫) વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રથવાળા, કંસ અને
આણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને
પરમ આનંદ આપનારા જગદ્ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને હું
વંદન કરું છું.

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोपला ।

शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ॥

अश्वत्थामत्रिकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी ।

सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥६॥

(૬) ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી,
જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનિરૂપી નીલ પથ્થર-
વાળી, શલ્યરૂપી ઝુડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહ-
વાળી, કર્ણરૂપી મોઝાંવાળી, અશ્વત્થામા અને

વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યો-
ધનરૂપી ભમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી નદી, તેને
આપ શ્રીકૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ પાંડવો
તરી ગયા છે.

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં ।

નાનારુચ્યાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ।

લોકે સજ્જનપટ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા ।

ભૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિનઃ શ્રેયસે ॥૭॥

(૭) ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું,
નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથા-
ના ઉપદેશવડે પ્રકુલ થયેલું, જગતમાંના સજ્જન-
રૂપી ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસ-
નું પાન કરે છે એવું, કલિકાળનાં પાપનો વિ-
નાશ કરનાર અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ
મુનિના વાણીરૂપી વિશાળ સરોવરમાં ઊગેલું
એવું મહાભારતરૂપી કમળ અમારું કલ્યાણ કર-
નારું થાઓ.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

(૮) જેમની કૃપા મૂંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વત ઉદ્ધંધાવે છે; તે પરમાનંદ-સ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરું છું.

યં બ્રહ્મા વરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ
સ્તર્વૈર્વદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ॥
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્રતેન મનસા પશ્યંતિ યં યોગિ-
નો । યસ્યાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય
તસ્મૈ નમઃ ॥૧॥

(૯) બ્રહ્મા, વરુણ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રોત્તરે જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, કુમ અને ઉપનિષદ્સહિત વેદોત્તરે જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરોના ગણો જેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મદેવને નમસ્કાર હો.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ ...	૧૬
શ્રી ગીતામાહાત્મ્ય	૧૯
શ્રી ગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન	૨૭
ગીતામંત્રના ન્યાસ, ઇત્યાદિ	૪૨
અધ્યાય ૧ અર્જુનવિષાદયોગ	૧
,, ૨ સાંખ્યયોગ	૧૯
,, ૩ કર્મયોગ	૪૮
,, ૪ કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ	૬૯
,, ૫ કર્મસંન્યાસયોગ	૮૭
,, ૬ આત્મસંયમયોગ	૧૦૩
,, ૭ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ	૧૨૩
,, ૮ અક્ષરબ્રહ્મયોગ	૧૩૯
,, ૯ રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ	૧૫૯
,, ૧૦ વિભૂતિયોગ	૧૭૫
,, ૧૧ વિશ્વરૂપદર્શનયોગ	૧૯૩
,, ૧૨ ભક્તિયોગ	૨૨૧
,, ૧૩ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ	૨૩૧
,, ૧૪ ત્રિગુણવિભાગયોગ	૨૪૯
,, ૧૫ પુરુષોત્તમયોગ	૨૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
,, ૧૬ દૈવાસુરસંપદવિભાગયોગ ...	૨૭૩
,, ૧૭ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ	૨૮૭
,, ૧૮ મોક્ષસંન્યાસયોગ	૨૯૮

પ્રકીર્ણ વિષયો:—

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ	૬૧
ગીતાનો સદુપયોગ અને લાભ ...	૮૨
ગીતાજી એટલે ?	૯૦
ગીતા જ્યંતીની જરૂર	૯૨
ગામદી ગીતા	૯૩
ગીતાજીનાં ગુણગાન વગેરે	૩૩૧
આ તે તમારું ભણતર કે સત્યાનાશ ?	૩૪૨
અંગ્રેજી શિક્ષાકા કુપ્રભાવ	૩૪૪
એકાંત અને એકાગ્રતા એટલે શું ?	૩૪૬
ખરાબ પુસ્તકોનાં નુકસાન	૨૪૭
ધનના ગુલામો અને ધનરહિત ધનપતિઓ	૩૪૮
નાનાં ઘરોમાં મોટાં હૃદય કેવાં હોય છે !	૩૫૧
નાની જેવી ખામી—ખૂબીનાં મોટાં પરિણામ	૩૫૮
અબજોના ખર્ચે ચાલતો ખ્રિસ્તીનો પ્રચાર	૩૬૦
ઉત્તમ ગ્રંથોના મૂલ્ય અને ઉપકાર ...	૩૬૩
વિચારશક્તિના ચમત્કાર જરૂર જાણો	૩૬૫
સફળતા—નિષ્ફળતાની સમજણ ...	૩૬૭

પ્રકીર્ણ વિષયો:—

મહાત્મા થવાનો સાચો માર્ગ	...	૩૬૬
સુધારકો, ધનવાનો અને ધર્મગુરુઓ		૩૭૧
ધર્મરૂપી પ્યાલા-કોણ કોનો શત્રુ છે ?		૩૭૨
સ્વામી રામ શું કહે છે ?	...	૩૭૪
સ્વામી વિવેકાનંદજીનાં થોડાંક વચનામૃતો		૩૭૬
ગીતાજી વિષે મનહર છંદ	...	૩૮૧
સાચા શ્રીમાન કેવા હોય ?	...	૩૮૨
રૂડા રાજવી કેવા હોય ?	...	૩૮૪

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્ત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૦	મહેશ્વાસા	મહેષ્વાસા
૬	૧૦	પરમેશ્વાસ:	પરમેષ્વાસ:
૨૦	૮	માસ્મ	મા સ્મ
૨૦	૧૫	ધૃશ્વરદશન	ધૃશ્વરદર્શન
૩૪	૧૭	વિદ્વતા	વિદ્વતા
૪૨	૬	આસતિ	આસીત
૪૪	૭	કર્મૈવ	કર્મૈવ
૪૮	૨	બ્રહ્માર્પણં	બ્રહ્માર્પણં

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८२	१०	नहि	न हि
९४	१०	निष्ठा तत्	निष्ठास्तत्
१०८	६	चित्तेंद्रिय	चित्तेंद्रिय
११०	५	जाग्रतो नैव	जाग्रतो नैव
११८	८	नहि	न हि
१२०	६	-भ्योऽधिको योगी	-भ्योऽधिको योगी
१३६	१५	सुवर्ण	सुवर्ण
१५६	६	यत्पुण्यफल	यत्पुण्यफलं
१५६	७	तत्सर्वमिदं	तत्सर्वमिदं
२१७	४	सा३	सा३
२४१	१३	न्येति न्येन	न्येति न्येन
२५६	१६	न्येति न्ये	न्येति न्ये
२८०	४	परायणाः	परायणाः
२८५	३	न्येति न्ये	न्येति न्ये
२८७	६	वर्णन	वर्णन
२८७	११	प्रात	प्राति
२८८	४	रज तमः	रजस्तमः
३००	३	महावाहो	महावाहो

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ

(તેમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો)*

x x x દક્ષિણેશ્વરના બાગમાં એક અસાધારણ પુરુષ આવી પહોંચ્યા. તેમની અસાધારણતા પોતાના જીવનમાં તેમણે કરેલી સાધનાઓની સિદ્ધિમાં અને પરમાત્મસાક્ષાત્કારમાં પણ હતી. એ નવીન આવનારનું નામ તોતાપુરી હતું. તેઓ રમતારામ સાધુ હતા. એ કોટિના સાધુઓ કેવળ બ્રહ્મનેજ નિત્ય માને છે અને જગતને મિથ્યા સમજે છે. લૂની સગડીઓ સળગતી હોય કે વરસાદની ઝડીઓ પડતી હોય ત્યારે પણ જે કાંઈ આછું પાતળું ભિક્ષાન્ન મળી આવે, તે પર ગુજરાન કરતા અને આકાશરૂપી ચંદરવા હેઠળજ રહેતા. એમ કહેવાય છે કે, તોતાપુરીએ નર્મદા તટે આવેલા કોઈ ઐકાંતિક જંગલમાં સાધના કરી હતી અને ચાળીસ વર્ષ સુધી તીવ્ર સંયમ પાળીને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ કરી હતી. જગતના હર્ષ અને શોકથી અલિપ્ત એવા એ સાચા મહાત્માની અભિલાષા પોતાનું શેષ જીવન તીર્થાટનમાં ગાળવાની હતી. સિંહ-

---

*અત્ર તરફના થયેલા શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરિત્રમાંથી

ની પેઠે પોતાની ઇચ્છાનુસાર તેઓ દેશભરમાં વિચરતા હતા. તેઓ જગન્નાથપુરી અને ગંગાસાગર ગયા હતા અને ત્યાંથી ગંગાના માર્ગે પાછા ફરતાં દક્ષિણેશ્વરમાં પડાવ કર્યો હતો. અગમ્ય દેવેચ્છાથી કોઈ મહત્ કાર્ય માટેજ તેમનાં પુણ્ય પગલાં આ નવીન સ્થળમાં થયાં હતા.

કાલીમંદિરના આગલા મુખ્ય દરવાજે તોતાપુરીએ મુકામ કર્યો હતો. અહીં શ્રીરામકૃષ્ણ સાધારણ ધોતી પહેરીને ભાવાવસ્થામાં બેઠા હતા. આમ છતાં તેમની પ્રભાવશાળી મુખમુદ્રા તરફ તોતાપુરીનું લક્ષ્ય તરત બેંચાયું. આ સાદા જણાતા યુવકમાં રહેલા મહાન ગુણોની પ્રતીતિ તેમને તરતજ થઈ. જેમ જેમ તેઓ શ્રીરામકૃષ્ણ તરફ વધારે ને વધારે જોતા ગયા તેમ તેમ તેમના મન પર વધારે અસર થતી ગઈ. આખરે તેઓ બોલ્યા કે, “ તમે કોઈ આગળ વધેલા સત્યશોધક લાગો છો. વેદાંત ભણવાની ઇચ્છા થાય છે ? ” “ તે હું ન જાણું, એ બધો આધાર મા ઉપર છે. તે જો હા પાડે તો હું આપની સૂચના વધાવી લઉં ખરો. ” એવો શાંત જવાબ મળ્યો. સાધુ બોલ્યા કે, “ બહુ સારું, જાઓ અને તમારી માને પૂછી આવો. હું અહીં ઝાઝા દિવસ રોકાઉં એમ નથી. ” શ્રીરામકૃષ્ણ બિઠીને ગુપ્ત્યુપ કાલીમંદિર તરફ ગયા. જગદંબાને વાત કરી અને ઉન્મત્ત દશામાં તેમણે એની આરા સંભળી કે, “ હા

બેટા ! જા અને તેની પાસેથી શીખી લે. આજ હેતુને માટે તેનું અહીં આગમન થયું છે.” અર્ધ ચેતન અવસ્થામાં અને પ્રકુલ વદને શ્રીરામકૃષ્ણ પાછા ફર્યા અને માની મંજૂરી મળી છે એવું તોતાપુરીને કહ્યું. યુવકની સાદાઈ જોઈને તોતાપુરી ચકિત થયા હતા. તેઓ પ્રખર વેદાંતી અને કર્મફળના પ્રદાતા તરીકે કેવળ પ્રારબ્ધને માનનારા હતા. સગુણ બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ તેઓ સ્વીકારતા ખરા; પણ પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે મથતા સાધકે તેની પ્રાર્થના કે ભક્તિ કરવાની જરૂર છે, એ વાતમાં તેમને શ્રદ્ધા નહોતી. બ્રહ્મની ગમનશીલ અવસ્થા-માયા કે શક્તિ, જેને શ્રીરામકૃષ્ણ માતા તરીકે ઓળખતા હતા તે આ વેદાંતી સાધુને મન કેવળ ભ્રમરૂપ લાગતી; એટલે પોતાને અજ્ઞાનાંધકારમાંથી દોરવાને તેની પ્રાર્થના કરવાની જરૂર તેમને મન બિલકુલ નહોતી. મનુષ્ય પોતેજ પોતાના અજ્ઞાનરૂપ બંધનથી બંધાયેલો છે અને પોતે પોતાનાજ પ્રયત્નથી એ બંધનને નિવારવા શક્તિમાન છે, એવું તેઓ માનતા; છતાં તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણને આ સંબંધી એકે અક્ષર કહ્યો નહિ. તેમણે માની લીધું કે પોતાના હાથ નીચે તાલીમ પામ્યા પછી સત્ય શું છે, એ તેઓ તરતજ સમજી જશે અને પરિણામે તેમનામાં રહેલા બધા પ્રકારના વહેમો આપોઆપ લોપાઈ જશે.

વેદાંતના સત્યોનો આભાસ અથવા એ માર્ગમાં આવશ્યક સંયમ આદરવા પહેલાં તેમણે વિધિપુરઃસર સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી જોઈશે; તેમજ પોતાના જીવનની ચાલુ અવસ્થાનાં ચિહ્નો એટલે કે તેમને બ્રાહ્મણ અને ગૃહસ્થી તરીકે ઓળખાવનાર શિષ્યાસૂત્રનો ત્યાગ કરી તેમણે નવું જીવન શરૂ કરવું પડશે, એવું તોતાપુરીએ શ્રીરામકૃષ્ણને કહ્યું. જે ખાનગી રીતે તેમ કરી શકાય તો પોતાને કશો બાધ નથી, એવો શ્રીરામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો. આ શરત તેમણે પોતાની વૃદ્ધ માતાની ખાતર મૂકવી ઉચિત ધારી હતી; કેમકે તેઓ પોતાના દુઃખી જીવનનો શેષભાગ પવિત્ર ધામમાં ગાળવા માટે એક વર્ષથી કામારપુકૂર છોડીને દક્ષિણેશ્વરમાં આવીને રહ્યાં હતાં. અહીં તેમને મથુરે ગંગાજનાં સુખરૂપ દર્શન કરી શકાય એવો ઓરડો કાઢી આપ્યો હતો, તેમજ તેમની બધીજ જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન ઉદારભાવે કર્યો હતો. તોતાપુરી શ્રીરામકૃષ્ણની મૂંઝવણ સમજીને બોલ્યા કે, “ ઠીક, એમ પણ થઈ શકશે. ”

શ્રીરામકૃષ્ણ તોતાપુરીને ‘નાગાબાવા’ પણ કહેતા. તેમની પાસે ખાનગી દીક્ષા પછી જે થયું તેનું વર્ણન તેમનાજ શબ્દોમાં આપીએ છીએ. “ દીક્ષામંત્ર આપ્યા પછી ‘નાગાબાવા’એ મને અદ્વૈત વેદાંત જુદા જુદા સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ કરવાની શરૂઆત કરી હતી. તેમણે

મને બધા દશ્ય પદાર્થોમાંથી મનને ખેંચી લઇને આત્મા-
માં જોડી રાખવાનું કહ્યું હતું. એ દિશામાં મેં ઘણા
પ્રયત્નો કરી જોયા, છતાં નામરૂપની પેલી પાર મન
જઇ શકતું નહિ. જગદંબાની પ્રકાશમય પરિચિત મૂર્તિ
મારી સામે ખડી થઇને નામરૂપથી મનને પર થવા
દેતી નહિ. અદ્વૈત ઉપદેશનું ચિંતન એકાગ્ર મને ફરી
ફરીને કરવા છતાં પ્રત્યેક વખતે જગદંબાનું સ્વરૂપ
આડે આવતું. નિરાશામાં મેં ‘નાગાબાવા’ને કહ્યું:
‘મારાથી એ નહિ બની શકે. મારું મન પરમાત્મતત્ત્વ
સુધી નહિ પહોંચી શકે.’ તોતાપુરી ઉશ્કેરાઇ જઇ ટકોર-
માં બોલ્યા કે, ‘કેમ એટલું નહિ બને ? તમારે કરવું-
જ પડશે.’ તેમણે આસપાસ નજર કરી એક કાચનો
કટકો લીધો અને મારી ભુકુટિના મધ્યભાગમાં તેની
આણી દબાવતાં બોલ્યા કે, ‘આ જગ્યાએ મનને એકાગ્ર
કરો.’ પછી દઢાગ્રહ રાખી હું ફરી ધ્યાનમાં બેઠો
અને માર્ગ સરળ બન્યો. મન એકદમ ઊંચે ચઢ્યું અને
સમાધિમાં લીન થયું !”

શ્રીરામકૃષ્ણ નિર્વિકલ્પ સમાધિના અવર્ણનીય આ-
નંદમાં ડૂબી ગયા; ઈન્દ્રિયો અને મનનાં કાર્ય બંધ પડી
ગયાં; શબ્દની પેઠે શરીર ગતિહીન બન્યું; કેવળ અહંભા-
વની ઝાંખી પ્રતીતિ રહેવા પામી. થોડી વારમાં એ પ્રતીતિ
પણ બંધ પડીને માત્ર પરમ ચેતનજ વિલસી રહ્યું.

તોતાપુરી શિષ્યને જોતા ત્યાંજ ધણો વખત બેસી રહ્યા. તેમને પૂર્ણ નિશ્ચેષ્ટ જોઇ તેઓ કોટડીમાંથી બહાર આવ્યા અને પોતાની જાણ બહાર કોઈ અંદર પ્રવેશ ન કરે એ હેતુથી તેમણે તેનાં દાર બંધ કરી તાળું દીધું. આટલું કરીને દાર ખોલવાને શ્રીરામકૃષ્ણની વિનતિની રાહ જોતા બહાર બેઠા. દિવસ આથમી જઇ રાત્રિનો અમલ બેઠો. બીજો દિવસ પણ ગયો અને ત્રીજો પણ—આમ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા; પણ અંદરથી કોઈ હાલ્યું-ચાલ્યું નહિ. તોતાપુરીને ભારે આશ્ચર્ય થયું અને શું બન્યું છે તે જોવાને દાર ખોલી કોટડીમાં પેઠા. જુએ છે તો શ્રીરામકૃષ્ણ એની એજ સ્થિતિમાં બેઠેલા હતા. શરીરમાં પ્રાણસ્ફુરણની પ્રતીતિ નહોતી થતી; છતાં મુખમુદ્રા શાંત, ગંભીર અને તેજસ્વી હતી. બાહ્ય જગતનું ભાન હજી પણ આવ્યું નહોતું.

તોતાપુરી આ ભગ્ય દશ્ય આશ્ચર્યવત્ જોતા ઊભા-જ રહ્યા. તેઓ સ્વગત બોલ્યા કે, “આ શું સત્ય છે ? મને જેની સાધના કરતાં ચાળીસ વર્ષ વીતી ગયાં, તે સાધનાની સિદ્ધિ આ પુરુષને એકજ દિવસમાં પ્રાપ્ત થાય, એ શું શક્ય છે ?” તેમને શંકા પડી, એટલે ફરી વાર પણ તેમણે તપાસ કરી જોઈ. હૃદય ધબકે છે કે કેમ અથવા તો શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે કે કેમ, એ વિષે તેમણે ફરીથી ખાતરી કરી જોઈ; છતાં ચેતનની કશીજ

નિશાની ન જણાઇ. આશ્ચર્યાનંદમાં આવી જતાં તેમનાથી તાણીને બોલી જવાયું કે, “ભલા ભગવાન ! આમાં ને સમત્કારમાં શો ફેર હશે ?” નિઃસંશય એ નિર્વિકલ્પ સમાધિ હતી. અદ્વૈત સાધનાનું એ અંતિમ ફળ હતું.

તોતાપુરીએ શ્રીરામકૃષ્ણના મનને નીચે બાહ્ય જગતમાં આણવાને તાબડતોબ પગલાં લીધાં. પંચવટીની નાની શી ધ્યાનકુટીર ભવ્ય સ્વરે બોલાતા ‘હરિઃ ૐ’ ના પવિત્ર મંત્રોચ્ચારથી ગૂંજી રહી. ધીમે ધીમે શ્રીરામકૃષ્ણ બાહ્ય ચેતનમાં આવવા લાગ્યા. તેમણે પોતાની આંખો બોલીને જોયું તો પોતાના ગુરુ પોતાના તરફ જોઈ રહ્યા હતા; તેમની દષ્ટિમાં કોમળતા અને ધન્યવાદ માતાં નહોતાં. લાયકીવાળા શિષ્યે તેમને દંડવત્ જોડ્યા, જેનો ગુરુએ તેમને છાતીસરસા આંખોને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

તોતાપુરી કોઇ સ્થળે સામાન્ય રીતે ત્રણ દિવસ કરતાં વધારે રોકાતા નહિ; છતાં આ પ્રભાવશાળી નવા શિષ્યને સર્વોપરી શિખરે સ્થાપવાની તેમને ઇચ્છા હતી, એટલે તેઓ દક્ષિણેશ્વરના બાગમાં અગિયાર માસ સુધી રહ્યા હતા. હવે જે કેટલાક રસિક પ્રસંગો બન્યા હતા, તેમનું દિગ્દર્શન કરીશું. આ મહાન સાધુ સાથે શ્રીરામકૃષ્ણનો કેવો નિકટ સંબંધ જામ્યો હતો તે પર એ પ્રસંગો પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે.

જળપાત્ર, ચીપિયો, મૃગચર્મ અને શરીર ઢાંકવાની
ચાદર આટલી ચીજો તોતાપુરીની પૂંજમાં હતી. જળ-
પાત્રને દરરોજ અજવાળતા. ધ્યાનમાં બેસવાની તેમની
નિત્ય ટેવ જોઈ એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું કે, “તમે
તો સર્વોત્તમ જ્ઞાન પામી ચૂક્યા છો, છતાં ધ્યાનની
આટલી દરકાર કેમ રાખતા હશો?” પોતાનું જળ-
પાત્ર બતાવીને તોતાપુરીએ શાંતિથી કહ્યું કે, “જુઓ,
આ કેવું ઝગઝગે છે! હું તેને દરરોજ અજવાળતો ન
હોઉં તો એવું દેખાય? અંતઃકરણનું પણ એમજ છે.
મનુષ્ય એને દરરોજ ધ્યાન-ભજનથી ન અજવાળે તો
તેના પર પણ કાટ ચઢે.” આ વચનમાં રહેલું સત્ય
સ્વીકારતાં શ્રીરામકૃષ્ણે પ્રશ્ન ઉલટાવ્યો કે, “પણ જળ-
પાત્ર સોનાનું હોય તો તો પછી તેને દરરોજ ધસવાની
જરૂર નજ રહે ને?” ગુરુએ સરિમત સંમતિ આપી
કે, “હા, એ વાત ખરી.” x x x x

તોતાપુરી ઘણા સારા સંસ્કાર લઈને જન્મ્યા
હતા. બચપણથીજ તેમનું મન અત્યંત સરળ હતું,
ગુરુશાસ્ત્રમાં અટળ શ્રદ્ધા હતી, મોક્ષની અને સંત-
સમાગમની ઇચ્છા પ્રબળ હતી; એટલુંજ નહિ પણ
એવા પ્રકારનાં જે જે સાધનો મળી જાય તેનો પૂરે-
પૂરો સદુપયોગ કરતા હતા અને તેથીજ ક્રમે ક્રમે તેઓ
નિર્વિકલ્પ સમાધિની ટોચે પહોંચ્યા હતા. સામાન્ય

મનુષ્યોને મનનો ચાંચલ્યદોષ સતાવે છે, તેવી સતામણી તેમને નહોતી થતી. તેઓ સ્વપ્રયત્ન અને સ્વાશ્રયમાં માનનારા હતા. મનુષ્યનું પ્રારબ્ધ વડનાર કોઈ કર્મફળ-દાતા શ્રેષ્ઠ સત્તા છે, જેના સહકાર વિના જીવન પાંગળું બને છે, એવી માન્યતામાં તેમને વિશ્વાસ નહોતો. પોતે કોઈ પણ કામ કરવાનો સંકલ્પ એક વખત કરી લેતા, એટલે તેને સફળ કર્યા વિના રહેતા નહિ. તેમની આ ટેવ જીવનભરની હતી. મનુષ્યને ઇન્દ્રિયો ઘસડી જાય છે અને તેને દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે, એવો વિચાર સાંભળતાં સ્વાભાવિક રીતે તેમને હસવું આવતું. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સારાંયે વિશ્વને નચાવતી, બ્રહ્મની સનાતન અને નિત્યસહચારિણી માયાની પ્રચંડ શક્તિનો તેમને મુદ્દલે ખ્યાલ નહોતો. તેમની સમજણમાં રહેલી આ ઊણપ શ્રીરામકૃષ્ણના સંસર્ગથી પુરાઈ હતી. એ માયાની ઉપેક્ષા કદી થઈ શકે તેમ નથી, એ વાત તેઓ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસેથી શીખ્યા હતા. તેમણે દક્ષિણેશ્વર છોડ્યું તે પહેલાં તેમને બ્રહ્મની એ અગમ્ય શક્તિને દેહભાવે મસ્તક નમાવવું પડ્યું હતું અને બીજા જે ઘણાખરા સાધનસંપત્તિ વિનાના અભેદવાદી શુદ્ધ વેદાંતીઓ આત્મભાવનું મહત્ત્વ દેહભાવમાં આરોપી લઈ અક્રૂડ, ફક્રૂડ, માલખાઉ, દેહાભિમાની અને ધનધામ, જૂદપ્રપંચ તથા માનબડાઈના ઉપાસક બની રહે

છે એવા તેઓ નીવડ્યા નહોતા.

યુવાવસ્થામાંથીજ તોતાપુરી અદ્વૈતવાદ માનતા થયા હતા, એટલે તેમને મન આધ્યાત્મિક પ્રગતિના સાધનરૂપે ભક્તિની કશી કિંમત નહોતી. ભક્ત પોતાના ઇષ્ટની ખાતર બધા અંગત અને સ્વાર્થી વિચારોને ધીમે ધીમે તિલાંજલિ આપતાં શીખે છે, તેમ તેની વૃત્તિમાં એકાગ્રતા આવે છે, એ વાત તેમને ગળે ઊતરવાની હજી બાકી હતી. સાચો પ્રભુપ્રેમ હોય તોજ મનુષ્ય પરમપદનો ખરો અધિકારી થાય છે, એ સત્યની તેમને હજી પ્રતીતિ નહોતી. પ્રાર્થના, ભજન, નામસ્મરણ વગેરે ભક્તિનાં સાધનો તેમને મન નિર્થક જેવાં હતાં. ભાવવેશને પણ ધતિંગ જાણીને તેઓ હસી કાઢતા હતા. આટલું છતાં તેઓ નાસ્તિક તેમ ઈશ્વરાનુરાગથી વંચિત પણ નહોતા. શ્રીરામકૃષ્ણ જ્યારે ભક્તિપ્રધાન ભજનો ગાતા, ત્યારે તોતાપુરીની આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં. શાંત ભક્તિ પર તેમને પ્રેમ હોવા છતાં સ્વામી, પુત્ર કે પ્રિયતમરૂપે પ્રભુને ભજી શકાય છે અને તેને એવી રીતે ભજતાં પરમાત્મસાક્ષાત્કાર સત્વર થઈ શકે છે, એ વાતનો તેમને કશો ખ્યાલ નહોતો. ભક્તોનો પોતાના ઇષ્ટ પ્રત્યેનો ઉત્કટભાવ, પ્રાર્થના, વિરહપીડા, રુદન, હાસ્ય, નૃત્ય વગેરે ભાવપ્રધાન ઉત્તમ વૃત્તિઓ તોતાપુરીને મન પાગલપણાની નિશાનીઓ હતી. એ રસ્તે ભક્તને

પરમ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એ પણ તેઓ માનતા નહોતા. તોતાપુરી અને તેમના સમર્થ શિષ્ય વચ્ચે આ વિષય પર વારંવાર ચર્ચા ચાલતી હતી.

નાનપણમાંથીજ શ્રીરામકૃષ્ણને સવાર-સાંજ હરિ-નાં જુદાં જુદાં નામે બોલી જવાની ટેવ પડેલી હતી. એ નામસ્મરણ તેઓ તાળી પાડીને કરતા અને એ નામેમાં જે શબ્દાર્થ રહેલો હોય છે, તે અર્થાકાર વૃત્તિ થવાને લીધે કોઈ કોઈ વાર ભાવાવેશમાં આવીને નાચવા પણ મંડી જતા. “હરિ બોલ, હરિ બોલ” “હરિરેવ ગુરુઃ ગુરુરેવ હરિઃ !” “ઓ ગોવિંદ મમ જીવન !” “કૃષ્ણ મન, કૃષ્ણ પ્રાણ, કૃષ્ણ જ્ઞાન, કૃષ્ણ ધ્યાન, કૃષ્ણ ભાન, કૃષ્ણ સાન !” “તું વિશ્વ અને વિશ્વ તુંમાં વસે છે !” “હું જંત્ર, જંત્રી રહ્યો તું વજ્રાડી !” વગેરે ધૂનો તેઓ કેટલોક વખત સુધી મોટેથી નિત્ય બોલતા. પરમસાક્ષાત્કાર પછી પણ તેમની આ ટેવ ગઈ નહોતી. એક દિવસ તેઓ તોતાપુરી સાથે આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરી રહ્યા હતા તેવા-માં સંધ્યા પડી. પોતાના નિત્ય નિયમ મુજબ તેમણે હરિનામની ધૂન જગાવવા માંડી અને સાથે સાથે તાળી-ઓ પણ પાડવા માંડી. જે ક્રિયા શરૂના સાધક માટે ઉપયોગી ગણાય તે ક્રિયા આ પ્રમાણે શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા મુક્તાત્માને આચરતા જોઈને તોતાપુરી આશ્ચર્ય પામ્યા.

તેમણે તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કરીને શ્રીરામકૃષ્ણને પૂછ્યું:
 “કેમ કંઈ આમ તાળીઓ પાડીને રોટલા ઘડી રહ્યા
 છો કે શું?” શ્રીરામકૃષ્ણ પણ હસ્યા અને બોલ્યા કે,
 “કેવી અક્કલ વિનાની વાત ! હું હરિનામ લઈ રહ્યો
 છું તેને આપ રોટલા ઘડવાની સાથે સરખાવો છો !
 શરમ ! શરમ !!” તોતાપુરીના મોં પર સ્મિત ફરક્યું.
 તેમણે વિચાર્યું કે માણસ કંઈ સાધારણ નથી. આવી
 રીતે હરિ ભજવામાં પણ તેમનો કંઈ અગત્યનો હેતુ
 હશે ! આથી તેમણે એ વાત એટલેથીજ દબાવી દીધી.

બીજે પ્રસંગે સમીસાંજના શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના
 ગુરુ પાસે ધૂણી નજીક બેઠા હતા. બંને વચ્ચે વેદાંતની
 ચર્ચા ચાલતી હતી, એવામાં બાગનો નોકર આવીને
 હુક્કો ભરવાને ધૂણીનો દેવતા લેવા લાગ્યો. પ્રથમ તો
 તોતાપુરીની નજર તેના તરફ ગઈ નહિ પણ તેને જોયો
 એટલે તરતજ તેઓ રાતાપીળા થઈ ગયા. ધૂણીને
 અપવિત્ર કરવા માટે તેને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા અને
 ચાપિયાથી ટીપી નાખવાની ધમકી આપવા લાગ્યા.
 “શરમ છે !” અર્ધ ચેતનાવસ્થામાં ખડખડાટ હસતાં
 હસતાં શ્રીરામકૃષ્ણ ફરી ફરીને એ શબ્દો બોલ્યા. શિષ્ય-
 ના આવા વિચિત્ર વલણથી આશ્ચર્ય પામી તોતાપુરી
 બોલી ઊઠ્યા કે, “હસવું કેમ આવે છે ? એ માણસ
 શું બેઠ્ઠી રીતે નહોતો વત્યો ?” શ્રીરામકૃષ્ણે હસતાં

હસતાં કહ્યું કે, “ એ વાત સાચી છે, પણ આપ હમણાંજ કહેતા હતા કે, કેવળ બ્રહ્મજ સત્ય છે અને વિશ્વનો પ્રત્યેક પદાર્થ તેના આવિષ્કારરૂપ છે; છત બીજીજ ક્ષણે આપ તે સર્વ ભૂલી જઇ એ માણસને મારવા જતા હતા; એટલે માયાની સત્તા કેવી પ્રબળ છે, એ જોઇને મને હસવું આવ્યું.” આ શબ્દો સાંભળીને તોતાપુરીના મોં પર ગંભીરતા છવાઇ ગઇ. થોડા મિનિટ મૌન રહ્યા પછી તેઓ બોલ્યા કે, “ ખરી વાત ક્રોધમાં જ્ઞાનનું ભાન ન રહ્યું. સાચેજ ક્રોધ બહુ ભયંકર શત્રુ છે. હવે એવું નહિ કરું.” પોતાની આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે પાળી પણ હતી.

માયાના અતકર્ય લક્ષણોને વિષે શ્રીરામકૃષ્ણ કહેત કે, “ અહીં કાંટો નથી, એવા વિચારો આંખો મીચીં ભલે કરીએ, પણ કાંટો ભાંકાય ત્યારે ખૂમ પાડી ઊઠીએ છીએ. આત્મભાવે જન્મ, મરણ, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ, દુઃખ ભૂખ, તરસ કષુજ નથી અને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મ સ્વરૂપ છીએ, એમ ભલે કહ્યા કરીએ; પણ શરીરમ કોઈ પીડા થાય અથવા તો લાલચોથી મન ઘેરાઇ જાય ત્યારે આપણે એ તત્ત્વજ્ઞાનની બડી બડી વાતો વીસર જઇને મૂંઝાઇ જઇએ છીએ. * * * જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે માયા-જગદંબા છે. દયા લાવીને તે જ્યાં સુધી બાળુ પર ખસી જતી નથી, ત્યાંસુધી જીવને બ્રહ્મને

સાક્ષાત્કાર થતો નથી; માટે આપણે ગમે તેટલા તર્ક કરીએ પણ તેની સહાય વિના બધું ધૂળ પર લીંપણ કરવા જેવું છે.” શ્રીરામકૃષ્ણ પર જગદંબાની ખાસ કૃપા ઊતરી ચૂકી હતી, એટલે તેમનામાં જીવનનાં કષ્ટો તરી જવાનું સામર્થ્ય આવ્યું હતું; પણ તોતાપુરીને હજી એ વાતની ખબર નહોતી; એટલે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે એમજ ધારતા હતા કે, શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાનાજ પ્રયત્નથી હિચ્ચ અવસ્થા મેળવી શક્યા છે. તોતાપુરીજીની એ ભૂલ ભાગનારો એક નવીન પ્રસંગ બન્યો. તોતાપુરીની શરીરસમૃદ્ધિ અને જઠરા પણ સારી હતી તથા ગાઢ નિદ્રા આવતી. તેમનું મન પણ હંમેશાં પ્રસન્ન રહેતું; પણ બંગાળમાં થોડાક માસ રહ્યા પછી તેમના મજબૂત શરીર પર ત્યાંનાં હવાપાણીની માઠી અસર થયા વિના રહી નહિ. તેમને ઝાડાનું દર્દ લાગુ પડ્યું. દિવસરાત પેટમાં અમળાટ થયા કરવાથી ધ્યાનમાં ડબ્બલ પહોંચતી અને તેથી તેમના સુશિક્ષિત મનની સમતા ડગી જવાનો પ્રસંગ આવતો. વ્યાધિ થવા પહેલાં તેમને ત્યાંનાં હવાપાણી ઓછાં અનુકૂળ લાગવાથી સ્થળફેર કરવાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો; પણ કેવળ શરીરને ખાતર શ્રીરામકૃષ્ણનો આનંદપ્રદ સહવાસ જતો કરવાનું તેમને ગમ્યું નહોતું. “વ્યાધિ થયા પછી પણ વ્યાધિ એ શરીરનો ધર્મ છે, ગમે ત્યાં જવા છતાં

પ્રારબ્ધ થોડુંજ છોડે એમ છે ? શરીર જ્યારે ત્યારે પડવા માટેજ સરખાયલું છે, એટલે એ માટીના માળખાની તે પરવા કરવાની હોય ? પોતે આત્મા છે, શરીર નથી.” આવા આવા આશ્વાસનથી મનને શાંત કરીને તેઓ દક્ષિણેશ્વરમાંજ રહ્યા હતા, પણ દર્દ વધ્યું તેમ તેમ દક્ષિણેશ્વર છોડવાનો વિચાર તો થતો ચાલ્યો; પણ તેઓ એ વિષે શ્રીરામકૃષ્ણને વાત કરીને જવાની રગ્ન લઈ શક્યા નહિ. તોતાપુરીનું શરીર દુર્બળ થવા માંડેલું જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણે તેમને માટે યોગ્ય ખોરાક અને ઔષધિનો પ્રબંધ કર્યો, પણ તેથી કાંઈ સુધારો થયો નહિ. તેમના કહેવાથી મથુરે સારવારની ગોઠવણ કરી, પણ તેથીયે કાંઈ વળ્યું નહિ. શરીર પીડાવા છતાં પણ સ્વામીજીનું મન કાખૂમાં રહી શક્યું હતું, એટલે તેઓ ઇચ્છાનુસાર અંતમુખ થઈને શરીરની બધી પીડા ભૂલી જતા. એક રાત્રે તેમને એવી તીવ્ર વેદના થઈ આવી કે કેમે કરીને શાંત પડે નહિ. મનને પરમાત્મામાં જોડવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ મન શરીરપીડાના ખ્યાલમાંજ પરોવાતું. ફરી ફરીને તેમણે પ્રયત્ન કરી જોયો, છતાં ફાવ્યા નહિ; તેથી તેઓ પોતાના શરીર અને મન પર ચિડાઈ ગયા: “આ દુષ્ટ શરીરને લીધેજ આજે મન અંકુશ ખોઈ બેઠું છે. હું શરીર નથી એનું સ્પષ્ટ ભાન છતાં પણ હજી તેનો સંબંધ ચાલુ રાખીને

મારે દુઃખી શા માટે થયા કરવું ? એવા શરીરને જેમ તેમ નભાવી લેવામાં શો લાભ ? માટે ગંગામાં પડી તેને છોડી દધને વ્યાધિનો અંત આણીશ.” આવો નિશ્ચય કરીને તોતાપુરી સાવધ બન્યા. પછી મનને બ્રહ્મમાં જોડી દધ ધીરે ધીરે તેઓ જળમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, પણ આ શું હતું ? આજ રાત્રે ગંગાજીનાં જળ શું સુકાઈ ગયાં હતાં ? અથવા શું એ મનનો કેવળ ભ્રમ હતો ? લગભગ સામે પાર પહોંચતા સુધી તોતાપુરી જળમાં ચાલતાજ રહ્યાં, પણ તેઓ ડૂબી શકે તેટલાં ઊંડાં પાણીજ આવ્યાં નહિ ! અંધકારની વચ્ચે છાયાની પેઠે ઊભેલાં કિનારા પરનાં વૃક્ષો અને ઘરો તેમની નજરે પડ્યાં. તેઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ થયા. તેમણે વિચાર્યું કે, “માયાની શી લીલા ! મને ઉદરમાં સમાવી લેવાને ગંગા પાસે આજે પૂરતું જળ પણ ન મળે ! બ્રહ્મનો શો વિચિત્ર ખેલ !” એકાએક તેમના મન પર પડેલો આવરણનો પડદો ખસી ગયો, બુદ્ધિ અંજલિ ગર્ભ અને રક્ષક તરીકે મહાશક્તિ જગદંબા છે એમ સમજાયું; અને એ પણ સમજાયું કે જે નિરંજન નિરાકાર અને સર્વથી પર એવા પરમાત્મસ્વરૂપનું જીવનભર ધ્યાન-ચિંતન કર્યા કરીને હૃદયનો બધો ભાવ જેને ચરણે રેલ્યો હતો, તે પરબ્રહ્મસ્વરૂપે પણ એ જગદંબા પોતેજ હતી ! એકજ પદાર્થની બે અવસ્થાઓરૂપે બ્રહ્મ

અને શક્તિ એક અને અભેદજ હતાં.

આમ રાત્રિની ગંભીર શાંતિમાં જગદંબાની અને પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતાનો સાક્ષાત્કાર તોતાપુરીએ કર્યો અને તેથી તેઓ પણ ભાવાવેશમાં આવી વારંવાર તેનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પ્રેમભીના અંતઃકરણથી તેઓ પાછા દક્ષિણેશ્વર આવ્યા. શરીર-પીડા હજી શાંત પડી નહોતી, પણ તેની અસર તો મન પર થતી બંધ પડી ગઈ હતી. આ આનંદપ્રદ અનુભવથી તેમનું સમસ્ત શરીર રોમાંચ અનુભવી રહ્યું હતું. એવી અવસ્થામાં તેઓ પાછા આવી ધૂણીની પાસે પોતાના નિત્યના આસન પર બેસી ગયા અને રાત્રિનો શેષ ભાગ જગદંબાનું સ્મરણ કરવામાં પસાર કર્યો.

બીજી સવારે જ્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ સ્વામીની તબિયત જોવાને આવ્યા, ત્યારે તેઓ જાણે બદલાઈ ગયા હોય એવી સ્થિતિમાં તેમને જણાયા. તેમનો ચહેરો આનંદથી પ્રકુલિત હતો અને શરીરમાં વ્યાધિની કંઈ અસર જણાતી નહોતી. રાતે જે જે બની ગયું તેની વાત કરવાને માટે તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણને પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું કે, “આ વ્યાધિ તો મને મોટા મિત્રરૂપ નીવડ્યો છે. ગઈ રાત્રે મને જગદંબાનાં દર્શન થયાં અને તેની કૃપાથી મારો વ્યાધિ પણ ગયો છે. અહો ! મારામાં

કેટલું ઘોર અજ્ઞાન હતું ! હવે અહીંથી જવાની રમ્મ જમદંબા પાસે અપાવો. મને સમજાય છે કે, આ નવો પાઠ શીખવા માટે તેણેજ મને અહીં આટલો વખત રોક્યો છે. અહીંથી જવાનો વિચાર મને ઘણી વાર આવ્યો હતો અને હું તમારી રમ્મ લઉં લઉં કરી રહ્યો હતો; પણ એ વિષે જ્યારે જીભ ઉપાડવાનું કરતો ત્યારે કોઈ જાણે મને બોલતાંજ અટકાવી દેતું અને ચર્ચાના બીજાજ વિષયો વચ્ચે આણીને મારા રમ્મ લેવાના વિચારને તોડી પાડતું !” આ સાંભળી શ્રીરામકૃષ્ણ હસ્યા અને બોલ્યા કે, “ કેમ આપે તો મારી માનેજ માનવાની ના પાડી હતી; તેના અસ્તિત્વનો ઉચ્છેદ કરવાને મારી સાથે દલીલોમાં પણ આપ જિતરતા હતા ! હવે આપને લાગે છે કે મા સત્ય છે. ઘણા સમય પહેલાં તેણેજ મને શીખવ્યું છે કે, અગ્નિ અને તેની દાહશક્તિની માફક, બ્રહ્મ અને શક્તિમાં અભેદ પ્રવર્તે છે. ”

દક્ષિણેશ્વરમાં તોતાપુરીને જે પાઠ મળ્યો હતો તેનો ટૂંક સાર શ્રીરામકૃષ્ણના શબ્દોમાં આ રીતે આપી શકાય: “ કર્તા, ભર્તા કે, સંહર્તારૂપે નહિ, પણ નિષ્ક્રિય તત્ત્વરૂપે જ્યારે પરમાત્માનો વિચાર આવે છે, ત્યારે હું તેને બ્રહ્મ, પુરુષ કે નિરાકાર ઇશ્વરરૂપે ઓળખું છું. કર્તા, ભર્તા કે સંહર્તારૂપે અર્થાત્ સક્રિય તત્ત્વરૂપે જ્યારે

તેનો વિચાર કરું છું, ત્યારે હું તેને શક્તિ માયા, પ્રકૃતિ કે સાકાર ઈશ્વરરૂપે ઓળખું છું; પણ ખરું જોતાં બ્રહ્મ અને શક્તિ વચ્ચે—સાકાર અને નિરાકાર ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ નથી. દૂધ અને તેના શ્વેતરંગની પેઠે નિરાકાર અને સાકાર એકજ છે; હીરો અને તેના તેજની પેઠે બંને ઓતપ્રોત છે; સર્પ અને તેની વાંકીચૂકી ગતિની માફક ઉભય એકબીજાથી અભિન્ન છે. સાપનું ચિંતન કરો, એટલે તેની ભુજંગી ગતિનો વિચાર પણ આપોઆપ ડોકિયું કરશે. બ્રહ્મ અને શક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ પણ આવો છે.”

તાંત્રિક સાધનામાં ગુરુ બનેલાં ભૈરવી બ્રહ્માણી, ગુરુદેવે જ્યારે સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધી ત્યારે દક્ષિણેશ્વરમાં હતાં. તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણને ચેતવ્યા હતા કે, “એ સાધુ તોતાપુરી સાથે વધારે સંબંધ રાખવા જેવું નથી; કેમકે તે લૂખા અદ્વૈતવાદનો હિમાયતી હોવાથી તમે ભક્તિ અને પ્રેમ ખોઈ બેસશો.” પણ ગુરુદેવ તો પોતાનેજ માર્ગે ચાલ્યા હતા, એ કહેવાની જરૂર નથી.

તોતાપુરી દક્ષિણેશ્વરથી ગયા પછી બ્રહ્માકાર વૃત્તિમાં રહેવાનો શ્રીરામકૃષ્ણે નિશ્ચય કર્યો અને તેમાંજ પોતાની સર્વ શક્તિઓ કામે લગાડી દીધી. આ અરસામાં તેમના મનની સ્થિતિ એવી રહેતી કે શરીરનું

અને તેની હાજતોનું ભાન નહોતું રહ્યું. તેઓ અવર્ણ-
 નીય આનંદમાં રહેતા. આ સ્થિતિમાં તેઓ છ માસ
 રહ્યા હતા. આ કાળ વિષે ગુરુદેવ કહેતા કે, “જે
 અવસ્થામાં રહેનારનું શરીર ત્રણ અઠવાડિયામાં તો પાકા
 પાનની જેમ પડીજ જાય, એવી અવસ્થામાં હું લાગ-
 લાગટ છ માસ સુધી રહ્યો હતો. રાત કે દિવસની મને
 ખબર નહોતી. મુઝદાની પેઠે મોંમાં અને નસકોરામાં
 માંખો પેસી જતી, તેનું ભાન થતું નહિ. ધૂળના થર
 બાઝીને વાળ ગૂંચાઈ ગયા હતા અને શરીર પણ પડી
 ગયું હોત; પણ એજ અરસામાં દક્ષિણેશ્વરમાં આવી
 ચઢેલા કોઈ સાધુની મારા ઉપર દયા ઊતરી. તે મારી
 સ્થિતિ કળી ગયો અને રક્ષામાં મંડી પડ્યો. તે મારો
 ખોરાક વખતસર લાવતો અને જુદે જુદે રસ્તે મારા
 મનને બાહ્યચેતનામાં લાવવાના નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો.
 એમ કરતાં મને તે સોટી પણ લગાવી દેતો અને મને
 જરા પણ ચેતનમાં આવેલો જોતો કે તરતજ તે મારા
 મોંમાં અન્નનો કોળિયો ધાલી દેતો, પણ તેમાંથી ઘણુંજ
 થોડું જઠર સુધી પહોંચવા પામતું. વળી કેટલાક દિવસો
 એવા પણ વીતતા કે જ્યારે તેના બધા પ્રયત્નો એજે
 જતા. આની આ રીતે છ મહિના વહી ગયા, પણ
 છેવટે જગદંબાનો હુકમ છૂટ્યો કે, ‘માનવબંધુઓને ખાતર
 તારે બાહ્યચેતનમાં વિહરવું.’ આ પછી સંગ્રહણીનો

વ્યાધિ થયો. આ પીડા પણ છ મહિના સુધી રહી. આ રીતે મન ધીમે ધીમે દેહભાવની ભૂમિકા પર આવતું ગયું અને હું મનુષ્યની સામાન્ય અવસ્થામાં આવી રહ્યો; પરંતુ તે છતાં પણ જરા સરખી તક મળતી તો મન પાછું આંતરિક સમાધિમાં આવી જતું !”

*

*

*

ગીતાનો સદુપયોગ અને લાભ

ખરેખર ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશ પહોંચાડનારો ગ્રંથ આજ સુધી ખીજો નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના પ્રત્યાલોચના કરી છે કે જેટલી આજ સુધી ખીજ કોઇ પણ ગ્રંથની થઇ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જો તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય ગ્રંથ ભરાઇ જાય.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ મુગ્ધ થાય છે, ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિશ્ર ગળગળો થઇ જાય છે, ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આદ્રીન થાય છે અને ગીતાની વીર વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવી આસક્ત થાય છે. કોઇ

ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે તો કોઈ તેને ઉપ-
નિષદોનું દૃઢ્ય કહે છે; કોઈ એને કર્મયોગ-
શાસ્ત્ર કહે છે; તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં
ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની એક એવી અલૌ-
કિક ઝાળી છે, અને એવું સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ છે, કે
જેના વડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે મેળવી શકે છે.
જો એમ ન હોત તો ગીતામાંથી લોકોની ભિન્ન ભિન્ન
રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ,
નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર ફળો ક્યાંથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાં યુરોપ-
ની જાતિઓ ભીંજાયલી બિલ્લીની પેઠે ધ્રુજતી હતી.
એક સમયે બેબિલોનિયનોના ડરથી યુરોપિયનો થરથર
કંપતા હતા. એક જમાનામાં યુરોપ, એશિયા અને
આફ્રિકામાં ઇજિપ્શિયનોનો દમામ ચાલતો હતો અને
એક કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યુરોપમાં ફેલાઈ ગઈ
હતી; પરંતુ એ બધી જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી
સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ અને આ હિંદુ
જાતિ—કે જે કાર્ષિપયન, ઝીલ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિ-
વિષ્ટપ (તિબેટ)માંની આગલી જાતિઓથી ઘણા કાળ
પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સરસ શ્રુતિમંત્રોની લહરીમાં
અવગાહન કરતી હતી તે—આજ પર્વત ટકી રહી છે
એનું કારણ શું ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એનું

જખરજસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્ય (અને એ સર્વો-
ત્તમ સાહિત્યના પાલન તથા કથાકીર્તનાદિ વડે તેનો
પ્રચાર કર્યા કરનારાઓ) છે. વળી આ વાત પણ સત્ય
છે કે, એ મહાન સાહિત્યનું મંથન કરીને તેનું હૃદય
ગીતામાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે એવી અજબ અને સુંદર
રીતે ગોઠવી દીધું છે કે એના જેવો હિંદુજાતિનો પ્રતિષ્ઠા
અને મહત્તાનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનારો ખીજો એક પણ
ગ્રંથ સમગ્ર સંસારમાં નથી.

આજે હિંદુ જાતિ ગુલામ છે, દરિદ્ર છે, છિન્ન ભિન્ન
છે અને ધૂર્ત જાતિઓ તો તેને “કપિલા ગાય” જેવી
ભલી અને ભોળી માને છે પરંતુ જ્યારે એ કપિલા
ગાય—એ હિંદુ જાતિ—ગીતાની અભય વાણી તરફ ડાન
માંડે છે ત્યારે તેઓ એને ભૂખ્યા વાઘ જેવી ભયંકર
જીએ છે અને તેમનાં એકેએક ગાત્ર ઢીલાં ઢપ થઈ
જાય છે ! જ્યારે એ જાતિઓ જીએ છે કે, એ ગરવી
ગીતાનો અનુવાદ ફ્રેન્ચીએ ફારસીમાં, અબુ સુલેહ અર-
બીમાં, સ્લેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બર્નુકે
ફ્રેંચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેટિએ
ઇટાલીમાં અને ટોમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ, બિસેન્ટ તથા
ચાલ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં કરીને ઘણીખરી
નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં આ સદાચાર શાસ્ત્રનો પ્રકાશ
ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમાઈ

જઘને હિંદુ જાતિને મસ્તક નમાવે છે અને તેને આદિ-
 ગુરુ, આદિસબ્ય, આદિવીર, આદિનીતિશ અને આદિ-
 શાસક તરીકે માને છે. આર્લ્સ વિલ્કિન્સનને ગીતાનો જે
 અનુવાદ કર્યો છે તેની ભૂમિકા હેરિટ'ગ્સ સાહેબે લખી
 છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઇ
 પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગી-
 તાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ
 સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દષ્ટિ
 સમક્ષ રાખતો; કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના
 સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની
 સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા અનુભવની સૌથી મહાન
 સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાનો “સર્વભૂતેષુ
 ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ” એ શ્લોક વાંચતો
 ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઇ જતું; તેનું હૃદય
 નાચી ઊઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ
 વહાવતો ! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઈષ્ટદેવની મૂર્તિ
 સમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજી સુધી ન્યુયોર્કની એક
 લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુ-
 વાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર
 એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ તેનું વાચનમનન
 કરીને ત્રણચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો હતો. ચીનાઓએ
 તો એનુંજ નામ કિશનજી (કૃષ્ણજી) પાડી દીધું હતું

અને હજી પણ તે એજ નામથી ઓળખાય છે અને તેનું અસલ નામ ભુલાઇ ગયું છે.

બાલી અને જાવા બેટમાં ગીતાના કેટલાયે ગદ્યપદ્ય અનુવાદ છે અને ફિલ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દૃશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વધારેજ છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ જુદી છે. અહીં તો જેણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજ ગણાતો નથી; કેમકે તેમનો કોઇ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલાં ભાષ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, નિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઇ વાંચવા માગે, તો તે પાછળ બે-ચાર જન્મ સેવાજ પડે! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં રખાયા છે. ભારતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચના, અંતરંગ,

વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણ સિવાય ભારતવર્ષની કોઈ પણ ભાષામાં એવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્યપાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતોપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ-ચેતન સર્વમાં ગીતોપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે, અલપ્ત તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી; સૂઝ રહેલા છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સૂઝ રહેલા ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સજાવવા એ હિંદુજાતિનું હાલનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ; પણ તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે “નિર્વૈરઃ સર્વ-મૂતેષુ” નો પાઠ કરીએ છીએ, પણ ધરમાં તો વેરઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે! આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ” નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં ફૂટી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે “કૃત્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ” નું પારાયણ કરીએ છીએ, પણ મા-બહેનોની આખર

લૂંટાતી જોવા જાણવા છતાં નપુંસકતાજ દર્શાવીએ છીએ ! આપણે “ સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદશમ્ ” નો દમ મારીએ છીએ; પણ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ ! આપણે “ ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠપરંતપ ” ની બુલંદ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ વ્યવહારમાં તો હીજડાઓની પેઠે મારજ ખાયા કરીએ છીએ ! આપણે “ નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ” ની બડાઇ હાંક્યા કરીએ છીએ પણ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મબળ ખીલવીને સંસારને ચક્રિત કરી શકતા નથી !

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો; તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો; જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો એકાદ શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ અભય વાણીનો એક એક એવો નમૂનો છે કે જો આ અભય વાણીનો ભક્ત આદરી જોશે તો તે કૃતાંત કાળને પણ ધૂળભેગો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ ! હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે લખી લેવી જોઈએ. હિંદુ સંગઠનના નશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિ-

ઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણીનું—આ ગીતા-પ્રનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થતું રહે. જેઓ સંસ્કૃતમાં સમજી શકતા નથી, તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે; અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ ખીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરશે; અથવા કરવા માટે હિંદુજાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી ક્રોધ પણ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઊંચી કરી શકે! જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાધ અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું; તે દિવસે આ સંસારમાં એવી કયી પ્રખળ શક્તિ છે કે જે ઘૂંટણિયે પડીને શિર નહિ નમાવે? ગીતાસિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે સંગઠન કરી લઈશું તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રુજી ઊઠશે અને મહાભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઊઠશે.

(કલકત્તાના “હિંદુપંચ” ઉપરથી સારાનુવાદ)

~~ગીતાજી એટલે ?~~

૧-માનવજીવનની નૌકાને ભવસાગરના દુર્ધર્ટ ખડકો વચ્ચેથી પસાર કરાવી સદાને માટે સચ્ચિદાનંદમય સાચા સ્વદેશમાં પહોંચાડનાર હોકાયંત્ર.

૨-જીવનરથનાં વ્યવહાર-પરમાર્થરૂપી પૈડાંને વિકટ સ્થળે પણ ગતિમતિ દેનારી અખૂટ શક્તિ.

૩-ઉપનિષદોરૂપી દિવ્ય ગૌમાતાઓનું ભગવાન શ્રી-કૃષ્ણ જેવા અદ્ભુત ભરવાડે દોહી કાઢેલું અને વ્યાસ જેવા અસામાન્ય મહર્ષિએ પણ મહાભારતમાં સરસ પ્રકારે યોજીને સર્વભોગ્ય બનાવેલું સર્વ શાસ્ત્રોનું સારામૃત.

૪-વહેમ અને ઉપલક્ષિયા આચાર-વિચારની ગલી-ફૂંચીઓમાં રવડતા રોકીને જ્ઞાન-ચારિત્ર્યની સીધી સડકે ચઢાવનારો જીગજ્જૂનો સદાનો સુહૃદ્ ભોમિયો.

૫-દ્વરથી સાચા ને સુખપ્રદ જણાતા ઝાંઝવાંના જળ જેવા જૂઠા પદાર્થો તરફ જીવને અનેક જન્મોથી તરસાવી-ભટકાવીને દોડાવી મારનારી તથા 'વિદ્યા'નું સાત ખોટું નામ ધારણ કરીને લોકોને મોહજાળમાં ફસાવી રહેલી પ્રપંચની પૂતળીરૂપ 'અવિદ્યા'ને હાંકી કાઢીને મોક્ષદ્વારની સરલ સુંદર ચાવીઓ સીધી જિજ્ઞાસુનાજ હાથમાં સોંપી દેવા માટે પ્રભુએ પોતે પ્રેરેલી ભોળી ભટક બ્રહ્મવિદ્યા.

૬-નાશવંત શરીરને જીવાત્માના કપડા જેવું, અને

જન્મમરણને જૂનું કપડું બદલી નવું પહેરવા જેવું સમ-
જીવીને તેમાં રહેનારા જીવાત્માને નિત્ય, શસ્ત્રથી ન છેદાય
તેવો, અગ્નિથી ન બળે તેવો, પાણીથી ન ભીંજાય તેવો,
વાયુથી ન શોષાય તેવો તથા મૃત્યુથી મરે નહિ તેવો
હોવાની ખાતરી કરી આપનાર અભયશાસ્ત્ર.

૭-પોતપોતાની પ્રકૃતિને-ગુણસ્વભાવને-અનુસરતાં
શુભ કર્મો ફલાકાંક્ષા ન રાખતાં માત્ર કર્તવ્યદૃષ્ટિથી બ્રહ્મ-
વવામાં રહેલો ખરો માનવધર્મ શીખરીને સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો
તથા પાપીઓ માટે પણ મોક્ષપંથનો અધિકાર જાહેર
કરનારો, તથા પ્રત્યેક આતુર મુમુક્ષુને અટલ સાચા
સ્વરાજ્યનો નિરંકુશ હક્ક આપનારો ઇશ્વરી ઠંઢેરો.

૮-વેદોરૂપી વિશાળ પહાડોનાં ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મ-
શિખરો ઉપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાએ વિહરીને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય
ગર્જનો વડે જગતને મોહનિદ્રામાંથી જગાડવા મથી
રહેલી અલૌકિક વીજળી.

૯-સામાન્ય લોકોના ત્રણે તાપ-અને પાંડિતોના છએ
તાપ-ને દૂર કરી વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પંથોને
શીતળ તથા ટૂંકા બનાવનારી અમૃતવૃષ્ટિ.

૧૦-પાખંડી પ્રપંચીઓએ પાયરેલી ભ્રમજાળમાંથી
છોડાવી સત્યરૂપી આકાશમાં વિહરાવનાર વિમાન.

ગીતા એટલે તો બસ ગીતા ! ગીતા !! ગીતા !!!

ગીતાજયંતીની જરૂર

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદિ ૧૧ નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસ તરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે મહાભારતવાળું સંસારમાં સૌથી મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું અને આપણે પણ ધર્મના રક્ષણાર્થે એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંક વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય પણ છે. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતા-પ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતોપદેશ સંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. એ મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત મંડળની એ યોજનાની જોટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઈ પણ પ્રચાર

વધશે; અને જેટલો પ્રચાર વધશે તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તો વિચાર કરતાં મહાન આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશગ્રંથ છે, તેનું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સાર થાય છે ! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઈ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં ઉપયોગ થવા લાગે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવું જોઈએ. તે દિવસે “ તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ” ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને ભરપૂર કરી દેવું જોઈએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યા-કુમારી સુધી “ તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂન્મુંઢ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ॥ ” ની એવી બુલંદ ગર્જના થવી જોઈએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(“હિંદુપંચ”ના એક અગ્રલેખને આધારે)

ગામઠી ગીતા

ધરતયડો કહે છે:—

ધરમ છેતરમાં ને કુરુ છેતરમાં,
એ ઘડીકમાં બાઝી મરે—
હંજયડા ઘડીકમાં બાઝી મરે;
(એવાં) મારાં છેયાં ને મારા ભાધનાં સોકરાં (ર)
લેળાં થધને હું કરે—
હંજયડા લેળાં થધને હું કરે ?—૧

અરજણિયો કે છે:—

નાનાંએ મારવા ને મોટાંએ મારવાં,
ને મારવાનો નાં મળે આરો—
કરહણિયા મારવાનો નાં મળે આરો;
એવું તે રાજ કેદીક નારે ક્યું તો (ર)
ચીચો ગીગો રહી જીયો કુંવારો ?
કરહણિયા હું તો નથી લડવાનો.—૨

કરહણિયો કે છે:—

અજરામર છે અદ્યા મનખાંનો આત્યમે,
 ને માર્યો નાં કાથી મરાય,—
 અરજણિયા માર્યો નાં કાથી મરાય;
 એવું હમજીને અદ્યા દીધે તું રાછ્યને (૨)
 તારા ખાપાનું હું જાય,—
 અરજણિયા મેલ્યને મૂરખાવેડા.—૩
 મલક બધો તારી કરવાનો ઠેકડી,
 ને હું તો કહી કહીને થાચ્યો,—
 અરજણિયા હું તો કહી કહીને થાચ્યો;
 આ ખતરીના કુરમેં ચ્યાંથી તુ આવો (૨)
 ઉંધા તે પાનિયાનો પાચ્યો,—
 અરજણિયા મેલ્યને મૂરખાવેડા.—૪
 અદ્યા જુધમાં જીતેશ તો રાજ કરેશ ને,
 મરેશ તો જસ આદ્યા હરજે,—
 અરજણિયા મરેશ તો જસ આદ્યા હરજે;
 અદ્યા તારો તે દી જો ઘેરજ હોય તો (૨)

આવો તે લાગ શીદ ચૂક ?
 અરજણિયા મેલ્યને મૂરખાવેડા.—૫
 મોટા મોટા મહાત્મા ને મોટા પુરસ,
 જીણે વાસનામાં મેલ્યો પૂજો,—
 અરજણિયા વાસનામાં મેલ્યો પૂજો;
 અલ્યા એવાએ જગત હાટુ કરમ ઢહધડે (૨)
 પછે તુ તે ચેઈ વાડીનો મૂજો—
 અરજણિયા મેલ્યને મૂરખાવેડા.—૬
 કરમની વાત બધી આપડા હાથમાં,
 ને ફળની નહિ એક કણી,—
 અરજણિયા ફળવી નહિ એક કણી;
 ઈમ ના હોય તો બધાય થઈ બેહે—(૨)
 એલ્યા દલ્લી તે શહેરના ધણી,—
 અરજણિયા મેલ્યને મૂરખાવેડા—૭
 (માટે) ઊંધું ધાલીને જ કરમ ઢહધડ્યને,
 ફળની કર્ય માં ફકર,—
 અરજણિયા ફળની કર્ય માં ફકર;

ફળનો દેનારો ઓલ્યો બેઠો પરભૂડિયો (૨)

તે નથી તારા બાપનો નોકર,—

અરજણિયા મેલ્યને મૂરખાવેડા.—૮

અરજણિયો કે છે:—

ભરમ ભાજ્યો ને મારો સાંસ્યો ટર્યો છે,

ને ગન્યાંન લાધ્યું મને હાચું,—

કરહણિયા ગન્યાંન લાધ્યું મને હાચું;

તું મારો મદારી ને હું તારો માંકડો (૨)

નચાવે ત્યમ હું નાચું,—

કરહણિયા હું તો હવે લડવાનો.—૯

હંજયડો કે છે:—

જોગી કરહણિયો ને ભડ અરજણિયો,

ઈ બે જ્યાં થાયે ભેળા,—

ધરતયડા ઈ બે જ્યાં થાયે ભેળા;

મારૂં દલડુ તો ઈમ શાખ્ય પૂરે છે (૨)

તિયાં દહાડી ઉડે ઝી ચેળાં;

ધરતયડા દહાડી ઉડે ઝી ચેળાં.—૧૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

ગુજરાતી સરલાર્થસહિત

અધ્યાય ૧ લો—અર્જુનવિષાદયોગ

૧ થી	૨	ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા.
૩ થી	૬	પાંડવસૈન્યનું દુર્યોધને કરેલું વર્ણન.
૭ થી	૯	કૌરવસૈન્યનું વર્ણન.
૧૦ થી	૧૧	બંને સેનાની તુલનાને દુર્યોધનની આરા.
૧૨ થી	૧૬	સેનાઓમાં થયેલા શંખનાદનું વર્ણન.
૨૦ થી	૨૭	અર્જુનનો સેનાનિરીક્ષણનો પ્રસંગ.
૨૮ થી	૪૭	મોહથી વ્યાપ્ત થયેલા અર્જુનની કાય-રતા, સ્નેહ અને શોકયુક્ત વચનો.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ।

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

સંજય ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

*

પશ્યૈતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂમ્ ।

વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

અત્ર શૂરા મહેશ્વાસા भीमार्जुनसमा युधि ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

* અધ્યાયની ૩૩માં અપાયલી વિષયવાર અનુ-
ક્રમશ્લિકા પ્રમાણે શ્લોકો તથા ભાષાંતર બુદ્ધિ પડતું
બતાવવા સાર આ રીતે વધુ જગ્યા મૂકવામાં આવી છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—

હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા
મળેલા, યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા મારા પુત્રો અને
પાંડુના પુત્રોએ શું કયું ? ૧

સંજય બોલ્યો:—

તે વખતે વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલી પાંડવોની
સેનાને જોઈ રાજા દુર્યોધન, આચાર્ય (દ્રોણા-
ચાર્ય) પાસે જઈ (આ) વચન બોલ્યો. ૨

હે આચાર્ય ! આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય
દ્રુપદપુત્રે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવેલી પાંડુપુત્રોની
આ મોટી સેનાને તમે જુઓ (૩). આ યુદ્ધમાં
શૂર એવા ભીમ અને અર્જુન જેવા મોટા ધનુ-
ર્ધારીઓ, મહારથી યુયુધાન, વિરાટ અને દ્રુપદ
તથા (૪), પરાક્રમી વૃષકેતુ, ચેકિતાન, કાશિરાજ,
પુરુષશ્રેષ્ઠ પુરુજિત્, કુંતિભોજ, શૈળ્ય તથા
(૫), મહાપરાક્રમી યુવાસન્યુ અને વીર્યવાન્
ઉત્તમોજ્ઞ, વળી સુભદ્રાપુત્ર (તથા) દ્રૌપદીના
પુત્રો આ બધાય મહારથીઓ છે. ૬

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।
 નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥ ૭
 મવાન્ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિંજયઃ ।
 અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિર્જયદ્રથઃ * ॥ ૮
 અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
 નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
 પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦
 અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।
 ભીષ્મમેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વ એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

સંજય ઉવાચ ।

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।
 સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧૨

* ' જયદ્રથઃ ' ને બદલે ' તથૈવ ચ ' એવે પાઠ પણ છે.

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હવે આપણામાં જે શ્રેષ્ઠ છે તેઓને તમે સાંભળો. મારા સૈન્યના નાયકો છે તેમને હું તમારી જાણ માટે કહું છું. ૭

આપ તથા ભીષ્મ પિતામહ અને કર્ણ તથા યુદ્ધમાં જય પામનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સૌમદત્તિ તથા જયદ્રથ અને (૮) બીજા ઘણા શૂરાઓ છે; તેઓ સર્વે મારા માટે જીવન ત્યજી દેનારા, અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો તથા (દંડાદિ) હથિયારો ધારણ કરનારા અને યુદ્ધકુશળ છે. ૯

ભીષ્મવડે રક્ષાયલું આપણું તે સૈન્ય અપૂર્ણ છે અને ભીષ્મવડે રક્ષાયલું એઓનું આ સૈન્ય તો પૂર્ણ છે. ૧૦

(હવે) તમે બધાય (વ્યૂહના) સર્વ પ્રવેશ-માર્ગોમાં વિભાગ પ્રમાણે ઊભા રહીને ભીષ્મનુંજ સર્વ તરફથી રક્ષણ કરો. ૧૧

સંજય બોલ્યો:-

પછી કૌરવોમાં વૃદ્ધ અને પ્રતાપી પિતામહ, તેને (દુર્યોધનને) હર્ષ ઉપજાવતા સિંહગ-

તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ।
 સહસૈવાભ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥૧૩॥
 તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।
 માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥
 પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।
 પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥
 અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
 નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥
 કાશ્યશ્ચ પરમેશ્વાસઃ શિખંડી ચ મહારથઃ ।
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્વાપરાજિતઃ ॥૧૭॥
 દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।
 સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ૧૮
 સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
 નભશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૯॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—પ્રથમ નિષ્ઠા અને પછી ભક્તિ.
 ભક્તિ પરિપક્વ થાય એટલે ભાવ આવવા લાગે
 (અનુસંધાન માટે જુઓ પાન-૮)

જના કરીને મોટેથી શંખ વગાડવા લાગ્યા. ૧૨

તે પછી શંખો, નગારાં, મૃદંગ, ઢોલ તથા રણશિંગાં તુરતજ વાગવા લાગ્યાં; (અને) તે શબ્દ ઘણો મોટો થયો (૧૩). તે પછી ઘોળા ઘોડા જોડેલા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ દિવ્ય શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૪

શ્રીકૃષ્ણ પાંચજન્ય શંખને, અર્જુન દેવદત્ત નામના શંખને, ઉગ્ર કર્મ કરનાર ભીમ મોટા પૌંડ્ર શંખને (૧૫), કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર અનંતવિજય શંખને, નકુલ સુધેષ નામના શંખને તથા સહદેવ મણિપુષ્પક શંખને (૧૬), તેમજ હે રાજા! ધનુર્ધારી કાશિરાજ, મહારથી શિખંડી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ તથા અન્વિત સાત્યકિ (૧૭) અને હે પૃથ્વીપતિ! દ્રુપદ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાબાહુ સૌભદ્ર એ સર્વે જુદા જુદા શંખોને વગાડવા લાગ્યા. ૧૮

આકાશ તથા પૃથ્વીને ગળવી મૂકતો તે પ્રચંડ નાદ, કૌરવોનાં હૃદયોને ચીરી નાખવા લાગ્યો. ૧૯

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ઉવાચ ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

સંજય ઉવાચ ।

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુહાકંશેન ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥

ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પश्यૈતાન્સમવેતાન્કુરૂનિતિ ॥૨૫॥

છે. જ્યારે ભાવ ધન થાય છે ત્યારે મહાભાવ

આવવા માંડે છે અને છેકછેલ્લે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણુકથામૃત-૫૪ ૫૫૩)

હે રાજન્ ! પછી શસ્ત્રોના પ્રહાર ચાલુ થયા ત્યારે વ્યવસ્થિત ઊભેલા કૌરવોને જોઈને ધનુષ ઉઠાવીને (૨૦) કપિધ્વજ (અર્જુન) તે વેળા શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આ વાક્ય બોલ્યો:—

અર્જુન બોલ્યો:—

હે અચ્યુત ! મારા રથને ખંને સેનાઓની વચ્ચે ઊભો રાખો (૨૧); જેથી યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા અને વ્યૂહમાં ઊભેલા આ (કૌરવો)ને ખરાખર હું જોઈ લઉં કે આ યુદ્ધની તૈયારીમાં મારે કેાની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે ? (૨૨). દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં હિત કરવા ઇચ્છતા જેઓ અહીં એકત્ર થયા છે તે યુદ્ધ કરનારાઓને હું સારી રીતે જોઈ લઉં. ૨૩

સંજય બોલ્યો:—

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે અર્જુને કહેવાયલા શ્રીકૃષ્ણ તે ઉત્તમ રથને ખંને સેનાઓની વચ્ચે (૨૪), ભીષ્મ, દ્રોણ તથા બધા રાજાઓના અગ્રભાગમાં સ્થાપીને આ પ્રમાણે બોલ્યા:—
હે પાર્થ ! આ એકઠા મળેલા કૌરવોને તું જો

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् २७
 कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
 सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥
 गांडीवं संसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३०
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥
 न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२

(૨૫). પછી અર્જુન, તે બંને સેનાઓમાં ઊભેલા કાકાઓ, પિતામહો, આચાર્યો, મામાઓ, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરાઓ તથા હિતૈષીઓ-ને જોવા લાગ્યો. ત્યાં ઊભેલા તે સર્વ બાંધવોને સારી રીતે જોઈને તે અર્જુન (૨૬, ૨૭), અત્યંત કરુણાવડે વ્યાસ થઈને ખેદ કરતો આ (વચન) બોલ્યો:-

અર્જુન બોલ્યો:-

હે કૃષ્ણ! યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા ને સામે ઊભેલા આ સ્વજનને જોઈને (૨૮), મારાં ગાત્રો વ્યથા પામે છે, મુખ સુકાય છે, શરીરમાં કંપ તથા રોમાંચ થાય છે (૨૯), હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ સરી પડે છે, ચામડી બળે છે, ઊભો રહેવાને હું સમર્થ નથી અને મારું મન જાણે ભમી જાય છે (૩૦); વળી હે કેશવ! હું વિપરીત ચિહ્નો જોઈ છું અને યુદ્ધમાં સ્વજનને હાણીને કહ્યાણુને જોતો નથી. ૩૧

હે કૃષ્ણ! વિજય, રાજ્ય અને સુખોને હું ઇચ્છતો નથી. હે ગોવિંદ! રાજ્ય, ભોગો કે

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।
 ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનानિ ચ
 આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।
 માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા
 એતાન્ન હંતુમિચ્છામિ ઘ્નતોઽપિ મધુસૂદન ।
 અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥૩૫
 નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાઞ્જનાર્દન ।
 પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥૩૬॥
 તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબંધવાન્ ।
 સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ૩૭

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-સાધુસંગ, હરિનામ, હરિગુણ-
 ગાન, ઈશ્વરભજન, એ સર્વ તારા રોગનાં ઓસડ
 છે. હું એમજ કહું છું કે, 'મા' મારે જ્ઞાન બેધતું
 નથી; તમારું જ્ઞાન અને તમારું અજ્ઞાન તમેજ
 રાખો. મને તો માત્ર તમારા ચરણકમળની શુદ્ધ
 ભક્તિ આપો. બીજું કંઈ મારે નહિ બેધએ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૧૨૯)

જીવિતથી અમને શું (ફળ) છે ? (૩૨). જેઓને માટે અમને રાજ્ય, ભોગો અને સુખો ઇષ્ટ છે તેઓ આ પ્રાણોને તથા ધનને ત્યજીને યુદ્ધ માટે ઊભા છે. ૩૩

(આમાં) આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પિતા-મહો, મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળા અને બીજા સંબંધીઓ છે; તેઓ મને હણતા હોય તો પણ હું તેમને હણવા ઇચ્છતો નથી. ૩૪

હે મધુસૂદન ! ત્રૈલોક્યના રાજ્ય માટે પણ હું તેમને હણવા ન ઇચ્છું તો પછી પૃથ્વીને માટે હું કેમજ હણું ? (૩૫). હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણીને અમને શો આનંદ થાય ? આ માતતાથીઓને* હણીને અમને પાપજ લાગે (૩૬). તે માટે પોતાના બાંધવ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણવાને અમે યોગ્ય નથી; કેમકે હે માધવ ! વજ્રને હણીને અમે સુખી શી રીતે થઈએ ? ૩૭

* આગ લગાડનાર, ઝેર દેનાર, હથિયાર લઈ ધસી આવનાર અને ધન, જમીન કે સ્ત્રી લઈ જનાર.

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥૩૮॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ધિર્જનાર્દન ॥૩૯॥

કુલક્ષયે પ્રણશ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્ત્રમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥૪૦॥

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૧॥

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તાપિંડોદકક્રિયાઃ ॥૪૨॥

દોષૈરેતૈઃ કુલઘ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥૪૪॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ઈશ્વર પ્રતિ ભાવ રાખતાં રાખ
તાંજ ખરેખરા ભાવનો ઉદય થાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૪૮૧)

જે કે લોભથી હણાયલી બુદ્ધિવાળા આ
(કૌરવો) કુળનો ક્ષય કરવાથી કરાયલા દોષને
અને મિત્રદ્રોહના પાતકને જોતા નથી (૩૮);
હે જનાર્દન ! કુળના નાશથી કરાયલા દોષને
જોતા અમોએ આ પાપથી પાછા હઠવાને કેમ
ન સમજવું ? ૩૯

કુળનો નાશ થતાં સનાતન કુળધર્મો નાશ
પામે છે અને ધર્મ નાશ પામતાં આખા કુળને
અધર્મ દબાવી દે છે (૪૦). હે કૃષ્ણ ! અધર્મના
દબાણથી કુળની સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે અને હે
વાણ્ણેય ! સ્ત્રીઓ દુષ્ટ થાય ત્યારે વર્ણસંકર
(પ્રજા) જન્મે છે (૪૧). વર્ણસંકર (પ્રજા) કુળ-
ઘાતીઓના તથા કુળના નરક માટેજ થાય છે;
કેમકે તેઓના પિતૃઓ પિંડ અને તર્પણક્રિયા
સુપ્ત થવાથી (નરકમાં) પડે છે (૪૨). કુળઘાતી-
ઓના આ વર્ણસંકરકારક દોષોથી સનાતન
જાતિધર્મો તથા કુળધર્મો નિર્મૂળ થઈ જાય છે
(૪૩). હે જનાર્દન ! જેમના કુળધર્મ નિર્મૂળ
થયા હોય એવા મનુષ્યોનો અવશ્ય નરકમાં

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।
 યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥૪૫॥
 યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।
 ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

સંજય ઉવાચ ।

એવમુક્ત્વાર્જુનઃ સંખ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।
 વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્રમાનસઃ ॥૪૭॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषाद-
 योगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણ:-વેદાંતવાદીઓ કહે છે કે, આ
 ત્મા નિર્લેપ છે. સુખદુઃખ, પાપપુણ્ય એમાંનું
 કોઈ આત્માને બંધન કરી શકતું નથી, તેમનાથી
 આત્માને કશી હાનિ થતી નથી; માત્ર દેહાભિ-
 માની લોકાનેજ તેની અસરો ભોગવવી પડે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૧૦૮)

વાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૪૪

અહો ! ખેદની વાત છે કે અમે મોટું પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ; કારણકે રાજ્યસુખના લોભથી સ્વજનને હણવા (અમે) તત્પર થયા છીએ (૪૫). જો સામેથી બચાવનો ઉપાય નહિ કરતા નિઃશસ્ત્ર એવા મને, શસ્ત્રધારી કૌરવો રણમાં હણી નાખે તો તે મારે માટે વધારે કલ્યાણકારક થાય. ૪૬

સંજય બોલ્યો:-

આ પ્રમાણે રણભૂમિમાં કહીને શોકથી વ્યાકુળ મનવાળો અર્જુન, બાણસહિત ધનુષ ત્યજી દઈને રથની (પાછલી) બેઠક ઉપર બેસી ગયો. ૪૭

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “અર્જુનવિષાદયોગ” એ નામનો પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

સજ્જનોને સૂચના

૧-પોતેજ પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો કાંઈકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનચારિત્રથી ભરપૂર ઉમદા પુસ્તકો તો હરકોઈ બીજાઓને આપી શકે.

૨-દેશદશાજ એવી છે કે, લખી-વાંચી બાણનારા પણ ઘણાખરા માણસો સારા ગ્રંથ લઈ શકતા નથી; માટે તેઓમાં સારભૂત અને જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક વાંચન ફેલાવવું એ પણ સજ્જનોનો ખાસ ધર્મ છે.

૩-સારા ગ્રંથ વારંવાર વાંચવા-વિચારવાની જેઓ કાળજી રાખે અને જ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો પણ સુધારો વધારો કરતા ચાલે તેમના વ્યવહાર-પરમાર્થ બંને સધાય એમાં સંશય નથી.

૪-વાંચી ન બાણે તેમને સારાં પુસ્તક વાંચી સંભળાવવાં, એ પણ લોકસેવા અને ઈશ્વરસેવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે; પરંતુ સ્ત્રીવર્ગમાં તો સ્ત્રીઓએજ એ બળવતું જોઈએ.

૫-નાના મોટા પ્રસંગો ઉપર બીજા ખર્ચમાં કસર કરીને પણ અતિ અગત્યના માનસિક ખોરાકરૂપ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાંચન મહેમાન, પડોશી, મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, ગામલોકો વગેરેમાં વહેંચીને તથા વહેંચવા પ્રેરીને ઉમદા રીઠિરૂપે બતાવવું જોઈએ.

અધ્યાય ૨ જો-સાંખ્યયોગ

આ બીજા અધ્યાયમાં ૧ થી ૧૦ શ્લોક સૈન્યના વર્ણનરૂપે છે. ગીતાનો ઉપદેશ આ અધ્યાયના ૧૧ માં શ્લોકથીજ શરૂ થાય છે. એમાં વિપાદ પામેલા અર્જુનને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. પ્રથમ નિષ્કામ કર્મ તથા તેથી થતી અંતઃકરણની શુદ્ધિ મેળવી શમ-દમાદિ સાધનોદ્વારા કર્મ-સંન્યાસ કરીને જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિદ્વારા જીવન્-મુક્તિનો માર્ગ સૂચવ્યો છે.

૧ થી ૧૦ અર્જુનની કાયરતાના સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ-અર્જુનનો સંવાદ.

૧૧ થી ૩૦ સાંખ્યયોગનો વિષય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમજાવે છે.

૩૧ થી ૩૮ ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર યુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતાનું નિરૂપણ.

૩૯ થી ૫૩ નિષ્કામ કર્મયોગનો વિષય.

૫૪ થી ૭૨ સ્થિરબુદ્ધિ પુરુષનાં લક્ષણ અને તેનો મહિમા.

સંજય ઉવાચ ।

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિષીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

કૈબ્યં માસ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વય્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

અર્જુન ઉવાચ ।

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઇષુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું
ભૈક્ષ્યમપીહ લોકે । હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરૂનિહૈવ
ભુંજીય ભોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ત્યાંસુધી ઈશ્વરદશ ન ન થાય
ત્યાંસુધી ત્રિગુણાતીત ન થવાય.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પૃષ્ઠ ૧૦૪)

સંજય બોલ્યો:-

એ પ્રમાણે કૃપાથી વ્યાસ, આંસુભર્યાં
વ્યાકુળ નેત્રવાળા અને ખેદ કરતા તે (અર્જુન)
પ્રત્યે મધુસૂદન આ વાક્ય બોલ્યા. ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

હે અર્જુન ! અનાયોએ સેવેલો, સ્વર્ગને
નહિ આપનારો અને અપકીર્તિકારક આ મોહ
પ્રતિકૂળ સમયે તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો ? (૨).
હે પાર્થ ! તું કાયર થા નહિ. તારામાં આ ઘટતું
નથી. હે પરંતપ ! હૃદયની આ તુચ્છ દુર્બ-
ળતાને ત્યજ દઈ તું ઊભો થા. ૩

અર્જુન બોલ્યો:-

હે મધુસૂદન ! હે અરિસૂદન ! પૂજા કરવાને
યોગ્ય ભીષ્મ અને દ્રોણ સામે યુદ્ધમાં બાણોથી
હું કેમ લડીશ ? (૪). મહાનુભાવ ગુરુજનો-
ને નહિ હણીને આ લોકમાં ભિક્ષાથી મેળવેલું
ભોગવતું પણ શ્રેયસ્કર છે; કેમકે ગુરુજનોને
હણીને તો અહીં તેમના લોહીથી ખરડાયલા
અર્થ અને કામરૂપ ભોગો મારે ભોગવવા પડે ! ૫

ન ચૈતદ્વિઙ્ઘઃ કતરન્નો ગરીયો યદ્વા જયેમ
યદિ વા નો જયેયુઃ । યાનેવ હત્વા ન જિજીવિ-
ષામસ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥ ૬ ॥

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં
ધર્મસંમૂઢચેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ
તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ યચ્છોકમુ-
ચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ । અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં
રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषादंतमिदं वचः ॥ १० ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ખીજનો, ધર્મ ખામીવાળો છે
દે નહિ તેનો હું કશે વિચારજ નથી કરતો.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પૃષ્ઠ ૧૩૧)

વળી એ બેમાંનું કયું અમારા માટે શ્રેષ્ઠ છે તે અને અમે જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે, તે અમે જાણતા નથી; જેઓને હણીને અમે જીવવાજ ઇચ્છતા નથી તે ધૃતરાષ્ટ્રના (પુત્રાદિ) સંખાંધીઓ અમારી સન્મુખ (યુદ્ધ માટે) ઊભા છે. ૬

દીનતારૂપ દોષવડે જેનો સ્વભાવ હણાઈ ગયો છે એવો ને ધર્મમાં મૂઠ ચિત્તવાળો હું આપને પૂછું છું. જે નિશ્ચિત કલ્યાણ હોય તે અને કહો. હું આપને શિષ્ય છું; શરણે આવેલા અને તમે ઉપદેશ આપો (૭); કેમકે આ પૃથ્વી પર શત્રુ વિનાનું અને સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય પામીને અથવા દેવતાઓનું આધિપત્ય મેળવીને પણ ઇન્દ્રિયોને શોષવનારા મારા આ શોધને જે શમાવે તે (ઉપાય) હું જોતો નથી. ૮

સંજય બોલ્યો:—

હે પરંતપ ! એ પ્રમાણે દૃષ્ટિકેશને કહીને ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એમ ગોવિંદને જણાવીને અર્જુન (પછી) મૌનજ રહ્યો (૯). હે ભારત ! ખંને સેનાઓની મધ્યે ખેદ કરતા તે અર્જુનને

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।
 ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥૧૧॥
 ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।
 ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨॥
 દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।
 તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥૧૩॥
 માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।
 આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ૧૪
 યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।
 સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—તે ઇશ્વરનેજ મુખતિયારનામું
 આપી દેા. જે સાડું હશે તેજ તે કરશે. કાઠ
 એક સારા માણસના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને
 આપણે અમુક કામ તેને સોંપી જઈએ છીએ
 તો તે પણ કામ બગાડતો નથી; તો પછી ઇશ્વરને
 હાથે તો અહિત થાયજ કેમ ?

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-૫૪ પૃષ્ઠ)

શ્રીકૃષ્ણ ઉપહાસ કરતા હોય તેમ આ વચન કહેવા લાગ્યા. ૧૦

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

તું શોક નહિ કરવા યોગ્યનો શોક કરે છે અને જ્ઞાનીઓનાં વચનો બોલે છે; (પણ) જ્ઞાનીઓ મરેલાંનો કે જીવતાંનો શોક કરતા નથી. ૧૧

હું કદી ન હતો એમ નથી; તેમજ તું ન હતો કે આ રાજાઓ ન હતા (એવું) નથી; અને હવે પછી આપણે બધા નહિ હોઈએ (એમ પણ નથી) (૧૨). જેમ દેહધારીને આ દેહમાં બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે; ધીર (મનુષ્ય) તેમાં મોહ પામતો નથી. ૧૩

હે કૌંતેય ! ઇંદ્રિયોના વિષયો સાથેના સંબંધો તો શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ દેનારા, આવવાજવાના સ્વભાવવાળા અને અનિત્ય છે; હે ભારત ! તેઓને તું સહન કર (૧૪); કેમકે, હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! સુખદુઃખને સમાન માનનારા જે ધીર પુરુષને આ (ઇંદ્રિયોના વિષયો સાથેના

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।
 ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬
 અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
 વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥૧૭॥
 અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
 અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥૧૮
 ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।
 ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ૧૯
 ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભૂત્વા
 ભવિતા વા ન ભૂયઃ । અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં
 પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥
 વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।
 કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—શુબ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન ! છટ્ છટ્ ! કાંઈ
 કામનું નહિ ! કેવળ, શુબ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનથી માણસ
 શુબ્ધ—કઠોર બની જાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પૃષ્ઠ ૧૦૬)

સંબંધો) વ્યાકુળ કરતા નથી, તે અમૃતત્વ (મોક્ષ) પામવાને સમર્થ થાય છે. ૧૫

અસતનો ભાવ (અસ્તિત્વ) નથી અને સતનો અભાવ નથી; તત્ત્વદશીઓએ તો આ બંનેનો અંતિમ નિશ્ચય જોયો છે. ૧૬

જે વડે આ સઘળું વ્યાપ્ત છે તેને તું અવિનાશી જાણુ; એ અવ્યય (અવિનાશી)નો વિનાશ કરવાને કોઈ યોગ્ય નથી. ૧૭

નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેય (પ્રમાણ આદિથી અગોચર) શરીરધારી (આત્મા)નાં આ શરીરોને નાશવંત કહેલાં છે; માટે હે ભારત ! તું યુદ્ધ કર. ૧૮

જે આ (આત્મા)ને હણનાર જાણે છે અથવા જે આને હણાયલો માને છે, તેઓ બંને નથી સમજતા; કેમકે આ (આત્મા) નથી હણતો કે નથી હણાતો (૧૯). આ (આત્મા) કદી જન્મતો કે મરતો નથી અથવા પૂર્વે નહિ હોઈને ફરી નહિ હશે એમ પણ નથી. આ અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે; તેથી શરીર હણાવા છતાં હણાતો નથી (૨૦). હે પાર્થ ! જે આને

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ
 ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય
 જીર્ણાન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥
 નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
 ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥
 અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।
 નિત્યઃસર્વગતઃસ્થાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥
 અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।
 તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—કોઈ વાર ઈશ્વર અહંકારને
 સામટોજ ખેંચી લે છે—જેમ સમાધિ વખતે
 થાય છે તેમ; પરંતુ ધણી ખરી વાર તો થોડોક
 અહંકાર તે રહેવા દે છે. છતાં એવા અહંકારથી
 નુકસાન નથી. જેમકે બાળકમાં અહંકાર તો છેજ.
 પાંચ વર્ષનું બાળક ‘હું હું’ એવું તો કહે છે,
 પણ તે કોઈનું અનિષ્ટ કરી બાણતું નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૧૩૭)

અવિનાશી, નિત્ય, અજન્મા અને અવિકારી બ્રહ્મ છે તે પુરુષ કેને કેવી રીતે હણે છે તથા કેને હણાવે છે ? (૨૧). જેમ મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને નવાં વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે, તેમ આ દેહધારી (આત્મા) જૂનાં શરીરોને ત્યજી બીજાં નવાં (શરીરો)ને પામે છે. ૨૨

આ (આત્મા)ને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, આને અગ્નિ બાળતો નથી, આને પાણી પલાળતું નથી (કે) પવન સૂકવતો નથી. ૨૩

આ (આત્મા) છેદી શકાય નહિ તેવો, બાળી શકાય નહિ તેવો, પલાળી શકાય નહિ તેવો તથા સૂકવી શકાય નહિ તેવોજ છે; એ નિત્ય, સર્વત્ર વ્યાપ્ત, સ્થિર, અચળ તથા અનાદિ છે. ૨૪

(વળી) આ (આત્મા) અવ્યક્ત (ઈન્દ્રિયોથી બાહ્ય શકાય નહિ તેવો), અચિંત્ય (મનથી ચિંતવી શકાય નહિ તેવો) અને અવિકારી કહેવાય છે; માટે આને એ પ્રમાણે બ્રહ્મને તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૫

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥
 अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति
 तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
 श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥
 देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
 धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

श्रीरामकृष्णः—पार वरस सुधी परापर दास-
 त्व कर्मा वगर पुरश्चरण इणतुं नथी. जे आटली
 (अनुसंधान भाटे जुओ पान-३२)

અથવા તું આ (આત્મા)ને સદા જન્મનારો અને મરનારો માને તોપણ હે મહાબાહો ! તું આનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી (૨૬); કેમકે જન્મેલાનું મૃત્યુ નક્કી છે અને મરેલાનો જન્મ નક્કી છે; માટે એ અનિવાર્ય વિષયમાં તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી (૨૭). હે ભારત ! ભૂતો ઉત્પત્તિ પૂર્વે અપ્રત્યક્ષ, મધ્યમાં પ્રત્યક્ષ અને નાના પછી ફરી અપ્રત્યક્ષ થાયજ છે; માટે તેમાં શોક કેવો ? ૨૮

કેાઈ આ (આત્મા)ને આશ્ચર્ય જેવો લુચ્છે છે, વળી બીજે કેાઈ આને આશ્ચર્ય જેવો કહે છે તથા બીજે આને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે અને કેાઈ તો સાંભળીને પણ આને સમજતોજ નથી. ૨૯

હે ભારત ! સર્વના શરીરમાં રહેલો આ દેહધારી(આત્મા) સદા ન હણાય એવો છે; તેથી તું સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૩૦

વળી સ્વધર્મને જોઈને પણ તું કંપી જવાને યોગ્ય નથી; કેમકે ક્ષત્રિયને ધર્મયુક્ત યુદ્ધથી બીજું શ્રેય નથી (૩૧). હે પાર્થ ! અનાયાસે પ્રાપ્ત

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

मुदत सुधी दासत्वं करे तो सत्त्वगुणो नो उदय पाप.

त्यांसुधी तो मात्र रजोगुण अने तमोगुण.

(श्रीरामकृष्णकथामृत-पृष्ठ ३२७)

થયેલું, સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વારરૂપ આવું યુદ્ધ ભાગ્ય-
શાળી ક્ષત્રિયો મેળવે છે (૩૨); એમ છતાં જો
તું આ ધર્મયુક્ત યુદ્ધ કરીશ નહિ તો સ્વધર્મ
અને કીર્તિ ગુમાવી પાપને પામીશ. ૩૩

વળી લોકો લાંબા કાળ સુધી રહેનારી તારી
અપકીર્તિ ગાશે અને પ્રતિષ્ઠાવાળાને અપકીર્તિ
મરણુથી (પણ) વધારે છે. ૩૪

મહારથીઓ તને ભયને લીધે રણમાંથી પાછો
હઠેલો માનશે અને જેઓમાં તું બહુ માન
પામેલો છે (તેઓમાં) હલકાઈને પામીશ (૩૫);
તેમજ તારા સામર્થ્યની નિંદા કરતા તારા શત્રુ-
ઓ ન બોલવા જેવાં પુષ્કળ વચનો બોલશે; તેથી
વધારે દુઃખ કયું? ૩૬

જો કદી તું હણાઈશ તો સ્વર્ગને પામીશ અથવા
જીતીશ તો પૃથ્વીને ભોગવીશ; માટે હે કૌંતેય !
યુદ્ધ માટે નિશ્ચય કરીને તું ઊભો થઈ જા. ૩૭

સુખદુઃખને, લાભલાભને તથા જયપરા-
જયને સમાન સમજીને પછી યુદ્ધ માટે જોડાઈ
જા; એમ (કરવાથી) તું પાપને પામશે નહિ. ૩૮

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥३९
 नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१
 यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपाश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—તમે ગમે તેટલા વિદ્વાન થાઓ,
 પણ જ્યાંસુધી તમારા હૃદયમાં ઇશ્વરભક્તિને
 ઉદય ન થાય, જ્યાંસુધી તેને પ્રાપ્ત કરવાને તમે
 ઉત્સુક ન થાઓ, ત્યાંસુધી તમારી બધી વિદ્વતા
 ફેાકટ છે. (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—૫૪ ૫૧૦)

આ બુદ્ધિ તને જ્ઞાનયોગમાં કહી. હવે કર્મયોગમાં આ બુદ્ધિ સાંભળ; જે બુદ્ધિથી યુક્ત થઈને હે પાર્થ ! તું કર્મબંધનને ત્યજી શકશે (૩૯). આ (કર્મયોગ)માં આરંભનો નાશ નથી અને દોષ પણ નથી. આ ધર્મનું થોડું પણ (આચરણ) મોટા ભયથી બચાવે છે. ૪૦

હે કુરુનંદન ! આ (કલ્યાણમાર્ગ)માં નિશ્ચય સ્વરૂપવાળી બુદ્ધિ એકજ છે; સકામીઓની બુદ્ધિ-ઓ તો બહુ શાખાવાળી અને અનંત છે. ૪૧

હે પાર્થ ! વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા, (એ વિના) બીજું નથી એમ કહેનારા, વિષય-લોગોમાં તત્પર રહેનારા (૪૨) અને સ્વર્ગનેજ શ્રેષ્ઠ માનનારા અવિવેકીઓ જન્મરૂપ કર્મફળ-ને આપનારી તથા લોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે નાના પ્રકારની પુષ્કળ ક્રિયાઓવાળી પુષ્પિત (પુષ્પવાળા વૃક્ષ જેવી, માત્ર સાંભળવામાં સુંદર) જે આ વાણીને બોલે છે (૪૩), તેનાથી લોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત થયેલા તથા મોહ પામેલા ચિત્તવાળા પુરુષોની બુદ્ધિ (કદાચ)

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।
 નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ૪૫
 યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।
 તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥
 કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
 મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥
 યોગસ્થઃ કુરુ કર્મણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।
 સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥
 દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।
 બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ઈશ્વર સાકાર છે, નિરાકાર છે
 અને તે ઉપરાંત પણ કેવો હશે તે તો હું
 જાણતો નથી. માત્ર નિરાકારજ છે એમ કહીએ
 તો ન ચાલે. ઇશ્વર આવોજ છે અને આવો
 નથી એમ કહી શકાયજ નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—૫૪ ૪૧૮)

વ્યવસાયાત્મક થાય તોપણ એકાગ્રતામાં સ્થિર થતી નથી. ૪૪

(કર્મકાંડ૩૫) વેદો, ત્રિગુણાત્મક (સંસારરૂપ) વિષયવાળા છે. હે અર્જુન ! તું ત્રણે ગુણોથી તથા (સુખદુઃખાદિ) દ્વંદ્વોથી રહિત, નિત્ય ધૈર્ય-નિષ્ઠ, યોગક્ષેમની (ચિંતા) વિનાનો તથા આત્મ-નિષ્ઠ થા. ૪૫

નાના જળાશયમાં જેટલો અર્થ સરે છે તેટલો સર્વ તરફથી ભરપૂર વિશાળ જળાશય-માં સરે છે; તે પ્રમાણે સર્વ વેદોમાં બ્રહ્મ જાણુ-નારનો અર્થ સરે છે. ૪૬

તારો કર્મમાંજ અધિકાર છે, ફળમાં કદાપિ નહિ; તું કર્મફળના હેતુવાળો ન થા; તેમજ કર્મ ન કરવામાં તારી પ્રીતિ ન થાઓ. ૪૭

હે ધનંજય ! તું યોગમાં સ્થિર થઈ કર્મફળ-ની ઇચ્છા ત્યજીને સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમાન થઈ કર્મો કર; “સમભાવ” (એજ) યોગ કહેવાય છે. ૪૮

હે ધનંજય ! (સકામ) કર્મ, બુદ્ધિયોગથી (સમત્વબુદ્ધિયુક્ત નિષ્કામ કર્મથી) ઘણું અધમ છે;

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।
 તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ૫૦
 કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।
 જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥૫૧
 યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।
 તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨
 શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।
 સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩

અર્જુન ઉવાચ ।

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।
 સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ૫૪

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એજ જીવનનો
 ઉદ્દેશ છે. કર્મ તો શરૂઆતનો પાઠ છે. જીવનનો
 ઉદ્દેશ કર્મ છે એમ કહેવાય નહિ. નિષ્કામ કર્મ
 પણ એક પ્રકારનું સાધન છે—લક્ષ્યબિંદુ નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૧૩૯)

(માટે સમત્વ)બુદ્ધિમાં તું શરણુ લે; કેમકે ક્ષણના હેતુવાળા સકામ પુરુષો કૃપણ (પામર) છે. ૪૯

સમત્વયુક્ત બુદ્ધિવાળો (મનુષ્ય) આ (લોક)-માં પુણ્ય અને પાપ બંનેને ત્યજી દે છે, તેથી યોગ (સમત્વ બુદ્ધિ) માટે તું પ્રવૃત્ત થા; “કર્મોમાં કુશળતા” એજ યોગ છે (૫૦); કેમકે કર્મજન્ય ક્ષણ ત્યજીને (સમત્વ) બુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ જન્મરૂપ બંધનથી મુક્ત થઈને ઉપદ્રવરહિત પદ(મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૧

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી મેલને ત્યજી દેશે ત્યારે તું સાંભળવા જેવાં તથા સાંભળેલાં (કર્મક્ષણ) તરફ વૈરાગ્યને પામીશ (૫૨). (એ ક્ષણને) સાંભળવાથી સંશયવાળી થયેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે સમાધિમાં (આત્મસ્થિતિમાં) વિકલ્પ વગરની અને નિશ્ચલ થશે ત્યારે તું યોગને (સમબુદ્ધિને) પામીશ. ૫૩

અર્જુન બોલ્યો:—

હૈ કેશવ ! સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું ? સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે બોલે ? કેવી

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।
 આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥
 દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
 વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥
 યઃ સર્વત્રાનાભિસ્તેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।
 નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥
 યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ।
 ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—વિવેકરૂપી ગળણીમાં ગળાયાથી
 અનિત્ય પદાર્થો અલગ રહી જાય છે; જો તમારે
 સંસારમાં રહેવુંજ છે તો ઈશ્વરને ઓળખ્યા પછી-
 જ સંસારમાં પ્રવેશ કરો. એવી રીતે ગૃહસ્થા-
 શ્રમમાં રહેવું તેનેજ જ્ઞાનયુક્ત સંસાર કહે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૫૭૯)

રીતે બેસે-ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે ? અને કેવી રીતે વર્તે ? ૫૪

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

હે પાર્થ ! જ્યારે મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓને (મનુષ્ય) ત્યજી દે છે અને આત્માવડે-જ આત્મામાં સંતોષ પામે છે ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

દુઃખોમાં ઉદ્દેગરહિત મનવાળો, સુખોમાં સ્પૃહારહિત અને જેના રાગ, ભય તથા ક્રોધ દૂર થયા છે એવો મુનિ (મનનશીલ) સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૬

જે સર્વત્ર આસક્તિ વિનાનો હોઈ, તે તે શુભ કે અશુભ પામીને આનંદ પામતો નથી કે દ્વેષ કરતો નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે. ૫૭

જેમ કાચબો સર્વ તરફથી અંગોને સમેટી લે છે, તેમ આ (મનુષ્ય) જ્યારે સર્વ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાંથી ઇંદ્રિયોને (બેંચી લે છે) ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૫૮

વિષયા વિનિવર્તતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
 રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥૫૯॥
 યતતો હ્યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।
 ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસભં મનઃ ॥૬૦॥
 તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસતિ મત્પરઃ ।
 વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૧
 ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।
 સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ૬૨
 ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
 સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ૬૩
 રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્વરન્ ।
 આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ--ત્યાગ કરવાથી માત્ર પાડો
 અહંભાવજ રહેશે. જેમકે હું ઈશ્વરનો દાસ છું; હું
 તેનો ભક્ત છું; હું કર્તા નથી; તેજ માત્ર કર્તા છે.
 (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-૫૪ ૧૦૪)

નિરાહારી મનુષ્યના વિષયો વાસના વિના નિવૃત્ત થાય છે; (પરંતુ) પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને એની વાસના પણ નિવૃત્ત થાય છે. ૫૯

હે કૈાંતેય ! મથી નાખનારી ઇન્દ્રિયો પ્રયત્ન કરતા વિદ્વાન પુરુષના મનને પણ બળાત્કારે (વિષયોમાં) ખેંચી જાય છે (૬૦); માટે તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી સ્થિરચિત્ત અને મારા પરાયણ રહેવું; કેમકે જેની ઇન્દ્રિયો વશ હોય છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૧

વિષયોનું ચિંતન કરતા મનુષ્યને તેઓમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામના થાય છે અને કામનાથી ક્રોધ ઊપજે છે (૬૨); ક્રોધથી સંમોહ (વિવેકહીનતા) ઉત્પન્ન થાય છે, સંમોહથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિનાશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનાશથી સંપૂર્ણ નાશને પામે છે. ૬૩

વશ અંતઃકરણવાળો (મનુષ્ય), રાગદ્વેષરહિત અને સ્વાધીન થયેલી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને ભોગવતો (છતાં) ચિત્તની નિર્મળતાને પામે છે. ૬૪

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ૬૬

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવિમિવાંભસિ ॥૬૭॥

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૮

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પश्यतो मुनेः

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—શાસ્ત્રની બાબતો વિષે વાદ-
વિવાદ કરવાની વૃત્તિ ક્યાં સુધી રહે છે? જ્યાં-
સુધી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી જ.
ભમરો ક્યાં સુધી ગણગણે છે? ફૂલ ઉપર ન બેડો
હોય ત્યાં સુધી જ. ફૂલ ઉપર બેસીને મધ ચૂસવા
માંડે એટલે જરા પણ અવાજ કરતો નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-૫૪ પૃ ૨૩)

ચિત્તની નિર્મળતા થતાં એનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે; કારણકે નિર્મળ ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તત્કાળ સ્થિર થાય છે. ૬૫

અયુક્તને (ચિત્તને વશ ન કરનારને) બુદ્ધિ નથી અને અયુક્ત પુરુષને ભાવના (બ્રહ્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિનો પ્રવાહ) પણ નથી; ભાવનારહિતને શાંતિ નથી અને શાંતિરહિતને સુખ ક્યાંથી હોય? (૬૬); કારણકે વિષયોમાં ભટકતી ઇંદ્રિયોમાંની જે ઇંદ્રિય સાથે મન જોડાય છે તે ઇંદ્રિય, આ પુરુષની બુદ્ધિને, જેમ વાયુ જળમાં નાવને ખેંચી જાય છે તેમ ખેંચી જાય છે; (૬૭); માટે હે મહાબાહો ! જેની ઇંદ્રિયો સર્વ પ્રકારે (ઇંદ્રિયોના) વિષયોથી રોકાયેલી છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૮

જે સર્વ પ્રાણીઓની રાત્રિ છે તેમાં સંયમી પુરુષ જાગે છે અને જે (અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિ)માં (અજ્ઞાની) પ્રાણીઓ જાગે છે તે આત્મદર્શી મુનિની રાત્રિ છે. ૬૯

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ
 યદ્વત્ । તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ
 શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥
 વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।
 નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥
 ણ્ણા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ ।
 સ્થિત્વાઽસ્યામંતકાલેઽપિ બ્રહ્મ નિર્વાણમૃચ્છતિ ૭૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्य-
 योगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ઈશ્વરદર્શનમાં અમુક લક્ષણ છે.
 શ્રીમદ્ ભાગવતમાં લખ્યું છે કે જમને ઈશ્વરદર્શન
 થાય છે, તેમનામાં ચાર પ્રકારનાં લક્ષણ જોવામાં
 આવે છે; (૧) ખાલકવત્ (૨) પિશાયવત્ (૩)
 જડવત્ અને (૪) ઉન્માદવત્.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૧૩૬)

જેમ સર્વ તરફથી ભરાતા અચળ મર્યાદા-
વાળા સમુદ્રમાં પાણી પ્રવેશ કરે છે, તેમ સર્વ
વિષયો જે મનુષ્યમાં (જેના આત્મામાંજ) પ્રવેશ
કરે છે (વિલીન થાય છે) તે શાંતિને પામે છે;
વિષયોને ઇચ્છનારો નહિ. ૭૦

જે મનુષ્ય સર્વકામનાઓને ત્યજીને નિઃ-
સ્પૃહ, મમતારહિત અને અહંકારરહિત થઈને
વિચરે છે તે શાંતિને પામે છે. ૭૧

હૈ પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે; આને પામી-
ને (મનુષ્ય) મોહ પામતો નથી અને અંત-
કાળે પણ આ સ્થિતિમાં રહીને બ્રહ્મનિર્વાણને
પામે છે. ૭૨

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર-
રૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન-
ના સંવાદ વિષે “ સાંખ્યયોગ ” એ
નામનો ૨ જે અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો-કર્મયોગ

પૂર્વ અધ્યાયમાં “ અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં ”
ઇત્યાદિ વાક્યો વડે દેહથી આત્માના ભિન્નપણાનું
જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે, એ વાત કહી; અને તે પછી
“ एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां
शृणु ” ઇત્યાદિ શ્લોકવડે કર્મને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું—
પરમાત્મસાક્ષાત્કારનું સાધન કહ્યું; પરંતુ તે બેમાંથી
મુખ્ય સાધન કયું અને ગૌણ સાધન કયું, એ વાત
નહિ કહેતાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા, નિષ્કામપણું, નિરભિમા-
નતા તથા જિતેન્દ્રિયતા ઇત્યાદિ ધર્મો કહ્યા; તથા
ઉપસંહારમાં “ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ” એ
શ્લોકવડે બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી.

હવે આ અધ્યાયમાં કર્મયોગનો ઉપદેશ આપીને
તેની આવશ્યકતા સમજાવી છે. અહીં કર્મ, અકર્મ,
વિકર્મ વગેરે સમજાવીને વિહિત કર્મોના વિધિનો તથા
નિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગનો ઉપદેશ છે.

૧ થી ૨ જ્ઞાન અને કર્મ વિષે અર્જુનની શંકા.

૩ થી ૮ જ્ઞાનયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગ અનુ-
સાર અનાસક્ત ભાવથી નિયતકર્મ

કરવાની શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ.

- ૯ થી ૧૬ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાની આવશ્યકતાનું નિરૂપણ.
- ૧૭ થી ૨૪ જ્ઞાનીને પણ ભગવાનને માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા.
- ૨૫ થી ૩૫ અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનું લક્ષણ અને રાગ-દ્વેષરહિત થઈને કર્મ કરવા માટે પ્રેરણા.
- ૩૬ થી ૪૩ કામના નિરોધનો વિષય.

શ્રીરામકૃષ્ણ:—સરોવરનું જળ દૂરથી કાણું દેખાય છે; પરંતુ પાસે જઈએ અને ખોખામાં લઈને જોઈએ તો એ જળ રંગ વગરનું માલૂમ પડશે. ઈશ્વરની જેમ જેમ પાસે જતા જઈએ તેમ તેમ સમજાતું બય છે કે તેને રૂપરંગ છેજ નહિ. આકાશને દૂરથી જુઓ તો ભૂરું દેખાશે; પરંતુ પાસેથી જુઓ તો જરાયે રંગ માલૂમ પડશે નહિ. ઈશ્વરને દૂરથી જુઓ તો રૂપ-રંગ યુક્ત જણાશે. માતાને દૂરથી જુઓ તો તે “શ્યામા” જણાશે, પણ પાસેથી જોતાં રૂપરંગ જણાશે નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૧૦૫)

અર્જુન ઉવાચ ।

જ્યાયસી चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ३
न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समाधिगच्छति ॥ ४
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५

શ્રીરામકૃષ્ણ:-કેટલાક જનક જેવા સિદ્ધ
આત્માઓની વાત જુદી છે. તેઓ યોગ અને
ભોગ બેઉ સાથે ભોગવી શકે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૪૫૨)

અર્જુન બોલ્યો:-

હે જનાર્દન ! કર્મ કરતાં જ્ઞાનને જો તું શ્રેષ્ઠ માનેલું છે, તો હે કેશવ ! તમે અને ઘો કર્મમાં શા માટે જોડા છો ? ૧

મિશ્ર વાક્યવડે જાણે મારી બુદ્ધિને મોઢા પમાડો છો ! માટે નિશ્ચય કરીને તે એક (જ્ઞાન કે કર્મ) કહો, જેથી હું કલ્યાણને પામું.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

હે નિપ્પાપ ! આ લોકમાં જ્ઞાનયોગવાં જ્ઞાનીઓની અને કર્મયોગવડે યોગીઓની (એમ) બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં પૂર્વે કહી છે.

કર્મનો આરંભ ન કરવાથી મનુષ્ય નૈષ્કર્મ્ય ભાવને* પામતો નથી અને કેવળ સંન્યાસથી (કર્મત્યાગથી) પણ સિદ્ધિને પામતો નથી. ૨

કોઈ પણ (મનુષ્ય) ક્ષણ વાર પણ કર્મ કર્યા વિનાનો રહી શકતો નથી; કારણકે પ્રકૃતિ

* જે અવસ્થામાં કર્મો અકર્મરૂપ થઈ જાય છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી, તેનું નામ 'નૈષ્કર્મ્યભાવ' છે.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।
 ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬
 યસ્તિત્વંદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારભતેઽર્જુન ।
 કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥
 નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।
 શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ।
 તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥
 સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।
 અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥૧૦

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—તમે ધીરે ધીરે ઢોલકી બજાવો.
 તે નહિ ચાલે. તીવ્ર વૈરાગ્ય બેઠાએ. તમારામાં
 બેર નથી, ચેતન નથી, આત્માનો વેગ નથી.
 ઊઠો, ડમ્બર બાંધો ! તમારામાં ભક્તિનો ખરેખરો
 જુસ્સો નથી માટેજ તમને મારાં ભજન સાંભળવાં
 ગમતાં નથી. (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પૃષ્ઠ ૪૨૯)

જન્ય ગુણો અવશ એવા સર્વ પ્રાણી પાસે કર્મ કરાવે છે. ૫

જે મૂઠાત્મા કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને મન-વડે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિંતન કરતો રહે છે, તે મિથ્યાચારી (ઢાંગી) કહેવાય છે. ૬

પરંતુ હે અર્જુન ! મનવડે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને ક્લેશ્ચારહિત થઈને જે કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મયોગ આરંભે છે, તે અતિ શ્રેષ્ઠ છે (૭); માટે તું અવશ્ય કર્મ કર; કેમકે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ (કરવું) વધારે સારું છે; અને કર્મ નહિ કરવાથી તારો શરીરનિર્વાહ પણ સિદ્ધ નહિ થાય. ૮

હે કૌતેય ! યજ્ઞાર્થ (પ્રભુપ્રીત્યર્થ) કર્મ સિવાયનાં બીજાં કર્મવડે આ લોક કર્મના બંધનને પામે છે; માટે હે અર્જુન ! ક્લેશસક્તિ ત્યજીને તું યજ્ઞાર્થ કર્મ કર. ૯

પૂર્વે યજ્ઞસહિત પ્રજ્ઞઓને સૃજીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે આ યજ્ઞવડે તમે ઉન્નતિ કરો અને એ

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥૧૧॥

દૃષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો ભુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥૧૨

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિપૈઃ ।

ભુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ૧૩

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥૧૪॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—અમુક મતનો પ્રચાર કરવો એ મુશ્કેલ કામ છે. ઈશ્વરાજા વગર તે બની શકે નહિ. તેનો આદેશ પ્રથમથીજ મળવો જોઈએ. જેમ શુક-દેવને ભાગવતની કથા કરવાનો આદેશ થયો હતો, તેમ જે કોઈ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી તેની પાસેથી આદેશ પ્રાપ્ત કરે અને પછી ધર્મપ્રચાર કરે તથા લોકોને ઉપદેશ આપવા નીકળી પડે તો હરકત નથી. તેનો અહંભાવ કાચો નહિ પણ પાકો છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—૫૪ ૧૦૪)

તમારા ઇષ્ટ મનોરથ આપનાર થાઓ.* ૧૦

આ યજ્ઞ વડે તમે દેવોને સંતુષ્ટ કરો અને તે દેવો તમને સંતુષ્ટ કરે; એ રીતે પરસ્પર સંતુષ્ટ કરતા તમે પરમ કલ્યાણને પામશો (૧૧). યજ્ઞવડે સંતુષ્ટ થયેલા દેવો તમને ઇચ્છિત ભોગો આપશે; (પરંતુ) તેમણે આપેલા (ભોગો)ને તેમને નહિ આપીને જે (પોતેજ) ભોગવે છે, તે ચોરજ છે. ૧૨

યજ્ઞનું બચેલું જમનારા સત્પુરુષો સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ જે પાપીઓ પોતાને માટે રાંધે છે, તેઓ પાપનુંજ ભોજન કરે છે. ૧૩

અન્નથી પ્રાણીઓ(નાં શરીરો) થાય છે, અન્ન વરસાદથી થાય છે, વરસાદ યજ્ઞથી થાય

* અહીં કહેલા ‘યજ્ઞ’ શબ્દ ઉપરથી તેમાં આવશ્યક સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પણ સમજવાં; વળી અહીં કહેલી કામ્યકર્મોની પ્રશંસા અસંગત લાગશે; પણ કર્મો નહિ કરવા કરતાં કામ્યકર્મો પણ કરવાં સારાં છે, એમ દર્શાવવા એ પ્રશંસા કરી છે.

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।
 તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫
 એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।
 અઘાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ સ જીવતિ ॥૧૬॥

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।
 આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥૧૭
 નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।
 ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮॥
 તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।
 અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમામ્નોતિ પૂરુષઃ ॥૧૯॥

“એક વાર લક્ષ્મણે રામને પૂછ્યું કે, ‘રામ ! તમે
 અનેક પ્રકારના ભાવ અને રૂપ ધારણ કરો છો.
 અમારે તમારા કયા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું ? ’ રામ
 કહે, ‘ભાઈ ! એક વાત હમેશા યાદ રાખજો. જ્યાં
 જ્યાં તું પ્રબળ ભક્તિ જુએ ત્યાં ત્યાં હુંજ છું. ”

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-૫૪ ૪૩૩)

છે અને યજ્ઞ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે (૧૪); કર્મને જ્ઞાનથી ઊપજેલું તું જાણ. જ્ઞાન પર-
માત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે; માટે સર્વવ્યાપક
પરમાત્મા નિત્ય યજ્ઞમાં રહેલા છે. ૧૫

હે પાર્થ! એ રીતે આ લોકમાં પ્રવર્તેલા
ચક્રને જે અનુસરતો નથી, તે પાપરૂપ જીવન-
વાળો તથા ઇન્દ્રિયલપટ હોઈને વૃથા જીવે છે. ૧૬

પરંતુ જે મનુષ્ય આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો,
આત્મામાંજ તૃપ્ત તથા આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહે
છે, તેને (કાંઈ પણ) કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

આ સંસારમાં તેને કરેલા કર્મથી કાંઈજ
પ્રયોજન નથી અને નહિ કરેલા કર્મથી પણ
(પ્રયોજન) નથી; તથા તેને સર્વ પ્રાણીઓમાં
કોઈ પ્રયોજનનો સંબંધ રહેતો નથી. ૧૮

માટે ક્ષત્રમાં આસક્ત થયા વિના નિરંતર
કર્તવ્ય કર્મને સારી રીતે તું કર; કેમકે આ-
સક્તિરહિત થઈને કર્મ કરનાર પુરુષ મોક્ષને
પામે છે (૧૯). જનક વગેરે કર્મવડેજ પરમ

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्कर्तुमर्हसि ॥૨૦॥

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૨૧॥

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તેત્તદેવ ચ કર્મણિ ॥૨૨॥

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥૨૩॥

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ૨૪

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચીર્ણુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥૨૫॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—તથો તો માત્ર હૃદયની વ્યાકુ-
ળતા પૂર્વક આકંઠ કરીને પ્રભુને માટે પોકાર કર્યા
કરે છે અને તેમનું રુદન સાંભળીને પ્રભુથી થો-
ભાતું જ નથી; આવીને દર્શન આપવું જ પડે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-૫૪ ૫૧૧)

સિદ્ધિને પામ્યા છે; (એ પ્રમાણે) લોકસંગ્રહ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને પણ તું કર્મ કરવાને યોગ્ય છે. ૨૦

શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરે છે તેને તેનેજ ખીજા મનુષ્યો આચરે છે; વળી તે જેને પ્રમાણ કરે છે તેને લોક અનુસરે છે. ૨૧

હે પાર્થ! મારે ગ્રણે લોકમાં કાંઈ (પણ) કર્તવ્ય નથી કે નહિ મળેલું મેળવવાનું નથી, છતાં હું કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહુંજ છું (૨૨); કેમકે જો હું સાવધાન થઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન રહું તો હે પાર્થ! મનુષ્યો સર્વ રીતે મારા માર્ગને અનુસરે. ૨૩

જો હું કર્મ ન કરું તો આ લોકો નાશ પામે અને વર્ણસંકરનો કર્તા હું થાઉં તથા આ પ્રજાનો નાશ પણ હુંજ કરું. ૨૪

હે ભારત ! જેમ કર્મમાં આસક્ત થયેલા અજ્ઞાનીઓ કર્મ કરે છે તેમ લોકસંગ્રહને કરવા ઇચ્છતો જ્ઞાની પુરુષ અનાસક્ત થઈને કર્મ કરે (૨૫). જ્ઞાની પુરુષ કર્મમાં આસક્તિવાળા

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
 जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥
 प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९
 मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३०
 ये मे मतामिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

श्रीरामकृष्णः—धश्चरनी लक्ष्मि ओक वार प्राप्त
 करी लीला पछी संसारमां प्रवेश करवो जेधये;
 जेभ हाथे तेन योपड्या पछी प्रणुस डापीये
 तो तेनो यीकणो रस योऽटशे नहि.

(श्रीरामकृष्णकथामृत-पृष्ठ २१०)

અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં ભેદ ન ઉપજાવે; (પણ) અનાસક્ત થઈને (પોતે) સારી રીતે કર્મ કરતો અજ્ઞાનીઓને સર્વ કર્મો કરાવે. ૨૬

પ્રકૃતિના ગુણોવડે સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાય છે (છતાં) અહંકારથી અતિ મૂઢ થયેલા ચિત્તવાળો (મનુષ્ય) “ હું કર્તા છું ” એમ માને છે. ૨૭

હે મહાબાહો ! ગુણ અને કર્મવિભાગના તત્ત્વને જાણનારો તો “ ગુણોજ ગુણોમાં વર્તે છે ” એમ માનીને આસક્ત થતો નથી. ૨૮

પ્રકૃતિના ગુણોવડે અત્યંત મૂઢ થયેલા (મનુષ્યો) ગુણ તથા કર્મમાં આસક્ત થાય છે; તે આત્માને નહિ જાણનારા અજ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાની ચલિત ન કરે. ૨૯

વિવેકબુદ્ધિ વડે બધાં કર્મો મારામાં અર્પણ કરીને ક્ષલાશા, મમતા, તથા શોકરહિત થઈને તું સુદ્ધ કર. ૩૦

જે મનુષ્યો દોષબુદ્ધિ વિનાના તથા શ્રદ્ધાવાળા થઈને મારા આ મતને સદા આચરે છે તેઓ પણ કર્મોથી (કર્મોના દોષોથી) મુક્ત થાય છે. ૩૧

ये त्वेतदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३
 इंद्रियस्यેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।
 તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનૌ ॥૩૪॥
 શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
 સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥૩૫

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
 अनिच्छन्नपि कर्षणेय बलादिव नियोजितः ॥३६

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—(ગંભીર સ્વરે) જે સ્ત્રી ઇશ્વર-
 પ્રાપ્તિના કામમાં વિદ્વંસરૂપ હોય તેનો એકદમ
 ત્યાગ કરવો. ભલે આત્મહત્યા કરે કે ગમે તે કરે.
 જે સ્ત્રી પતિના ઇશ્વરપ્રાપ્તિના કામમાં વિદ્વંસ નાખે
 તે અવિદ્યા સ્ત્રી છે. (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-૫૪ ૨૬૬)

પરંતુ દોષદૃષ્ટિવાળા જેઓ મારા આ મતને આચરતા નથી તેઓને સર્વ જ્ઞાનમાં મહામૂઢ, અવિવેકી તથા નાશ પામેલા તું જાણુ. ૩૨

જ્ઞાની (મનુષ્ય) પણ પોતાની પ્રકૃતિને યોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે; પ્રાણીમાત્ર (પોતપોતાની) પ્રકૃતિને અનુસરે છે, (ત્યાં) નિગ્રહ શું કરી શકશે ? ૩૩

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ તથા દ્વેષ અવશ્ય રહેલા છે; તે બંનેને વશ ન થવું; કેમકે તેઓ બંને આ (જીવ)ના શત્રુઓ છે. ૩૪

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં ગુણ-રહિત એવો પણ સ્વધર્મ શ્રેયસ્કર છે; સ્વધર્મ-માં મરવું કલ્યાણકારી છે; (પણ) પરધર્મ ભયંકર છે. ૩૫

અર્જુન બોલ્યો:—

તો પછી હે કૃષ્ણ ! ઇચ્છતો ન હોય છતાં આ પુરુષ કેનાથી પ્રેરાઈને પરાણે જોડેલાની પેઠે પાપકર્મ કરે છે ? ૩૬

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।
 મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૭
 ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।
 યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥૩૮॥
 આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
 કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥૩૯॥
 ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।
 એતૈર્વિમોહયત્યેષ જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥૪૦॥
 તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ ।
 પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥૪૧
 ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।
 મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥૪૨॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—વેદ, ઉપનિષદ્ વગેરે અનેક
 શાસ્ત્રો છે, પણ સાધન કર્યા વગર—તપશ્ચર્યા કર્યા
 વગર ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પૃષ્ઠ ૫૨૨)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

આ કામ એજ ક્રોધ છે, તે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઘણું ખાનારો અને મહાપાપી છે; આ સંસારમાં એને તું વૈરી જાણ. ૩૭

જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ, મેલથી ચારસી અને ચોરથી ગર્ભ ઢંકાયલો હોય છે તેમ એ કામવડે આ જ્ઞાન ઢંકાયલું છે. (૩૮) હે અર્જુન! (તૃણારૂપ અને) અગ્નિની પેઠે કદી પણ તૃપ્ત ન થનાર આ કામરૂપી જ્ઞાનીના નિત્ય શત્રુએ જ્ઞાનને ઢાંકી દીધું છે. (૩૯) ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ આનાં આશ્રયસ્થાન કહેવાય છે; આ (ઇન્દ્રિયાદિ) વડે જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને તે જીવાત્માને મોહ પમાડે છે. (૪૦) માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને જ્ઞાન (અને) વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા આ પાપી (કામ)નો નાશ કર. (૪૧) (શરીરથી) ઇન્દ્રિયોને પર કહે છે, ઇન્દ્રિયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને જે બુદ્ધિથી પર છે તે (આત્મા) છે. (૪૨)

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણ:-સાંભળવા કરતાં સાક્ષાત્કાર કરવો એ ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી તમામ સંદેહ ટળી જાય છે. શાસ્ત્રમાં ઈશ્વર સંબંધે ઘણુંએ લખેલું તો છે પણ તેથી કંઈ તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, સાક્ષાત્કાર થયા વગર-તેના ચરણ-કમળની શુદ્ધ ભક્તિ વગર-ચિત્ત શુદ્ધિ થયા વગર બધીએ પંડિતાઈ મિથ્યા છે. પંચાગમાં વીસ બેડાં પાણી લખ્યું હોય, પણ પંચાગ નીચેવીએ તો તેમાંથી એક ટીપું પાણી પણ મળે નહિ! એક ટીપું! ના, એક ટીપું પણ નહિ!
(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૧૨૦)

હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે (આત્મા)ને બુદ્ધિ-
થી શ્રેષ્ઠ જાણીને, બુદ્ધિવડે મનને સ્થિર કરીને
એ કામરૂપી દુર્જય શત્રુનો તું નાશ કર. ૪૩

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર-
રૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન-
ના સંવાદ વિષે “ કર્મયોગ ” એ નામ-
નો ૩ જો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શ્રીરામકૃષ્ણ:—ઈશ્વરનું દર્શન કરનાર બગલમાં
ઘોતિયું મારીને કાઢ વાર દિગંબર અવસ્થામાં
ફરતો ફરે છે; કાઢ વાર નાના બાળકની માફક
વર્તે છે તો કાઢ વાર બાર પંદર વર્ષના છોકરાની
માફક અને કાઢ વાર યુવાન માણસની પેઠે પણ
વર્તે છે. જ્યારે તે પ્રવૃત્તિ કરે છે અર્થાત્ લોકોને
ઉપદેશ આપે છે ત્યારે તે સિંહ જેવો દેખાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૫૦)

ઉત્તમ ચરિત્રોની અસર

અરીસા વડે પોતાના ચહેરામાં ડાઘ જોતાંજ મનુષ્ય તેને કાઢી નાખી કાંતિ વધારવા મથે છે; તેમ સારા ચરિત્રરૂપી આરસી વડે તે પોતાના ગુણદોષ સમજી લઈ દોષોને ટાળવા તથા સદ્ગુણોને વધારવા જત્રત થાય છે અને ઉપદેશથી જે કામ ન થાય તે રૂડાં જીવનચરિત્ર પાર પાડે છે.

ઉત્તમ ચરિત્રો વાંચવાથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણામાં કૌવત, હિંમત, મહત્વાકાંક્ષા અને શ્રદ્ધા જાગી ઊઠી રૂડાં અને મોટાં કામોમાં જોડાવા ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ ચરિત્રોના સહવાસમાં આવવું અને ઉન્નત થવા પ્રેરાવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓ અથવા મંડળોનો સહવાસ સેવવા બરાબર છે.

ઉત્તમ ચરિત્રો બતાવી આપે છે કે એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલું બધું ઉત્તમ બનાવી શકે, કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે, કેવી ઉચ્ચ અસરો ફેલાવી શકે અને મહત્તા મેળવવાનો માર્ગ સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડે છે.

અધ્યાય ૪ થો—કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ

ખીજ તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં મોક્ષનું સાધન, જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ કહ્યો. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માર્પણ આદિ વિધિ વડે તથા 'ત્વં' પદાર્થની શોધનાવડે એ કર્મયોગનો વિસ્તાર કહે છે. પ્રથમ તો ભગવાન યોગની પ્રશંસા કરે છે.

૧ થી ૧૮ સગુણ ભગવાનનો પ્રભાવ અને નિષ્કામ કર્મયોગનો વિષય.

૧૯ થી ૨૩ યોગી મહાત્મા પુરુષોત્તમ આચરણ.

૨૪ થી ૩૨ ક્ષણસહિત જુદા જુદા યજ્ઞોનો વિચાર.

૩૩ થી ૪૨ જ્ઞાનનો મહિમા.

શ્રીરામકૃષ્ણ:—જો વૈદ કે ડોક્ટર પૈસા ન લેતા હોય અને પારકાનું દુઃખ જાણીને માત્ર દયાની ખાતર દરદીની સારવાર કરતા હોય તો એ ધંધો જાંચો કહેવાય; પણ ધંધાની ખાતર, પૈસા કમાવાની ઇચ્છાથી પારકાનાં ગૂ-મૂતર તપાસવાં એ તો નીચ જાતિનું કામ છે. (રામચંદ્રાનં-પાન ૨૨૯)

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४
श્રીભગવાનુવાચ ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६

શ્રીરામકૃષ્ણ:-જ્યારે બે ભાઈએ જમીન
વહેંચતાં લઢી પડે છે અને દોરીવતી જમીન
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૭૨)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૧) મેં આ અવિનાશી યોગ સૂચને કહ્યો હતો, સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. (૨) એ પ્રકારે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગને રાજર્ષિઓ જાણુતા હતા; હે પરંતપ ! તે યોગ લાંબા કાળે આ લોકમાં નાશ પામ્યો છે. (૩) તેજ આ પુરાતન યોગ આજ મેં તને કહ્યો છે; કેમકે આ ઉત્તર રહસ્ય છે, વળી તું મારો ભક્ત અને મિત્ર છે

અર્જુન બોલ્યો:—

(૪) આપનો જન્મ હાલમાં છે અને સૂર્ય નો જન્મ પહેલાં છે; તો આપે આ (રહસ્ય આદિ (કાળ)માં કહ્યું હતું એમ હું શી રીતે જાણું

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૫) હે અર્જુન ! મારા અને તારા પુન્કલ જન્મો વીતી ગયા છે; તે બધાને હું જાણું છું (પણ) હે પરંતપ ! તું નથી જાણતો. (૬) અજન્મા, અવ્યયાત્મા અને સર્વ પ્રાણીઓને ઈશ્વર હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રકૃતિને

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ૭

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥૧૦॥

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥૧૧

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨

માપીને કહે છે કે અહીં સુધી મારી હૃદ અને

અહીં સુધી તારી હૃદ; ત્યારે ઈશ્વર હૃદીને કહે

છે કે, “આપું જગત મારું છે; તમે જમીનના એક

નજીવા દુકડા મારે વઢી મરે છે અને કહે

છે કે આટલો મારો અને આટલો તારો !”

આશ્રય કરીને પોતાની માયાવડે જન્મું છું.
(૭) હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ
અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું
શરીરને સૃજું છું. (જન્મ લઉં છું.) (૮) સત્પુ-
રુષોના રક્ષણ માટે, દુષ્ટોના વિનાશ માટે અને
ધર્મની સ્થાપના માટે હું યુગે યુગે પ્રકટું છું.

(૯) હે અર્જુન ! મારા દિવ્ય જન્મ તથા
દિવ્ય કર્મને એ પ્રમાણે જે તત્ત્વથી જાણે છે તે દેહ
ત્યજીને પુનર્જન્મ પામતો નથી (પણ) મને પામે
છે. (૧૦) રાગ, ભય તથા ક્રોધ વિનાના, મારા-
મય થયેલા, મારો આશ્રય લેનારા અને જ્ઞાન-
રૂપ તપવડે પવિત્ર થયેલા ઘણા (લોકો) મારા
ભાવને પામ્યા છે. (૧૧) જેઓ મને જે પ્રકારે
જાણે આવે છે તેજ પ્રકારે તેમને હું ભજું
(ફળ આપું) છું; હે પાર્થ ! મનુષ્યો સર્વ
પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે છે.

(૧૨) આ લોકમાં કર્મોના ફળને ઇચ્છના-
રાઓ દેવતાઓને પૂજે છે; કેમકે મનુષ્યલોકમાં
કર્મજન્યસિદ્ધિ (ફલ) તરત થાય છે.

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વચકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

ઇતિ માં યોઽભિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ વદ્વચતે ૧૪

एवં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વૈરપિ મુમુક્ષુભિઃ ।

કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વૈઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥૧૫॥

किं કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૬॥

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મणि च કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્વકર્મકૃત્ ૧૮

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—પંડિત અને સાધુમાં ધણો તફાવત છે. જ્યો કેવળ પંડિતજ હોય છે તેમનું મન કામિની-કાંચનમાં રહી જાય છે. ખરા સાધુઓનું મન માત્ર ઈશ્વરના ચરણકમળમાં જ પરાવાઈ રહે છે. (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૨૭)

(૧૩) ગુણ અને કર્મના વિભાગને અનુસરીને મેં ચાર વર્ણો સજ્યા છે; તેનો કત છતાં મને અકર્તા અને અવિકારી તું જાણ

(૧૪) મને કર્મો લેપતાં નથી, કેમકે મને કર્મક્ષણમાં સ્પૃહા નથી; એ પ્રમાણે જે મને જાણે છે તે કર્મોવડે બંધાતો તથી. (૧૫) એવું સમજીને પૂર્વના પણ મુમુક્ષુઓએ કર્મ કરેલ છે; માટે તું પણ પ્રાચીનોએ કરેલાં તે અતિ પ્રાચીન કર્મનેજ કર. (૧૬) કર્મ શું અને અકર્મ શું એમ આમાં પડિતો પણ મોહ પામ્યા છે; માટે તે કર્મ હું તને કહીશ કે જેને જાણીને તું અશુભથી છૂટીશ.

(૧૭) કર્મનું (તત્ત્વ) જાણવું જોઈએ; અકર્મનું (તત્ત્વ) જાણવું જોઈએ અને વિકર્મનું (તત્ત્વ) પણ જાણવું જોઈએ; કેમકે કર્મની ગતિ ગહન છે. (૧૮) કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને જે જુએ છે તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, તે યોગી છે અને તે સર્વ કર્મને કરનારો છે.

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥१९
 त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्કરોતિ સઃ ॥૨૦
 निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
 शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१
 यदृच्छालાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।
 સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધયતે ૨૨
 ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
 યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—પોતાના ભક્તને સંતોષવા માટે
 ઈશ્વર નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને તેને દર્શન
 આપે છે. એક રંગરેખ હતો; તેની પાસે કુંડામાં
 રંગ હતો. ઘણાં માણસો તેની પાસે કપડાં રંગાવ-
 વા આવતાં હતાં; રંગરેખ પોતાનાં ધરાકને હમેશાં
 પૂછતો કે તમારે કયા રંગમાં કપડું રંગાવવું છે?

(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૭૮)

(૧૯) જેના સર્વ આરંભો કામનાઓ અને સંકલ્પોથી રહિત હોય છે તથા જેનાં કર્મો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે, તેને જ્ઞાની પુરુષો પંડિત કહે છે. (૨૦) કર્મફળની આસક્તિ ત્યજીને સદા સંતોષી (અને) આશ્રય વિનાનો (મનુષ્ય) કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો હોવા છતાં તે કાંઈ પણ કરતો નથી.

(૨૧) આશારહિત, ચિત્ત અને શરીરને વશ રાખનારો તથા સર્વ પરિગ્રહને (ભોગનાં સાધનોને) ત્યજી દેનારો (મનુષ્ય) માત્ર શરીર-સંબંધી કર્મ કરે તો પાપને પામતો નથી. (૨૨) અનાયાસે જે મળે તેથી સંતુષ્ટ, (સુખદુઃખાદિ) દ્વંદ્વોથી મુક્ત, વૈરબુદ્ધિરહિત તથા સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમભાવવાળો (મનુષ્ય) કર્મ કરીને પણ બંધાતો નથી. (૨૩) સંગરહિત, મુક્ત, જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્તવાળા તથા યજ્ઞને માટે કર્મનું આચરણ કરનારા (મનુષ્ય)નાં સમગ્ર કર્મ નાશ પામે છે.

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥૨૪॥

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહ્વતિ ॥૨૫॥

શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ।

શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥૨૬

સર્વાર્ણાંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં તથાઽપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯

“કુમ ભાઈ, તમારે કયા રંગમાં રંગાવવું છે ?” તેણે જવાબ દીધો: “તું પોતે જ રંગમાં રંગાયો છે તે રંગ મને પસંદ છે.”

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૨૧૩)

(૨૪) અર્પણરૂપ ક્રિયા બ્રહ્મ છે, હોમવાના (પદાર્થ) બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપ હોતાએ કરેલો હવન બ્રહ્મ છે (તથા) બ્રહ્મરૂપ કર્મમાં સમાધિવાળા તે હોતાએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (કૃણ) બ્રહ્મજ છે. (૨૫) કેટલાક યોગીઓ દૈવચક્ષુનેજ ઉપાસે છે અને કેટલાક ચક્ષુવડે ચક્ષુનેજ બ્રહ્માગ્નિમાં હોમે છે. (૨૬) બીજાઓ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે અને કેટલાક શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે.

(૨૭) બીજા કેટલાક ઇન્દ્રિયોનાં સર્વ કર્મોને અને દશ પ્રાણુનાં કર્મોને જ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત કરેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે. (૨૮) બીજા કેટલાક દ્રવ્યચક્ષુ કરનારા, તપોચક્ષુ કરનારા, યોગચક્ષુ કરનારા, સ્વાધ્યાય (તથા) જ્ઞાનચક્ષુ કરનારા તથા ચત્તનશીલ (મુનિઓ) અતિ દૃઢ વ્રતરૂપી (ચક્ષુ) કરનારા હોય છે.

(૨૯) વળી બીજાઓ અપાનમાં પ્રાણને તથા પ્રાણમાં અપાનને હોમે છે (અને) કેટલાક

અપેરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।
 સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥
 યજ્ઞશિષ્ટામૃતધુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।
 નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ૩૧
 એવં બહુવિધા યજ્ઞા વિતતા બ્રહ્મણો મુખે ।
 કર્મજાન્વિદ્ધિ તાન્સર્વાન્ એવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષ્યસે ॥

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાઘજ્ઞાજ્ જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।
 સર્વં કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—કાદવમાં રહેનારી માછલીની
 આસપાસ કાદવ હોય છે, તે હંમેશાં કાદવ-
 માંજ રહે છે પણ પોતાના શરીરને કાદવનો
 એક ડાઘ નથી પડવા દેતી; એમ વૈરાગ્ય-
 વાન પુરુષો સંસારમાં અનાસક્તપણે રહે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૫૫)

પ્રાણ તથા અપાનની ગતિને રોકીને પ્રાણાયામ-
પરાયણ થાય છે. (૩૦) (વળી) નિયમિત આહાર-
વાળા બીજાઓ પ્રાણોને પ્રાણોમાં હોમે છે; આ
અધાય યજ્ઞને જાણનારાઓ યજ્ઞવડે પાપ બપાવી
ચૂકેલા હોય છે. (૩૧) યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલા
અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરનારાઓ સનાતન બ્રહ્મ-
ને પામે છે; હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! યજ્ઞ ન કરનારને આ લોક
(સુખદાયી) નથી તો બીજો (પરલોક) ક્યાંથી
હોય ? (૩૨) એ પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો વેદના
મુખમાં (વેદોદ્ધારા) વિસ્તરેલા છે; તે સર્વને કર્મવડે
થયેલા તું જાણ; એમ જાણીને તું વિમુક્ત થઈશ.

(૩૩) હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં
જ્ઞાનમય* યજ્ઞ અધિક કલ્યાણકારી છે; (કેમકે)
હે પાર્થ ! સર્વ પ્રકારનાં સમગ્ર કર્મો જ્ઞાનમાં

---

* જ્ઞાનની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ સાથે અંતઃકરણમાં તેમજ
આચરણમાં શુદ્ધિ વધવાથી ધ્યાનયોગની યોગ્યતા
આવીને સર્વ કર્મો છૂટી જાય છે તથા સર્વ વૃત્તિઓ
પરમાત્મસમાધિમાં તક્ષીન થઈ જ્ઞાની જીવન્મુક્ત થાય છે.

તદ્વિદ્ધિ પ્રાણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥૩૪

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥૩૫

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વં જ્ઞાનપ્લુવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥૩૬॥

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥૩૮

શ્રદ્ધાત્રાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ૩૯

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-જેમ ઠાઘ ઉન્મત્ત મનુષ્ય અં-
ધારા ઓરડામાં ભટકતો હોય તેમ, હે મન! તું
તત્ત્વનું અનુસંધાન કરવાનાં કાંક્ષાં માર-તારા
અનુસંધાનનો વિષય દૈશ્વર્ય હોવો જોઈએ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૪૨૪)

સમાપ્ત થાય છે. (૩૪) તે(જ્ઞાન)ને તું પ્રણામ કરીને, વારંવાર પ્રશ્ન પૂછીને (તથા) સેવા કરીને જાણુ; તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ તને (તે) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. (૩૫) હે પાંડવ ! જેને જાણીને તું ફરી આવી રીતે મોહ નહિ પામે અને જે જ્ઞાનવડે સર્વ પ્રાણીઓને તું તારા આત્મામાં તેમજ મારામાં જોઈશ.

(૩૬) કદાચ તું બધા પાપીઓથી વધારે પાપ કરનારો હોઈશ, તોપણ જ્ઞાનરૂપ વહાણવડે સર્વ પાપ(રૂપ સમુદ્ર)ને તરી જઈશ. (૩૭) હે અર્જુન ! જેમ સળગી ઊઠેલો અગ્નિ લાકડાંને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે; (૩૮) કારણકે, આ જગતમાં જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર (બીજું કંઈ) નથી. તે જ્ઞાનને યોગવડે સિદ્ધ થયેલો પુરુષ કાળે કરીને પોતે પોતામાં પ્રાપ્ત કરે છે.

(૩૯) શ્રદ્ધાવાન, (જ્ઞાન માટે) તત્પર અને ચિત્તેન્દ્રિય પુરુષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે; જ્ઞાન પ્રાપ્ત

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ।
 નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥
 યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંચ્છિન્નસંશયમ્ ।
 આત્મવંતં ન કર્માણિ નિબઘ્નંતિ ધનંજય ॥૪૧
 તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાંસિનાત્મનઃ ।
 છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मब्रह्मार्पण-
 योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ધર્મની ગતિ ઘણી સૂક્ષ્મ છે, જરાક વાસના રહી ગઈ હોય તો પણ ઈશ્વરદર્શન થવું અસંભવિત છે. એ તો સોયના નાકામાં દોરો જાય તેમ જવાનું છે; દોરો જરાક વાંકો હોય તો નાકામાં પેસે નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૦૯)

કરીને તરતજ તે પરમ શાંતિને પામે છે.

(૪૦) અજ્ઞાની તથા શ્રદ્ધારહિત અને સંશ-
યાત્મા નાશ પામે છે; સંશયાત્મા (મનુષ્ય)ને
આ લોક નથી, પરલોક નથી અને સુખ નથી.

(૪૧) (પણ) હે ધનંજય ! યોગદ્વારા જેણે
સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કર્યો છે અને જ્ઞાનવડે
જેના સર્વ સંશયો નાશ પામ્યા છે એવા આત્મ-
નિષ્ઠને કર્મો બાંધી શકતાં નથી; (૪૨) માટે
હે ભારત ! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અને
હૃદયમાં રહેલા આ સંશયને પોતાની જ્ઞાનરૂપ
તલવારવડે છેદીને કર્મયોગનું તું આચરણ કર,
(અને યુદ્ધ માટે) ઊભો થા.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના
સંવાદ વિષે “ કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ ” એ
નામનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

સોનેરી સચુનો

(“આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લા”ના કવરને આધારે)

‘સન્માન’ એ એવી વસ્તુ નથી કે જે દાવો કરવાથી મળી જાય. એ તો લાયકાત હોય ત્યાં આપો-આપજ આકર્ષાઈ આવે છે.

ઓછી જરૂરનાં કામોમાં શક્તિ, આયુષ્ય અથવા ધન વાપરી દેવાથી પછી ખરી જરૂરનાં કામો કરવાની શક્તિ રહેતી નથી.

ખીજનું દુઃખ પોતાનું ગણવું એજ મહાત્મા પણ્ડિત, સહાનુભૂતિ, સમભાવ અથવા સર્વોત્તમ ધર્મ છે. એ ધર્મ પાળે તેજ ધન્ય છે.

જે વાતો અવશ્ય ભૂલી જાશે:—(૧) ખીજઓએ તમારી વિરુદ્ધ જે કાંઈ કહ્યું અથવા કર્યું હોય તે અને (૨) ખીજઓ ઉપર તમે કાંઈ ઉપકાર કર્યો હોય તે.

અધિકાર મેળવ્યા વિનાજ મુક્તિ શોધશો તો વધુ અંધાશો. પરમ મોક્ષ પામવોજ હોય તો સેવાપાત્ર હોય તેની નિષ્કામ સેવા કરો. એજ અત્યારે તમારી શ્રેષ્ઠ સાધના અને મુખ્ય સ્વધર્મ છે.

ધનવાનનું હૃદય ધનમાં અને ભક્તનું હૃદય ભગવાનમાં રહે છે.

અધ્યાય ૫ મો-કર્મસંન્યાસયોગ

અજ્ઞાનથી થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડગવડે કાપી નાખીને તું કર્મયોગનું આચરણ કર, એમ ભગવાને કહ્યું; તે વિષયમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

૧ કર્મત્યાગ ને કર્મયોગ વિષે અર્જુન પૂછે છે.

૨ થી ૬ સાંખ્યયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગનો નિર્ણય ભગવાન સમજાવે છે.

૭ થી ૧૨ સાંખ્યયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગનાં લક્ષણો અને તેનો મહિમા.

૧૩ થી ૨૬ જ્ઞાનયોગનો વિષય.

૨૭ થી ૨૯ ભક્તિસહિત ધ્યાનયોગનું વર્ણન.

શ્રીરામકૃષ્ણ:-જ્ઞાનીઓ કહે છે કે પ્રથમ ચિત્તની શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. પ્રથમ સાધન કરવું જોઈએ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૨૧૮)

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્વિન્દો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—કેટલાક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ મને કહે છે કે મહારાજ ! અમે તો જનકરાજના જવા છીએ; તેની પેઠે નિર્વિપ્તપણે અમે સંસારમાં રહીએ છીએ. મેં કહ્યું તમે કહેા છો તેવી રીતે નિર્વિપ્તપણે સંસારમાં રહેવું બહુ મુશ્કેલ છે. મોઢે મોઢે બોલ્યાથી કાંઈ જનકરાજ થવાતું નથી. જનકે કેટલા કાળ સુધી કષ્ટ વેઠીને તપશ્ચર્યા (અનુસંધાન મારે જુઓ પાન-૬૦)

અર્જુન બોલ્યો:—

(૧) હે કૃષ્ણ ! આપ કર્મોના સંન્યાસને (કર્મત્યાગને) અને પાછા (કર્મોના) યોગને વખાણો છો; તો એ બંનેમાં જે એક સુનિશ્ચિત કલ્યાણ હોય તે મને કહો.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૨) સંન્યાસ (કર્મત્યાગ) અને કર્મયોગ એ બંને શ્રેયસ્કર (મોક્ષદાયક) છે; તે બંનેમાં કર્મસંન્યાસ (કર્મત્યાગ) કરતાં કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે.

(૩) જે દ્વેષ કરતો નથી કે ઇચ્છા રાખતો નથી તેને સદા સંન્યાસી જાણવો; કેમકે હે મહાબાહો ! (રાગદ્વેષાદિ) દ્વંદ્વરહિત* એવો તે અનાયાસે બંધનથી મુક્ત થાય છે.

* જેવી રીતે વસિષ્ઠ, વ્યાસ, પ્રહ્લાદ, જનક, ભીષ્મ, કબીર, નાનક, તુકારામ, ઇત્યાદિ પ્રખ્યાત વિશુદ્ધાત્માઓ છેવટ સુધી બાહ્ય સંન્યાસ કર્યા સિવાય આંતરિક ધ્યાનયોગ અને પરમાત્મયોગ સાધીને મુક્ત થયા છે, એ રીતે સંસારમાં રહેવા છતાં તે દ્વંદ્વરહિત થઈને અનાયાસે બંધનથી મુક્ત થાય છે.

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।
 એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥ ૪
 યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।
 એકં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ
 સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ।
 યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
 સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નાપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

કરીને જ્ઞાન મેળવ્યું હશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ છે ?
 તમારાથી તેના જેવું તપ થવાનું નથી, પણ
 સાધન તો કરવું જ જોઈએ. એકાંતમાં તો રહેવું
 જોઈએ; એકાંતમાં રહીને જ્ઞાન અને ભક્તિ
 પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંસારમાં રહેવું હોય તો રહે.
 દહીં તો એકાંતમાં જ રાખવું જોઈએ; વારે
 વારે હલાવ હલાવ કરીએ તો તે જામેજ નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૨૧૦)

(૪) અજ્ઞાનીઓ સાંખ્યયોગ (કર્મત્યાગ) અને કર્મયોગને ભુટા કહે છે, પંડિતો કહેતા નથી; કેમકે બંનેમાંના એકને પણ ઉત્તમ રીતે આચરનારો બંનેનું ફળ પામે છે.* (૫) જે સ્થાન સાંખ્યમાર્ગીઓ મેળવે છે તેને યોગ-માર્ગીઓ પણ પામે છે; સાંખ્ય અને યોગને જે એક જુએ છે તેજ (યથાર્થ) જુએ છે.

(૬) હે મહાબાહો! કર્મયોગ વિના કર્મ-સંન્યાસ (કર્મત્યાગ) પ્રાપ્ત કરવો કઠિન છે અને કર્મયોગયુક્ત મુનિ (સંન્યાસી) વિના વિશ્વએ બ્રહ્મને પામે છે.

(૭) કર્મયોગયુક્ત, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, દેહને વશ કરનારો, ઇન્દ્રિયોને જિતનારો તથા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થયેલા આત્મા-

* ઉપર કહ્યું તેમ સામાન્ય સાધક છેવટ સુધી કર્મયોગી જણાય અથવા તો શુક અને સનકાદિની પેઠે આદિથી અંત સુધી કર્મત્યાગી અને ધ્યાનયોગી રહે તોપણ એ બંનેનાં ફળને પામે છે.

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।
 પશ્યન્શૃણ્વન્સ્પૃશન્નિઘ્રન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્શ્ચસન્ ।
 પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।
 ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તત ઇતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥
 બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।
 લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥ ૧૦ ॥
 કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।
 યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ૧૧
 યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ
 અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબદ્ધયતે ૧૨

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—જે ધાણી ભાડિયામાં હોય છે,
 તે હોય છે તો સારી, તોપણ પેલાં ફૂલ જેવી નથી
 હોતી. ડાઘ ડાઘને કાળો ડાઘ લાગી ગયેલો હોય
 છે. સંસારમાં ત્યાગી સંન્યાસી જ્ઞાન પામ્યા
 પછી પેલાં મોગરાનાં ફૂલ જેવો નિષ્કલંક હોય છે.
 (અનુસંધાન માટે જુઓ પાન-૯૪)

વાળો (મનુષ્ય) કર્મ કરે તોપણ લેપાતો નથી.

(૮) (કર્મ)યોગયુક્ત તત્ત્વવેત્તા જુએ છે, સાંભળે છે, સ્પર્શ કરે છે, સૂંઘે છે, ખાય છે, ચાલે છે, ઊંઘે છે, શ્વાસ લે છે, (૯) બોલે છે, (મળ)ત્યાગ કરે છે, ગ્રહણ કરે છે, આંખ ઉઘાડે છે તથા મીંચે છે, છતાં પણ “ઇંદ્રિયો-ના વિષયોમાં ઇંદ્રિયો વર્તે” છે” એમ ધારતો “હું કાંઈજ કરતો નથી” એમ માને છે.

(૧૦) જે (મનુષ્ય) ક્ષદાસક્તિ ત્યજી દઈ, બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને કર્મો કરે છે તે જળથી કમળપત્રની પેઠે પાપથી લેપાતો નથી.

(૧૧) (કર્મ)યોગીઓ ક્ષદાસક્તિ ત્યજીને શરીર, મન, બુદ્ધિ અને કેવળ ઇંદ્રિયોથી પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે. (૧૨) યોગયુક્ત પુરુષ કર્મક્રીડાને ત્યજીને નૈષ્ઠિક શાંતિ-ને પામે છે અને યોગરહિત પુરુષ કામના કર-વાથી ક્રીડામાં આસક્ત થઈને બંધાય છે.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।
 નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥૧૩॥
 ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।
 ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૪॥
 નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।
 અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥૧૫॥
 જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।
 તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥
 તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।
 ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

પણ જો તે જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ સંસારરૂપી
 ભાડિયામાં પડ્યો રહે તો લાલચરૂપી એકાદ
 ડાઘ કદાચ લાગી જાય; તોપણ સંસારમાં રહેતા
 જ્ઞાનીને ડાઘ લાગવા છતાં પણ તેનાથી તેને
 અંતિમ નુકસાન નથી. ચંદ્રને કલંક તો છે
 પણ તેથી કાંઈ તેનો પ્રકાશ ઓછો થતો નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૨૧૧)

(૧૩) સંયમી (મનુષ્ય) મનવડે સર્વ કર્મોને ત્યજીને નવ દ્વારવાળા (દેહરૂપ) નગરમાં ન કાંઈ કરતો અને ન કરાવતોજ સુખેથી રહે છે.

(૧૪) પ્રભુ લોકના કર્તાપણાને, કર્મોને કે કર્મફળના સંયોગને ઉત્પન્ન કરતો નથી,* પરંતુ (એ બધામાં) સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) પ્રવર્તે છે.

(૧૫) વિશ્વ (પરમેશ્વર) કોઈનું પાપ કે પુણ્ય લેતો નથી; (છતાં) અજ્ઞાનવડે જ્ઞાન ઢંકાયલું છે, તેથી પ્રાણીઓ મોહ પામે છે; (૧૬) પણ જેમનું તે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે નાશ પામ્યું છે તેમનું તે જ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પરમાર્થતત્ત્વને દર્શાવે છે. (૧૭) તે (બ્રહ્મ)માંજ બુદ્ધિવાળા, તેજ જેનો આત્મા છે એવા, તેમાંજ નિષ્ઠાવાળા અને તેનોજ આશ્રય કરનારા પુરુષો જ્ઞાનવડે પાપરહિત થઈને, જ્યાં જઈને ફરી પાછું આવવું પડતું નથી તેને (મોક્ષને) પામે છે.

* એટલે જ્ઞાનપૂર્વકના યત્નવડે ચિત્તશુદ્ધિ તથા સર્વેશ્વરની કૃપા પામનારનું તો એ બધું સુધરી તથા ફરી પણ શકે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।
 શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ૧૮
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥
 ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥
 બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥२१॥
 યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે ।
 आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—અહંભાવને લીધેજ જીવને
 નાના પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે. વાછરડો
 ‘હમ’ ‘હમ’—‘હું’ ‘હું’ કરે છે તેથીજ તેને અનેક
 પ્રકારની વિપત્તિ વેઠવી પડે છે. હજી ખેંચે છે,
 વરસાદમાં તેમજ ગરમીમાં સખત મજૂરી કરે છે
 અને વળી કસાઈને હાથે કતલ પણ થાય છે.
 (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પાન ૪૭૯)

(૧૮) પાંડિતો વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં તથા ચંડાળમાં સમદષ્ટિવાળાજ હોય છે. (૧૯) જેમનું મન સમભાવમાં સ્થિત થયું છે તેમણે અહીંજ સંસાર જીત્યો છે; કારણકે બ્રહ્મ સર્વત્ર નિર્દોષ અને સમાન છે, તેથી તેઓ (સમદર્શી મનુષ્યો) બ્રહ્મમાંજ સ્થિત છે. (૨૦) સ્થિર બુદ્ધિવાળો, મોહરહિત અને બ્રહ્મમાં સ્થિત થયેલો બ્રહ્મજ્ઞાની, પ્રિય પામી હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય પામી ઉદ્વેગ પામતો નથી. (૨૧) બહારના વિષયભોગોમાં અનાસક્ત ચિત્તવાળો અંતઃકરણમાં જે સુખ મેળવે છે તે અક્ષય સુખને બ્રહ્મયોગમાં જોડાયલા ચિત્તવાળો તે અનુભવે છે.

(૨૨) ઇન્દ્રિયો ને વિષયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારા જે ભોગો છે તે દુઃખનાં કારણજ છે; કેમકે તે આદિ અને અંતવાળા છે; હે અર્જુન ! વિવેકી (પુરુષ) તેમાં રમણ કરતો નથી.

શક્નોતીહૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।
 કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ૨૩
 યોઽન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।
 સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ૨૪
 લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।
 છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતૈ રતાઃ ॥ ૨૫
 કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।
 અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે ધ્રુવોઃ ।
 પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યંતરચારિણૌ ૨૭

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રથમ તે
 કામ, ક્રોધ વગેરેને બાળીને બાખ કરી નાખે
 છે; અને ત્યાર પછી અહંભાવનો નાશ કરે છે.
 (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૩૯)

(૨૩) જે મનુષ્ય શરીર છૂટવા પહેલાં કામ અને ક્રોધથી ઊપજતા વેગને અહીંજ સહેવાને સમર્થ છે, તે યોગી છે અને તે સુખી છે.

(૨૪) જે યોગી આત્મામાંજ સુખવાળો, આત્મામાંજ ક્રીડાવાળો અને* આત્મામાંજ પ્રકાશવાળો હોય છે, તે બ્રહ્મભૂત થઈને બ્રહ્મ-નિર્વાણને પામે છે.

(૨૫) જેમનો (પાપપુણ્યરૂપ) મેલ ક્ષીણ થયો છે, જેમના સંશયો છેદાઈ ગયા છે, જેમ-નું ચિત્ત વશ થયેલું છે અને જેઓ સર્વ પ્રાણી-ઓના હિતમાં આસક્ત રહેનારા છે એવા ઋષિઓ બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. (૨૬) કામક્રો-ધથી રહિત, અંતઃકરણને વશ કરનારા અને જેઓએ આત્માને જાણ્યો છે એવા યતિઓને સર્વ સ્થિતિમાં બ્રહ્મનિર્વાણ વર્તે છે.

(૨૭) વળી બહારના વિષયોને દૂર કરીને,

* માત્ર ગોખેલા જ્ઞાનવાળો નહિ પણ ચિત્ત અને ચારિત્ર્યની શુદ્ધિરૂપ પ્રકાશવાળો.

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः २८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति २९

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यास-
योगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણ:- જીવાત્માનો અહંભાવ એજ
માયા છે; એ અહંભાવનું આવરણ તમારી
આસપાસ આવી રહેલું છે. જો ઈશ્વરની
કૃપાથી “હું કર્તા નથી” એવો દૃઢ સાક્ષા-
ત્કાર થાય તો તુરતજ જીવાત્મા જીવન્મુક્ત
થઈ જાય; પછી તેને કશાનો ભય રહે નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૯૦)

એ બ્રૂકુટિની મધ્યમાંજ (અર્ધાં મીચેલાં) ચક્ષુ
સ્થાપીને, નાસિકાની અંદર ચાલનારા પ્રાણ
તથા અપાનને સમાન કરીને, (૨૮) જેણે ઇન્દ્રિ-
યો, મન અને બુદ્ધિને વશ કર્યાં છે, તેમજ
જેનાં ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે
એવો જે મોક્ષપરાયણ મુનિ તે સદા મુક્તજ છે.

(૨૯) મને યજ્ઞો અને તપના ભોક્તા, સર્વ
જ્ઞાકના મહેશ્વર અને સર્વ પ્રાણીના સુહૃદ્
ભાણીને (મનુષ્ય) શાંતિને પામે છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના
સંવાદ વિષે “કર્મસંન્યાસયોગ” એ
નામનો પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શ્રીરામકૃષ્ણ:-જ્યાંસુધી અંતઃકરણ વિશુદ્ધ
પતું નથી ત્યાંસુધી ઈશ્વર છે એવી પ્રતીતિ પણ
મનુષ્યને થઈ શકતી નથી.

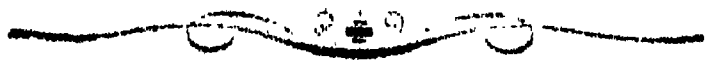
(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૪૨૩)

ईश्वरप्राप्ति माटे गांडा कां न थवुं ?

श्रीरामकृष्णः—अहो ! ईश्वरना प्रेमनो ऐक
छांटे। पणु जे भजे तो आपणुं काम थध जय.
डेवो अगाध प्रेम ! डटली उत्कंठा ! सोण
आनाज नहि, पणु सवा रुपियो अने पांच
आना ! ऐनुं नाम प्रेमोन्माद ! छडीकत
ऐवी छे डे तेना उपर पूर्ण प्रेम राखेवो
जेधऐ, तेने माटे व्याकुल थवुं जेधऐ. पछी
तमे जे मार्गे जओ। ते ठीक छे. साकारने मानो
अथवा निराकारने मानो, लगवान मनुष्यरूपे
अवतीर्ण थाय छे ऐ वात पर श्रद्धा राखो
अथवा न राखो, मात्र तेना उपर दृढ प्रेम
जेधऐ. यस, पछी तेनुं स्वरूप डेवुं छे ऐ
ते पोतेज समजवी दशे. जे गांडाज थवुं तो
संसारना ऐहिक पदार्थो पाछण शा माटे तेवा
थवुं ? यस, ईश्वरने माटेज कां गांडा न थवुं ?

(श्रीरामकृष्णकथामृत—पान १३२)

અધ્યાય ૬ ટો-આત્મસંયમયોગ

પાંચમા અધ્યાયની છેવટે આંતરિકયોગ સંક્ષેપ-
થી કહ્યો, તે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે છે.
પાંચમા અધ્યાયમાં “સર્વકર્માણિ મનસા” ઇત્યાદિ
વચનોથી કર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે,
એમ કહેલું હોવાથી તથા કર્મયોગ શ્રમકારક હોવાથી
મનુષ્યને અધિકાર વિનાજ કર્મયોગનો ત્યાગ કરવાની
લાલચ થાય છે. વળી કર્મત્યાગના અધિકારી તો
અત્યંત વિરલ હોય છે અને અર્જુનની યોગ્યતા—
અધિકાર કર્મયોગમાં છે; તેથી હવે સંન્યાસ કરતાં
કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત સમજાવે છે.

- ૧ થી ૪ નિષ્કામ કર્મયોગનો વિષય અને
યોગારૂઢ પુરુષનાં લક્ષણ.
૫ થી ૧૦ આત્મોદ્ધાર માટે પ્રેરણા અને ભગ-
વત્પ્રાપ્તિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ.
૧૧ થી ૩૨ વિસ્તારથી ધ્યાનયોગનો વિષય.
૩૩ થી ૩૬ મનના નિગ્રહનો વિષય.
૩૭ થી ૪૭ યોગબ્રષ્ટની ગતિ અને ધ્યાનયોગીનો
મહિમા.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરાગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ૧

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૨॥

આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

યદા હિ નૈન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્ઞતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—કામવાસના જીતવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. છ મહિના સુધી સાધન કર્યા પછી એકાએક કાણ જાણે ક્યાંથી મારા અંતઃ-કરણમાં મને એની હયાતી જણાઈ. તરત હું ઝાડ તળે જઈને મા આગળ રડી પડ્યો અને કહ્યું કે, મા! જો આવું થશે તો હું મારા ગળા-માં છરી ઘોંચીને મરી જઈશ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૬૯)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૧) જે (મનુષ્ય) કર્મકૃણનો આશ્રય નહિ કરતો કર્તવ્યકર્મ કરે છે તે “સંન્યાસી” છે અને “યોગી” છે; પણ અગ્નિરહિત અને ક્રિયા-રહિત થયેલો (સંન્યાસી કે યોગી) નથી.

(૨) હે અર્જુન ! જેને “સંન્યાસ” એમ કહે છે તેને તું “યોગ” જાણ; કેમકે સંકલ્પો જેણે ત્યજ્યા ન હોય એવો કોઈ (મનુષ્ય) યોગી થતો નથી. (૩) યોગમાં આરૂઢ થવા ઇચ્છતા મુનિને (નિષ્કામ) કર્મ સાધન કહેવાય છે અને યોગમાં આરૂઢ થયેલા તેજ મુનિને શમ* સાધન કહેવાય છે. (૪) જ્યારે (મનુષ્ય) ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી તથા સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે.

---

* અર્થાત્ કર્મ અને કર્મકૃણમાં લુબ્ધ ન થવું, સર્વ સંકલ્પો ત્યજી દેવા અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં ફસાવું નહિ તે.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બંધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫ ॥

બંધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥ ૬ ॥

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

સુહૃન્મિત્રાર્થુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—એક વાર મન સ્થિર થાય એટલે વાયુ તો એની મેળે સ્થિર થઈ જાય—આપો-આપ કુંભક થઈ જાય. ભક્તિયોગથી પણ કુંભક થઈ જાય છે. ભક્તિ કરતાં કરતાં વાયુ પણ સ્થિર થઈ જાય છે અને સમાધિ પણ આવી જાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૨૪)

(૫) આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો.
 (પાણ) આત્માને અધોગતિએ લઈ જવો નહિ;
 કેમકે આત્માજ આત્માનો ખંધુ છે અને આ-
 ત્માજ આત્માનો શત્રુ છે. (૬) જેણે આત્મા-
 વડે આત્મા* જીત્યો છે તેનો આત્મા ખંધુ છે;
 પણ જેણે આત્મા જીત્યો નથી તેનો આત્માજ
 શત્રુની પેઠે શત્રુતાથી વર્તે છે. (૭) જેણે
 આત્માને જીત્યો છે અને જેણે પૂર્ણ શાંતિ
 પ્રાપ્ત કરી છે તેનો આત્મા પરમાત્મારૂપ થાય
 છે; અને ટાઢ, તાપ, સુખદુઃખ તથા માન-
 અપમાનમાં તે સમભાવેજ રહે છે. (૮) જેનો
 આત્મા જ્ઞાન^x અને વિજ્ઞાન (અનુભવજન્ય
 જ્ઞાન) વડે તૃપ્ત થયો છે, જે યોગી વિકારરહિત,
 જિતેન્દ્રિય અને માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા
 સોનાને સમાન ગણે છે તે “યોગારૂઢ” એમ
 કહેવાય છે.

(૯) સુહૃદ્, મિત્ર, શત્રુ, તટસ્થ, મધ્યસ્થ,
 દ્વેષપાત્ર, ખંધુઓ, સાધુઓ અને પાપીઓમાં

* મન વગેરે ઇન્દ્રિયસમુદાય. ^x શાસ્ત્રનો ઉપદેશ.

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ११

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तैन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—પ્રાણીમાત્રમાં—વસ્તુમાત્રમાં હું
તેનુંજ દર્શન કરવા લાગ્યો. x x x એક
વાર હું બિલિપત્ર તોડવા ગયો પણ શું તોડું ?
એક પાન તોડતામાંજ આડનો રેસો નીકળી
આવ્યો અને જોઉં છું તો આખું આડ ચૈતન્ય-
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૧૦)

પણ સમખુદ્ધિવાળો (મનુષ્ય) શ્રેષ્ઠ છે.(૧૦) માટે યોગીએ ચિત્તને તથા શરીરને વશ કરી, આશારહિત અને પરિશુદ્ધરહિત થઈને એકાંતમાં એકલા રહી અંતઃકરણને સદા (યોગાભ્યાસમાં) જોડવું.

(૧૧) પવિત્ર સ્થાનમાં અતિ ઊંચું નહિ ને અતિ નીચું નહિ એવું દર્ભ, મૃગચર્મ તથા વસ્ત્ર (એવા ક્રમવાળું), પોતાનું સ્થિર આસન સ્થાપી, (૧૨) તેના પર બેસી, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને વશ કરી તેમજ મનને એકાગ્ર કરી, આત્મવિશુદ્ધિ માટે યોગાભ્યાસ કરવો. (૧૩) દેહ, મસ્તક અને ડોકને સીધાં તથા અચળ રાખી, સ્થિર થઈને દિશાઓ તરફ ન જોતાં, પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગને જોઈને, (૧૪) પ્રશાંત ચિત્તવાળા યોગીએ નિર્ભય થઈને બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહી, મનને વશ કરી, મારામાં ચિત્ત લગાડી, મારા પરાયણ થઈને સમાધિનિષ્ઠ થઈ બેસવું.

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૧૫

નાત્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્વતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતોનૈવ ચાર્જુન ॥૧૬

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥૧૭॥

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત इत्यુચ્યતે તદા ૧૮

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેજ્જન્તે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ૨૦

મય હુતું ! મારા મનને ધણીજ વ્યથા થયું; પાન

તોડ્યું તેને માટે મને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો;

દૂર્વા તોડવા ગયો તે પણ પ્રથમની માફક તોડી ન

થક્યો; પછી હું જરા ચિડાઈને ચાલતો થયો.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૪૪૫)

(૧૫) એ રીતે અંતઃકરણને નિત્ય (યોગમાં) જોડતો અને મનને જેણે વશ કર્યું છે એવો યોગી મારામાં રહેલી મોક્ષરૂપ નિષ્કાવાળી પરમ શાંતિને પામે છે. (૧૬) હે અર્જુન ! બહુ ખાનારને, કેવળ નહિ ખાનારને, બહુ ઊંઘનારને તેમજ કેવળ જાગનારને યોગ (સિદ્ધ) થતોજ નથી; (૧૭) (પણ) યોગ્ય આહારવિહારવાળાને, કર્મોમાં યોગ્ય એષ્ટાવાળાને તથા યોગ્ય ઊંઘનાર-જાગનારને દુઃખ હણનારો યોગ (સિદ્ધ) થાય છે. (૧૮) જ્યારે વશ થયેલું ચિત્ત આત્મામાંજ સ્થિર થાય છે અને સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થાય છે ત્યારે (તે) સમાધિનિષ્ઠ કહેવાય છે.

(૧૯) જેમ વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલો દીપક ડોલતો નથી (તેમ સમાધિનિષ્ઠ યોગીનું મન ચલિત થતું નથી), તે ઉપમા આત્માને યોગમાં જોડતા યોગીના વશ થયેલા ચિત્તની કહી છે.

(૨૦) યોગાભ્યાસથી નિરુદ્ધ થયેલું ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામે છે અને જ્યારે અંતઃકરણ

सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२
 तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा २३
 संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥२४॥
 शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत् २५
 यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

श्रीरामकृष्णः—ज्यांसुधी देहात्मबुद्धि टणे
 नहि त्यांसुधी ज्ञान थायज नहि.

(श्रीरामकृष्णकथामृत-पान ६५)

વડે આત્માને જોતો આત્મામાંજ સંતોષ પામે છે; (૨૧) વળી અતીન્દ્રિય અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય જે અનંત સુખ છે તેનો જ્યારે અનુભવ કરે છે; તેમજ (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિત થયેલો આ (યોગી) તત્ત્વથીજ જ્યારે ચલિત થતો નથી; (૨૨) અને જેને પામ્યા પછી ખીજા (કેાઈ) લાભને તેથી અધિક માનતો નથી તથા જેમાં સ્થિત થયેલો ભારે દુઃખથી પણ ચલિત કરાતો નથી; (૨૩) તે દુઃખસંયોગના અભાવને “યોગ” નામે જાણવો. તે(યોગ)નું નહિ કંટાળેલા ચિત્તથી નિશ્ચયપૂર્વક (સાધકે) અનુષ્ઠાન કરવું.

(૨૪) સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ કામનાઓને સંપૂર્ણ ત્યજીને મનવડેજ ઇન્દ્રિયોના સમૂહનું સર્વ તરફથી નિયમન કરીને, (૨૫) ધીરજથી વશ કરેલી બુદ્ધિવડે, ધીમે ધીમે વિષયોથી ઉપરામ પામવું અને મનને આત્મામાં સારી રીતે સ્થિર કરીને (ખીજું) કાંઈ પણ ચિંતવવું નહિ.

(૨૬) ચંચળ અને અસ્થિર મન જે જે (કારણ)થી બહાર નીકળી જાય તે તે(કારણ)થી

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।
 ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥૨૭॥
 યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
 સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥૨૮॥
 સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ ।
 ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૨૯॥
 યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।
 તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ૩૦
 સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।
 સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥૩૧
 આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।
 સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ૩૨

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-જેમ ક્રીડેા ભમરીનું ધ્યાન
 કરતાં કરતાં આખરે ભમરીજ બની જાય છે
 તેમ જીવાત્મા સમાધિમાં પરમાત્માનું ધ્યાન
 કરતો કરતો તેની સાથે તદ્રૂપ થઈ જાય છે.
 (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૧૦૦)

તેને રોકીને આત્મામાંજ વશ કરવું. (૨૭) (આ રીતે) પ્રશાંત મનવાળા, શાંત રત્નેગુણવાળા પાપશૂન્ય અને બ્રહ્મરૂપ થયેલા આ યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૮) એ પ્રમાણે ચિત્તને સદા સમાધિનિષ્ઠ કરતો યોગી પાપરહિત થઈને બ્રહ્મ સાથે સખાંધવાળા અનંત સુખને અનાયાસે પામે છે.

(૨૯) યોગયુક્ત અંતઃકરણવાળો સર્વત્ર સમ-દષ્ટિવાળો થઈને આત્માને સર્વ ભૂતોમાં રહેલો અને સર્વ ભૂતોને આત્મામાં (રહેલાં) જુએ છે. (૩૦) જે મને સર્વત્ર જુએ છે અને સર્વને મારામાં જુએ છે તેને હું પરોક્ષ થતો નથી અને તે મને પરોક્ષ થતો નથી.

(૩૧) એકત્વનો આશ્રય કરીને જે યોગી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા મને ભજે છે, તે સર્વ પ્રકારે વર્તતો છતાં પણ મારામાં વર્તે છે.

(૩૨) હે અર્જુન ! જે સર્વ (પ્રાણીઓ)માં પોતાના દષ્ટાંતથી સુખ અથવા દુઃખને સમાન જુએ છે તે યોગીને શ્રેષ્ઠ માનેલો છે.

અર્જુન ઉવાચ ।

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।
 એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચંચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥
 ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્દૃઢમ્ ।
 તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥૩૪

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।
 અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥
 અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ।
 વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ૩૬

અર્જુન ઉવાચ ।

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।
 અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ૩૭

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—મન દૂધ જેવું છે; જે સંસાર-
 રૂપી પાણીમાં રાખીએ તો જેમ દૂધ પાણી સાથે
 મળી જાય છે તેમ તે સંસારમાં મળી જાય છે.

અર્જુન બોલ્યો:—

(૩૩) હે મધુસૂદન ! જે આ સમભાવરૂપ યોગ આપે કહ્યો એની સ્થિતિ (મનની) ચંચળતાને લીધે હું સ્થિર જોતો નથી; (૩૪) કેમકે હે કૃષ્ણ ! મન ચંચળ, વિહ્વળ કરનાર, બળવાન અને દૃઢ છે; તેનો નિગ્રહ વાયુની પેઠે હું અતિ દુષ્કર માનું છું.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૩૫) હે મહાબાહો ! ખરેખર, મન ચંચળ અને વશ કરવું કઠિન છે; તોપણ હે કૌંતેય ! અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે વશ કરાય છે. (૩૬) જેણે મનને વશ કર્યું નથી તેને યોગ દુર્લભ છે, પણ વશ મનવાળો અને યત્ન કરતો (મનુષ્ય) ઉપાયથી (તેને) પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એમ મારું માનવું છે.

અર્જુન બોલ્યો:—

(૩૭) હે કૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાયુક્ત હોવા છતાં યત્નરહિત થવાથી યોગથી ચલિત થયેલા મનવાળો (સાધક) યોગનું જ્ઞાન નહિ પામીને કઈ ગતિને

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશ્ચિન્નાભ્રમિત્ર નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥

અતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેત્તુમર્હસ્યશેષતઃ ।

ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા ન હ્યુપપદ્યતે ॥૩૯॥

શ્રીમગવાનુવાચ ।

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્ગુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥૪૧॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

અતદ્વિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદશમ્ ॥૪૨॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ॥૪૩॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—સ્રી, પુત્ર, ભાઈ, બહેન વગેરે ઉપર પ્રેમ રાખવો એ માયા છે; પ્રાણીમાત્ર ઉપર સમાન પ્રેમ હોવો એજ દયા છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પાન ૧૦૨)

પામે છે ? (૩૮) હે મહાબાહો ! બ્રહ્મના માર્ગ-
માં વિમૂઢ, આશ્રયરહિત અને ઉભયબ્રહ્મ
થયેલો (તે સાધક) છિન્નભિન્ન થયેલા વાદળની
પેઠે નાશ પામતો નથી ને ? (૩૯) હે કૃષ્ણ !
મારા આ સંશયને સંપૂર્ણ છેદવાને આપ યોગ્ય
છો; આપ વિના બીજો આ સંશયને છેદનાર
સંભવતો નથી.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૪૦) હે પાર્થ ! આ લોકમાં કે પરલોકમાં
તેનો વિનાશ નથી; કેમકે હે તાત ! શુભ કર્મ
કરનાર કેાઈ (મનુષ્ય) દુર્ગતિને પામતો નથી.
(૪૧) યોગબ્રહ્મ (મનુષ્ય) પુણ્ય કરનારાઓના
લોકોને પામી, ઘણાં વર્ષો સુધી (ત્યાં) રહીને
પવિત્ર શ્રીમંતોના ઘેર જન્મે છે; (૪૨) અથવા
બુદ્ધિમાન યોગીઓનાજ કુળમાં જન્મે છે;
ખરેખર, લોકોમાં આવો જે આ જન્મ તે
અતિ દુર્લભ છે.

(૪૩) ત્યાં પૂર્વ દેહના તે બુદ્ધિસંયોગને તે
પામે છે અને પછી હે કુરુનંદન ! સંસિદ્ધિને

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
 જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥૪૪॥
 પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।
 અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૪૫॥
 તપસ્વિભ્યોઽધિકોયોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ
 કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ૪૬
 યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।
 શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ૪૭

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयम-
 योगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—અહંકારવાળા માણસના દૃઢ-
 થમાં જ્ઞાનનો સંચાર થાયજ નહિ. નીચાણ
 તરફજ પાણી વળી શકે અને ત્યાંજ અંકુર
 ફૂટે, વૃક્ષ જીગે અને પ્રજા ઉત્પન્ન થાય.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૭૯)

માટે વિશેષ યત્ન કરે છે. (૪૪) તેજ પૂર્વના અભ્યાસથી પરવશ થઈને પણ તે ખેંચાય છે; ખરેખર યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મને (વેદોક્ત કર્મફળને) ઓળંગી જાય છે.

(૪૫) કાળજીથી યત્ન કરતો, નિષ્પાપ અને અનેક જન્મે સિદ્ધ થયેલો તે યોગી તે પછી પરમગતિને પામે છે. (૪૬) યોગી તપસ્વીઓથી અધિક, જ્ઞાનીઓથી પણ અધિક અને (અગ્નિ-હોત્રાદિ) કર્મ કરનારાઓથી પણ અધિક મનાયો છે; માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા.

(૪૭) સર્વ યોગીઓમાં પણ જે શ્રદ્ધાવાળો મારામાં જોડાયલા અંતઃકરણવડે મને ભજે છે તેને મેં શ્રેષ્ઠ યોગારૂઢ માન્યો છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “આત્મસંયમયોગ” એ નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

જ્ઞાનીનાં લક્ષણ

શ્રીરામકૃષ્ણ:—તમે ‘જ્ઞાન, જ્ઞાન’ એવી વાતો કરો છો પણ તેથી શું વળે ? જ્ઞાન થયું છે કે નહિ તે જાણવાનાં અમુક લક્ષણ હોય છે. પ્રથમ તો અનુરાગ એટલે ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રખળ પ્રેમ. ખાલી ‘જ્ઞાન, જ્ઞાન’ કર્યા કરો છો પણ ઈશ્વર પ્રત્યે જરાયે પ્રેમ તો રાખતા નથી. તેના ઉપર તમને અંતરનો ઉમળકો આવે નહિ ત્યાંસુધી તમારું જ્ઞાન બધું જૂઠું છે. જ્ઞાન થયાનું બીજું લક્ષણ એ છે કે કુંડલિની શક્તિ જગૃત થવી જોઈએ. જ્યાંસુધી કુંડલિની શક્તિ સૂતેલી હોય ત્યાંસુધી જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. એ કાંઈ જ્ઞાનનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. પડ્યા પડ્યા વિચાર કર્યા કરો, પણ અંતરમાં વ્યાકુળતા તો હોયજ નહિ. કુંડલિની શક્તિ જગૃત થાય એટલે ભાવ, ભક્તિ અને પ્રેમ એ બધા ગુણોનો ઉદય થઈ જાય છે. એનું નામ ભક્તિયોગ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પાન ૪૨૮)

અધ્યાય ૭ મો—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

છટ્ટા અધ્યાયની છેવટે શ્રદ્ધાવાન થઈ અંતઃ-કરણ પરમેશ્વરમાં જોડીને તેને તજનારા અધ્યાત્મ-નિષ્ઠ યોગીને શ્રેષ્ઠતમ યોગી કહ્યો છે. તેવો યોગી કેવી રીતે અંતઃકરણને પરમેશ્વરમાં જોડી કેવા ક્રમે ભજે છે, તે હવે આ અધ્યાયમાં વર્ણવે છે.

- ૧ થી ૭ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનનો વિષય.
૮ થી ૧૨ જગતમાં ઈશ્વરની વ્યાપકતાનું કથન.
૧૩ થી ૧૯ આસુરી સ્વભાવવાળાની નિંદા અને ભગવદ્ભક્તોની પ્રશંસા.
૨૦ થી ૨૩ અન્ય દેવોની ઉપાસનાનો વિષય.
૨૪ થી ૩૦ ભગવાનના પ્રભાવ અને સ્વરૂપને ન જાણનારાઓની નિંદા અને જાણનારાઓનો મહિમા.

શ્રીરામકૃષ્ણ:—જે ભગવાનનો ભક્ત છે તે ચિત્તની સ્વસ્થતા કદી ગુમાવતો નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૯૫)

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।
 અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧
 જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।
 યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨
 મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।
 યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩
 ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
 અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥
 અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।
 જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫
 એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય ।
 અહં કૃત્સ્તસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ચાતક કેવળ આકાશનું જ
 પાણી પીએ છે; તરસને લીધે જીવ જતો હોય
 તો પણ જીવું જ મોં રાખે અને આકાશમાંથી
 (અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૨૬)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૧) હે પાર્થ ! મારામાં આસક્ત મનવાળો, મારા આશ્રયવાળો તથા યોગ કરતો તું સમગ્ર (વિભૂતિવાળા) મને, જે પ્રકારે સંશય વિના જાણીશ તે સાંભળ. (૨) હું તને વિજ્ઞાનસહિત આ જ્ઞાન સંપૂર્ણ કહીશ કે, જેને જાણીને આ લોકમાં બીજું વિશેષ જાણવા જેવું બાકી રહેતું નથી.

(૩) હજારો મનુષ્યોમાં કોઈકજ સિદ્ધિને માટે યત્ન કરે છે અને યત્ન કરતા સિદ્ધિમાં પણ કોઈકજ મને તત્ત્વથી જાણે છે.

(૪) પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠજ પ્રકારે વિભાગ પામેલી મારી આ પ્રકૃતિ છે. (૫) આ પ્રકૃતિ અપરા (ગૌણ) છે, પણ હે મહાબાહો ! આનાથી પરા (શ્રેષ્ઠ) પ્રકૃતિને જીવરૂપ તું જાણ, કે જેના વડે આ જગત ધારણ કરાય છે.

(૬) સર્વ ભૂતો આ બે પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં છે એમ તું જાણ; સમગ્ર જગતનો ઉત્પાદક તથા સંહારક હું છું.

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજયઃ ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

રસોઽહમપ્સુ કૌંતેય પ્રભાઽસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

બલં બલવતામસિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥ ૧૧ ॥

યે ચૈવ સાન્નિધ્યા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે ।

મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ૧૨

વરસાદનું ટીપું પડે તેજ ઝીલીને પીએ; ગંગા,

યમુના, સાત સમુદ્ર જળથી ભરપૂર હોય તોપણ

પૃથ્વી ઉપરનું પાણી તેને કશા ખપનું નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૪૨)

(૭) હે ધનંજય ! મારાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ પણ નથી; દોરામાં મણિઓના સમૂહની પેઠે મારામાં આ સર્વ પરોવાયલું છે.

(૮) હે કૌંતેય ! જળમાં રસ હું છું, ચંદ્ર અને સૂર્યમાં તેજ હું છું, સર્વ વેદોમાં પ્રણવ (ૐકાર) હું છું, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પુરુષત્વ હું છું; (૯) વળી પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ અને અગ્નિમાં તેજ હું છું; સર્વ પ્રાણીઓમાં જીવન હું છું; અને તપસ્વીઓમાં તપ હું છું. (૧૦) હે પાર્થ ! સર્વ ભૂતોનું સનાતન બીજ તું મને જાણ; બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું; (૧૧) કામ અને રાગ વિનાનું બળવાનોનું બળ હું છું; હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પ્રાણીઓમાં ધર્માનુકૂલ કામ હું છું. (૧૨) વળી જે સાર્વિક, રાજસિક તથા તામસિક એ પ્રમાણે જે ભાવો છે તેઓને તું મારાથીજ ઉપજેલા જાણ; હું તેઓમાં નથી, પરંતુ તેઓ મારામાં છે.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
 मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् १३
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

श्रीरामकृष्णः—त्यांसुधी रञ्जोगुण निभूण
 न थाय त्यांसुधी लगवानमां मन स्थिर थध
 शङ्के नहि; ने तेना पर दृढ प्रेम थया विना
 तेनी प्राप्ति पणु थाय नहि.

(श्रीरामकृष्णकथामृत-पान ५५४)

(૧૩) આ સર્વ જગત ત્રણ ગુણોના વિકાર-રૂપ આ ભાવો વડે મોહિત થઈને એઓથી પર અને વિકારરહિત એવા મને જાણતું નથી; (૧૪) કેમકે મારી આ ગુણમયી દવી માયા તરવી કઠિન છે; જેઓ મનેજ શરણે થાય છે તેઓ આ માયાને તરે છે. (૧૫) માયાવડે હરાઈ ગયેલા જ્ઞાનવાળા, મૂઢ, પાપી અને આ-સુરી ભાવનો આશ્રય કરનારા અધમ પુરુષો મને શરણે થતા નથી.

(૧૬) હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ચાર પ્રકારના પુણ્યશાળી મનુષ્યો મને ભજે છે; આર્ત (દુઃખી), જિજ્ઞાસુ, ધનની ઇચ્છાવાળો અને જ્ઞાની.* (૧૭) તેઓમાં (જે મારા ધ્યાનમાં)

* (૧) જે રોગ અથવા શરીરદુઃખથી પીડાતો હોય અને દુઃખના નિવારણાર્થે પ્રભુને ઘણા કરુણ-ભાવથી યાદ કરતો હોય તે આર્તભક્ત કહેવાય છે. જેમકે:-દ્રૌપદી, ગજરાજ, સુધન્વા વગેરે.

(૨) જે રાત્રિદિવસ પ્રભુને શોધવામાં-જાણવામાં મચ્છે રહે છે તે જિજ્ઞાસુ ભક્ત કહેવાય છે. જેમકે:-
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૩૧)

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।
 આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્
 બહૂનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।
 વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ૧૯

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—આનંદ ત્રણ જાતનો હોય છે—વિષયાનંદ, ભજનાનંદ અને બ્રહ્માનંદ. જમનો આનંદ કામિનીકાંચનના ઉપભોગમાંજ મર્યાદિત થયેલો છે તેઓના આનંદને વિષયાનંદ કહે છે. ઈશ્વરના પવિત્ર નામનું અથવા તેના ગુણનું કીર્તન કરવાથી પ્રાપ્ત થતા આનંદને ભજનાનંદ કહે છે; અને ભગવાનના દર્શનથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને બ્રહ્માનંદ કહે છે. બ્રહ્માનંદનો ઉપભોગ કર્યા પછી ઋષિમુનિઓ પોતાની મરજી મુજબ વર્તન કરતા હતા.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન પરપ)

સદા જોડાઈ રહેનારો અને અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની છે તે અતિ ઉત્તમ છે; કારણકે જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે(જ્ઞાની) મને અત્યંત પ્રિય છે.

(૧૮) એ બધા ઉત્તમજ છે, પરંતુ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે, એવો મારો મત છે; કેમકે તે એકાગ્રચિત્તવાળો થઈને સર્વોત્તમ ગતિરૂપ મનેજ આશ્રય કરી રહ્યો છે. (૧૯) બહુ જન્મોને અંતે જ્ઞાની “સર્વ કાંઈ વાસુદેવજ છે”

સાધન કરનારા ઋષિમુનિઓ, પરીક્ષિત રાજા વગેરે.

(૩) જે શરીરસુખ, સ્ત્રીસુખ, પુત્રસુખ, રાજ્ય-સુખ, સ્વર્ગસુખ અને બીજા સાંસારિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે પ્રભુને યાદ કરે છે તે અર્થાર્થી ભક્ત કહેવાય છે. જેમકે:-દ્રુવ, વિભીષણ, સુગ્રીવ આદિ.

(૪) જે શરીરનાં સુખદુઃખાદિને સહન કરીને કોઈ પણ ભોગ્ય પદાર્થની ઇચ્છા વિના અને કોઈ પણ અન્ય વસ્તુને જાણવાની ઇચ્છા વિના “પ્રભુનું ભજન કરવું એ મારી ફરજ છે” એવું સમજીને રાત્રિદિવસ પ્રભુભજનમાં લીન રહે છે તે જ્ઞાની ભક્ત કહેવાય છે. જેમકે:-સનતકુમાર, નારદ વગેરે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધ્યાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ ત્રિદધામ્યહમ્ ॥૨૧

સ તયા શ્રદ્ધ્યા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ૨૨

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—જે પોતે ઈશ્વરને વળગીને ચાલે તેને કદાચ પડી જવાનો ભય રહે, પણ ઈશ્વર જોને પકડી રાખે છે તેને તો તેવો ભય હોતો જ નથી. છોકરો પોતાના બાપનો હાથ પકડીને ખેતરની પાળ ઉપર ચાલતો હોય તો તે કદાચ પોતાની ગફલતથી ખાડામાં પડી જાય ખરો; પણ બાપે જો તેનો હાથ પકડ્યો હોય તો તે કદી પડી જશે નહિ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૪૫)

એમ જાણતો મને પામે છે; તે મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.*

(૨૦) તે તે કામનાઓવડે હરાયલા જ્ઞાન-
વાળા તેમજ પોતાની પ્રકૃતિવડે બંધાયલા
(મનુષ્યો) તે તે નિયમનો આશ્રય કરીને બીજા
દેવતાઓને શરણે જાય છે.

(૨૧) જે જે ભક્ત જે જે (મારા) શરીરને
શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છે છે તેની તેની તેજ શ્રદ્ધા-
ને હું અચળ કરું છું.

(૨૨) તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને તે તેનું
આરાધન કરે છે અને તે(દેવતા)દ્વારા મેંજ
નિર્માણ કરેલા હિતકારી વિષયોને પામે છે.

* લૌકિક પદાર્થ માટે જેઓ મને ભજે છે તેઓ
તે પદાર્થ પામે છે, પણ પછી તેની અસારતા ઝટ
અનુભવાતાં તેઓ મનેજ પામવા ઇચ્છીને સંસારમુક્ત
થાય છે. જે વિશેષ રજ્જેગુણી તથા તમોગુણી પુરુષો
પોતાની ઇચ્છા પૂરી થવા માટે ક્ષુદ્ર દેવો વગેરેને
ઉપાસે છે તેઓ તો આ જન્મમરણરૂપી સંસારમાં
ભટક્યાજ કરે છે.

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
 देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि २३
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
 मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५
 वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
 भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥
 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
 सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥२७॥
 येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
 ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

श्रीरामकृष्णः—ईश्वरनो आनंद मात्र ऐक्य-
 वार पणु याप्पत्रा पाभे तो पछी तेभने संसार
 उपर सुप्पपुद्धि थायज नहि.

(श्रीरामकृष्णकथाभूत-पान ५८७)

(૨૩) પરંતુ તે અદ્ય બુદ્ધિવાળાઓનું તે કૃણ નાશવંત હોય છે; દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે (અને) મારા ભક્તો મનેજ પામે છે.

(૨૪) સર્વોત્તમ અને નિર્વિકાર એવા મારા પરમાત્મસ્વરૂપને નહિ જાણતા અવિવેકીઓ અપ્રકટ એવા મને પ્રાકટ્ય પામેલો માને છે.

(૨૫) યોગમાયાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી, (તેથી) આ મૂઠ લોક અજન્મા અને અવિનાશી એવા મને જાણતા નથી.

(૨૬) હે અર્જુન ! ભૂતકાળનાં, વર્તમાનકાળનાં તથા ભવિષ્યકાળનાં ભૂતોને હું જાણું છું; પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી.

(૨૭) હે ભારત ! હે પરંતપ ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થતા (રાગદ્વેષાદિ) દ્વંદ્વના મોહ વડે સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ સમયે અત્યંત મોહ પામે છે; (૨૮) પરંતુ જે પુણ્ય કર્મવાળા મનુષ્યોનું પાપ નાશ પામ્યું હોય છે તેઓ (રાગદ્વેષાદિ) દ્વંદ્વના મોહથી મુક્ત અને દૃઢ વ્રતવાળા થઈને મને ભજે છે.

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ યે ।

તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાશ્વિલમ્ ૨૯
સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ ય વિદુઃ ।
પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञान-
योगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

સ્વામી રામદાસ:-રસ્તામાં સર્પના આકાર-
તું કાઢ પડેલું જોતાંજ અતિશય ભય લાગે છે;
પરંતુ “ એ તો લાકડુંજ છે ” એમ જાણી ગયા
પછી જમ તેને કાઢ પણ મારતું નથી, તેજ
પ્રમાણે માયા અત્યંત ભયકારક છે ખરી;
પરંતુ વિચાર કરી જોતાં તો તે મિથ્યા જણા-
યા પછી તેનો ભય શા માટે રાખવો ?

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૩૩)

(૨૬) જેઓ મારો આશ્રય કરીને જરામ-
રણથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તે પ્ર-
હ્મને, સમગ્ર અધ્યાત્મને અને સમસ્ત કર્મને
જાણે છે.

(૩૦) જેઓ અધિભૂત, *અધિદૈવ અને અ-
ધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તે (મારામાં)
એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષો પ્રયાણકાળે પણ મને
જાણે છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા
યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે
“ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ ” એ નામનો
સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

---

* આ અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ શું તે
હવે પછીના અધ્યાયમાં સમજાવે છે.

પ્રભુપ્રેમ અને પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણદેવ

(રામકૃષ્ણ પરમહંસના ચરિત્ર અને કથામૃત ઉપરથી)

“ પોતાને ડાહ્યા સમજનારાઓ એમ માનીને કુલાયા કરે છે કે, ‘ આપણે કેવા ચતુર છીએ ! ધન, કીર્તિ અને સંસારસુખની કેવી મોજ આપણે લૂંટીએ છીએ ! ’ કાગડો પણ પોતાને ભારે ચતુર સમજે છે; પણ ખરું જોતાં તો સવારથી સાંજ સુધી તે વિષ્ટાજ શોધતો ફરે છે અને તેની આંતરિક અશાંતિનો પાર નથી હોતો ! ”

“ માણસ જો પ્રાણીમાત્રમાં રહેલા પ્રભુનીજ સેવા કરતો હોય અને નામ-કીર્તિ કે સ્વર્ગની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તથા જેમની સેવા કરે તેઓ પાસે પણ કશો બદલો ઇચ્છે નહિ, તો તો તે નિષ્કામ કર્મ એટલે કર્મયોગજ કરે છે અને પરમ લાભ સાધે છે; કેમકે એ પરમ પરમાત્માદર્શન, પરમધામ અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. ”

“ બાળક મા માટે રડે છે, તેમ પ્રભુ માટે પણ જેને એટલી તાત્કાલેલી જાગી બેઠે કે મનુષ્ય રડી પડે, તો તે પણ જરૂર તેને મળે. ”

અધ્યાય ૮ મો-અક્ષરબ્રહ્મયોગ

સાતમા અધ્યાયને અંતે બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, આદિ જે પદાર્થ દેહ્યા તે પ્રત્યેકના સ્વરૂપનું વિવેચન કરી મુમુક્ષુને પ્રયાણકાળે કર્તવ્ય, ધાતવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, તેમજ કર્મ કરનારાઓનો અને ઉપાસકોનો ગંતવ્ય માર્ગ કયો છે, તે આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ બ્રહ્મ ઇત્યાદિમાં જણાવેલા બ્રહ્માદિ શબ્દોના અનેક અર્થ હોવાથી તેનો યોગ્ય અર્થ જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

૧ થી ૭ અર્જુનના સાત પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તર.

૮ થી ૨૨ ભક્તિયોગનો વિષય.

૨૩ થી ૨૮ શુક્લ અને કૃષ્ણગતિઓનો વિષય.

સ્વામી રામદાસ:-પારસથી બનેલું લોહનું સુર્વણ કાંઈ લોહું થતું નથી, તેમ આત્મસ્વરૂપને પામેલા સાધુને પુનર્જન્મ હોતો નથી.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૩૫૧)

અર્જુન ઉવાચ ।

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥૧॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥૨॥

શ્રીભગવાનુવાચ

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥૩॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—તેમ ઈશ્વરનું દર્શન કરનારની અવસ્થા બાહ્યદૃષ્ટિએ ચંચળ દેખાતી હોવા છતાં પણ અંદરથી શાંતજ હોય છે. ઈશ્વરનું દર્શન કરનાર કોઈ વાર ગાંડા જેવો તો કોઈ વાર પિશાચ જેવો જેવામાં આવે છે; વળી કોઈ વાર જડ જેવો દેખાય છે; કેમકે અંદર તેમજ બહાર બધે ઠેકાણે ઈશ્વરનું દર્શન કરીને તે દિગ્ભૂટ થયેલો હોય છે. કોઈ વાર તે બાળકના જેવું આચરણ કરતો પણ જેવામાં આવે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૪૯)

અર્જુન બોલ્યો:—

(૧) હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? અધિભૂત શું કહ્યું ? અધિદૈવ શું કહેવાય છે ? (૨) હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ કેાણુ (અને) કયા પ્રકારે છે ? તથા વશ કરેલાં ચિત્તવાળાઓ વડે દેહત્યાગ—સમયે આપ કેવી રીતે જાણાઓ છો ?

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૩) જે નાશરહિત છે તે પરમબ્રહ્મ* છે, (તેનો) પોતાનો ભાવ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે અને ભૂતભાવની ઉત્પત્તિ કરનાર વિસર્ગ (વ્યવ-

---

* જીવ પણ અક્ષર (નાશરહિત) છે તો તે પણ પરબ્રહ્મ કેમ નહિ ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, બ્રહ્મની પેઠે જીવ કાંઈ જગતનું મૂળ કારણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, “**एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति ।**” અર્થાત્ હે ગાર્ગી ! બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેનેજ કારણરૂપ જાણવા. ” માટે જીવનું સ્વરૂપ જેતાં તે બ્રહ્મરૂપ નથી; જે કે પોતાના મૂળ સ્વરૂપે તો બધુંજ બ્રહ્મ છે, પણ અહીં એ વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. માત્ર એ બંને વચ્ચે ફેર શું છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે. —સંપાદક

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।
 અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૃતાં વર ॥૪॥
 અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।
 યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥
 યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।
 તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥૬॥
 તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધચ ચ ।
 મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥૭॥

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।
 પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥૮॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-ગીતાનો ઉપદેશ એજ છે કે,
 હે જીવ ! સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની
 પ્રાપ્તિ કરવાનો યત્ન કર. તું ગૃહસ્થ હોય કે
 સંસારી હોય પણ મનથી તમામ પ્રકારની
 આસક્તિનો ત્યાગ કર.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૪૭૮)

હાર) કર્મ નામે કહેવાય છે.

(૪) નાશવંત પદાર્થ અધિભૂત છે અને પુરુષ (હિરણ્યગર્ભ*) અધિદેવત છે; તથા હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હુંજ આ દેહમાં અધિયજ્ઞ છું.

(૫) જે (મનુષ્ય) અંતકાળે માર્ગજ સ્મરણ કરતો શરીર છોડીને જાય છે તે મારા ભાવને પામે છે એમાં સંશય નથી; (૬) અથવા હે કૌંતેય ! અંતકાળે (મનુષ્ય) જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતો શરીરને છોડે છે તેને તેનેજ પામે છે; (કેમકે) સર્વદા તે ભાવની ભાવનાવાળો (તે) હોય છે. (૭) માટે સર્વકાળમાં તું માર્ગ સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર; મન અને બુદ્ધિને મારામાં જોણે અર્પણ કરેલાં છે એવો તું નિઃસંદેહ મનેજ પ્રાપ્ત થઈશ.

(૮) હે પાર્થ ! અભ્યાસયોગથી યુક્ત અને બીજે ન જનારા ચિત્તવડે ચિંતન કરતો (મનુષ્ય) પરમ દિવ્ય પુરુષ (પરમાત્મા) ને પામે છે.

*સૂર્યમંડળના અધિષ્ઠાયક દેવ છે.

કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુ-
સ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ
તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગબલેન ચૈવ । શ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્
સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતયો
વીતરાગાઃ । યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરંતિ તત્તે પદં
સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધ્ય ચ ।

મૂઢ્ઢન્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણાં ૧૨
ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ૧૩

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ઈશ્વરની કૃપા થયા પછી જા-
નની શી ખેાટ ? જુઓને, હું તદન અભણ છું;
કાંઈ ભણ્યોગણ્યો નથી, તે છતાં આ બધું કાણ
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૪૬)

(૯) સર્વજ્ઞ, પુરાણ (અનાદિ), સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મથી અતિ સૂક્ષ્મ, સર્વને ધારનાર, અચિંત્ય રૂપવાળા, સૂર્ય સમાન વર્ણુવાળા અને (અજ્ઞાનરૂપ) અંધકારથી દૂર એવા પરમ પુરુષનું (૧૦) જે ચિંતન કરે છે, તે (મનુષ્ય) ભક્તિ તથા યોગબળથી યુક્ત થઈને પ્રયાણકાળે અચળ મન વડે જે ભૂકુટિના મધ્યમાં સારી રીતે પ્રાણને સ્થાપીને પરમ દિવ્ય પુરુષને પામે છે.

(૧૧) વેદવેત્તાઓ જેને અક્ષર (અવિનાશી) કહે છે, રાગરહિત યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે (અને) જેને ઇચ્છનારાઓ બ્રહ્મચર્યને પાળે છે તે પદ હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું.

(૧૨) સર્વ (ઇન્દ્રિયરૂપી) દ્વારોને વશ કરી, મનને હૃદયમાં રોકી અને પોતાના પ્રાણને મસ્તકે (બ્રહ્મરંધ્રમાં) સ્થાપીને યોગધારણાનો આશ્રય કરનારો (૧૩) જે (મનુષ્ય) “ૐ” એવા એકાક્ષરરૂપ બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો અને માત્ર સ્મરણ કરતો દેહ ત્યજી પ્રયાણ કરે છે તે પરમગતિને પામે છે.

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।
 તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪
 મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।
 નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ૧૫
 આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
 મામુપેત્ય તુ કૌંતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

બોલાવે છે? યાદ રાખજો કે એ જ્ઞાનનો ભંડાર
 અપૂટ છે. આપણા દેશમાં વાણિયા અનાજ
 માપે છે ત્યારે એક માણસ 'લાભોજીને લાભોજી-
 જીને!' કહીને પાલીઓ ગણતો જાય છે અને
 બીજો માણસ અનાજના ઢગલામાંથી હાથ વડે
 અનાજ તેની પાસે સેરવતો જાય છે. પેલાનું
 કામ તો અનાજને માપી માપીને આપવાનું-
 જ છે. હું જેમ જેમ બોલતો જઉં છું તેમ
 તેમ નવું જ્ઞાન મારી પાસે આવતું જાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૨૩૭)

(૧૪) હે પાર્થ ! જે બીજામાં ચિત્ત નહિ રાખતો નિત્ય અવિચ્છિન્ન માર્ગ સ્મરણ કરે છે તે નિત્યયુક્ત યોગીને હું સુલભ છું. (૧૫) મને પામીને પરમ સંસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા મહા-ત્માઓ હુઃખના સ્થાનરૂપ અને અશાશ્વત એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. (૧૬) હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક સુધીના લોક પુનરાવૃત્તિ પામનારા છે;* પરંતુ હે કૌતેય ! મને પ્રાપ્ત કરીને

---

* બ્રહ્મલોક પણ નાશવંત હોવાથી ત્યાં ગયેલા અજ્ઞાની લોકોનો પણ નાશજ થાય; અને જેઓ ઉપલા ક્રમે મોક્ષદાયક ઉપાસના કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય, તેઓ ત્યાં પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ પામે છે; જેમકે:—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

“ બ્રહ્માના પરમ આયુષ્યને અંતે મહાપ્રલય થાય ત્યારે જેઓની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોય તે સર્વ મહાત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે;” પણ જેઓ માત્ર કર્મવડેજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે તેમને (અનુસંધાન મારે જુઓ પાન ૧૪૯)

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—તોપણ સાધન કરવાની જરૂર તો છેજ. સાધક બે પ્રકારના હોય છે. એક પ્રકારના સાધક વાંદરીના બચ્ચાં જવા હોય છે અને બીજા બિલાડીનાં બચ્ચાં જવા હોય છે. વાંદરીનું બચ્ચું પોતાની માને ગમે તેમ કરીને પોતાના બળથી વળગી રહે છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક સાધકો દૃઢ નિશ્ચય કરે છે કે આટલો અભ્યાસ તો રોજ કરવોજ જોઈએ, આટલા વખત સુધી ધ્યાન કરવુંજ જોઈએ, આવી અને આટલી તપશ્ચર્યા તો કરવીજ જોઈએ. એવા સાધકો પોતાના આત્મબળથી ઈશ્વરને પકડી લેવાનો યત્ન કરે છે.

(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૫૦)

પુનર્જન્મ રહેતો નથી.

(૧૭) હજાર યુગ* સુધીનો બ્રહ્માનો જે દિ-

મુક્તિ મળતી નથી.

શંકા:—જે બ્રહ્મલોક આદિનો પણ ત્રિલોકીની પેઠે નાશ થતો હોય તો પુરાણો તેમને ઉત્તમ કેમ ગણે ? જેમકે:—

તપસ્વિનો દાનશીલા વીતરાગાસ્તિતિક્ષ્ણવઃ ।

ત્રિલોક્યા ઉપરિ સ્થાનં લભંતે શોકવર્જિતમ્ ॥

“ તપસ્વી, દાતા, આસક્તિરહિત તથા સહનશીલ પુરુષો ભૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વલોક, એ ત્રિલોકીથી ઉપરના જે મહર્ આદિ શોકવર્જિત ઉત્તમ લોક છે ત્યાં જાય છે. ”

ઉત્તર:—ત્રિલોકી કરતાં તેની ઉપરના બ્રહ્મલોક સુધીના લોકો મોડા નાશ પામે છે, તેથી તેમને ઉત્તમ કહ્યા છે; તે નાશ નહિ થવાના અભિપ્રાયથી કહ્યા નથી; એમ સમજાવવા માટે હવે બ્રહ્માની રાત્રિ અને દિવસનું પ્રમાણ તથા બ્રહ્માનો દિવસ થતાં ત્રિલોકી ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ થતાં ત્રિલોકીનો લય થાય છે, એ વાત કહે છે.

* ઉપર કહેલા યુગ શબ્દને ચાર યુગના અર્થમાં ગણવો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, “ ચતુર્યુગસહસ્રં (અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૫૧) ”

અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।
 રાગ્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥૧૮॥
 ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।
 રાગ્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥
 પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ
 યઃ સૈ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦

પણ બિલાડીનાં બચ્ચાં પોતે માને વળગતાં
 નથી. તે તો પડ્યાં પડ્યાં મ્યાંઉં મ્યાઉં કરીને
 માને બોલાવે છે અને માની મરજીમાં આવે
 તેવી તેમની વ્યવસ્થા કરે છે. કોઈ વાર બચ્ચાંને
 મોંમાં પકડીને કોઈ ગૃહસ્થના પલંગ ઉપર લઈ
 જઈને સુવડાવી આવે છે તો કોઈ વાર માણિયે
 લાકડાં ભર્યાં હોય તેનાં પોલાણમાં પણ મૂકી
 આવે છે. મા પોતે તેમને મોંમાં પકડીને કાંઈ ત્યાં
 લઈ જાય છે. તેઓ પોતે માને પકડી શકતાં નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૧૧)

વસ છે અને હજાર યુગ સુધીની તેમની જે રાત્રિ-
છે તેને જે મનુષ્યો જાણે છે તેઓ દિવસ-રાત્રિ
ને જાણનારા છે. (૧૮) (બ્રહ્માનો) દિવસ આવે
છે ત્યારે અવ્યક્તથી સર્વ વ્યક્તિઓ પ્રકટે છે
અને રાત્રિ આવે છે ત્યારે તે અવ્યક્ત નામ-
વાળામાંજ લય પામે છે. (૧૯) હે પાર્થ ! તેજ
આ પ્રાણીઓનો સમૂહ પ્રકટી પ્રકટીને રાત્રિ
આવે છે ત્યારે પરવશ થઈ લય પામે છે અને
દિવસ આવે છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે; (૨૦)
પરંતુ તે અવ્યક્તથી પણ જુદો બીજો અવ્ય-

તુ બ્રહ્મણો દિનમુચ્યતે । અર્થાત્ ચાર હજાર યુગ તે
બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે. ” એમાં ‘બ્રહ્મણઃ’ શબ્દથી
બ્રહ્મા ઉપરાંત મહર્લોક આદિના નિવાસી પણ સમજવા.
બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણના આ પ્રમાણે કહી છે:—

મનુષ્યોનું વર્ષ તે દેવોનો રાત્રિ-દિવસ છે; એવા
દિવસો પ્રમાણે પક્ષ, માસ અને વર્ષની ગણતરી કરતાં
૧૨ હજાર વર્ષના ચાર યુગ થાય છે. એવા ચાર હજાર
યુગ વડે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે; અને તેવડીજ તેમની
રાત્રિ થાય છે; એવાં દિવસ-રાત્રિ વડે પક્ષ, માસ અને વર્ષ
ગણતાં એવાં સો વર્ષ જેટલું બ્રહ્માનું પરમ આયુષ્ય છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
 यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥
 पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
 यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २૨

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।
 પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥૨૩॥
 અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।
 તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ગાદી, તકિયા, ઠાઠમાઠ વગેરે સાધારણ વસ્તુઓ માટે શું પોતાના આંતર ધર્મનો—સર્વસ્વનો નાશ કરી નાખવો? સિદ્ધિઓ જેવી તુચ્છ વસ્તુઓ મેળવી પોતાના સર્વસ્વ-રૂપ પરમાત્માથી દૂર રહેનાર ગુરુઓ પણ આ વેશ્યાના જેવાજ છે!

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૭૭)

કૃત સનાતન જે ભાવ છે, તે સર્વભૂતો નાશ પામે છે છતાં નાશ પામતો નથી. (૨૧) (એ) અવ્યક્ત 'અક્ષર' એમ કહેવાય છે અને તેને (શ્રુતિઓ) પરમગતિ કહે છે; જેને પામીને જ્ઞાનીઓ પાછા (સંસારમાં) આવતા નથી તે માફ પરમ ધામ છે.

(૨૨) હે પાર્થ ! ભૂતો જેની અંદર રહ્યાં છે અને જેના વડે આ સર્વ વ્યાપેલું છે તે 'પરમ પુરુષ' તો અનન્યભક્તિ વડે પ્રાપ્ત કરાય છે.

(૨૩) હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હવે જે કાળે મરણ પામેલા યોગીઓ અનાવૃત્તિ (મોક્ષ)ને તથા આવૃત્તિ (પુનર્જન્મ)ને પામે છે તે કાળને હું કહું છું.

(૨૪) xઅગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને છ મહિનારૂપ ઉત્તરાયણ, તેમાં પ્રયાણ કરી

---

x આ શ્લોક ઉપર શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય કહે છે કે:— અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ અને ઉત્તરાયણના છ માસ એ બધા સમયોના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે પ્રયાણ કરી ગયેલા બ્રહ્મવેતાઓ બ્રહ્મને પામે છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષષ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।
તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—દુરાગ્રહથી મતવાદ ઊભો કરવો એ ઠીક નથી. એક માણસ દિશાએ જવા ગયો હતો, તેના જોવામાં બહુરૂપી જનવર આવ્યું; તેણે પોતાના મિત્રોને વાત કરી કે આજ મેં એક લાલ રંગનું જનવર જોયું. તેણે માની લીધું કે એનો રંગ લાલજ હોવો જોઈએ. બીજો માણસ જે ત્યાં થઈને આવ્યો તેણે કહ્યું કે તે તો આસ-માની રંગનુંજ છે. તેણે માની લીધું કે તેનો રંગ આસમાનીજ હોવો જોઈએ; પણ એક માણસ જે હમેશાં ઝાડ નીચેજ રહેતો હતો તેણે કહ્યું કે તમો બધાઓનું કહેવું સત્ય છે. તે ઘડીમાં લાલ અને ઘડીકમાં આસમાની પણ થઈ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તે તરેહ તરેહના રંગવાળું તો કોઈ વાર રંગ વિનાનું પણ બની જાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૩૯૩)

ગયેલા બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મને પામે છે;* (૨૫) તે-
મજ ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને છ મહિનારૂપ
દક્ષિણાયન, તે (સમય)માં (જનારો)^૧ યોગી
ચંદ્રની જ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ પાછો આવે છે.^૨

* શ્રીરામાનુજાચાર્ય તથા શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે
છે કે, અગ્નિ આદિ સમયમાં ગમન કરનારા બ્રહ્મવેત્તા-
ઓજ બ્રહ્મને પામે છે; અર્થાત્ આ ગતિ સામાન્ય
જનો માટે કહી નથી.

(મૂળમાં ‘બ્રહ્મચિદ્’ શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી ઉપરનો
ભાવ મૂળનેજ અનુસરતો ગણાય, એટલે તેમાં દર્શાવેલી
ગતિ સામાન્ય જનો માટે નજ હોય.-ભિક્ષુઅખંડાનંદ)

૧ આ શ્લોક ઉપર શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય કહે છે
કે, ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના છ માસ એ
બધા સમયોના અભિમાની દેવતાઓના માર્ગે જનારો
યોગી ચંદ્રલોકને પામીને છેવટે પાછો અહીં જન્મ
ધારણ કરે છે.

૨ શ્રીરામાનુજાચાર્ય તથા શ્રીવલ્લભાચાર્યનું કહેવું
છે કે, જે યોગીઓના હૃદયબળનો પૂરો વિકાસ થયો
નથી અને જેઓ મનોબળદ્વારા ઉત્તરાયણકાળમાં શરી-
રનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તેઓ ચંદ્રલોકમાં જઈને
કાલાંતરે પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે પુનર્જન્મ લે છે.

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હોતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽवर्तते पुनः ॥२६॥

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલં

प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सवमिदं विदित्वा योगी

પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાઘમ્

॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे अक्षरब्रह्म-

योगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—પાંડિત્યનો અહંકાર એ પણ
અજ્ઞાન છે. ‘એક ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં છે’
એ નિશ્ચયાત્મક પ્રતીતિ તેજ ખરૂં જ્ઞાન અને
ઈશ્વરને વિશેષરૂપે જાણવો તેનું નામ વિજ્ઞાન.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પાન ૨૪૭)

(૨૬) ખરેખર ! જગતની આ શુક્લ* અને કૃષ્ણ ગતિઓ નિત્ય મનાયલી છે; એકથી પાછા આવતા નથી અને બીજીથી ફરી (સંસારમાં) પાછા આવે છે. (૨૭) હે પાર્થ ! આ બંને માર્ગોને જાણતો કોઈ યોગી મોહ પામતો નથી; માટે હે અર્જુન ! તું સર્વકાળમાં યોગયુક્ત થા.

(૨૮) આ જાણીને યોગી વેદોમાં, યજ્ઞોમાં, તપોમાં તથા દાનોમાં જે પુણ્યનું ફળ કહ્યું છે તે સર્વને ઓળંગી જાય છે અને પરમ આદિ સ્થાન(મોક્ષ)ને પામે છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “અક્ષરબ્રહ્મયોગ” એ નામનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

* શુક્લ ગતિ એટલે દેવયાન માર્ગ અને કૃષ્ણ ગતિ એટલે પિતૃયાન માર્ગ.

શુભ ગ્રંથોનું સામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોટું ભાગ્ય જે તું ઇચ્છે તાહિર;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહલો;
આપે એનો રંગ, દિપદેશોના ગ્રંથ શુભ.
અંધકાર અજ્ઞાન, દૂરજ કરવા દિગીચો;
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસગ્રંથ સમાગમે.
માનવ મોંઘો દેહ, ખેહ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપણું લે તેહ, જ્ઞાન ભજન શુભ કર્મથી.
વહેવા ચાહો મિત્ર, મહોટા જનને મારગે;
જીએ જ્ઞાન-ચારિત્ર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વંચાય, કથા ગ્રંથ બહુ ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ વાંચન વાંચજો, કરજો રૂડાં કામ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
ભજજો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.

અધ્યાય ૧ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

સાતમા તથા આઠમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવળ ભક્તિવડેજ સુલભ છે એ વાત કહી; હવે આ અધ્યાયમાં પોતાનું સ્વરૂપ સમજી શકાય એવું ઐશ્વર્ય તથા ભક્તિનો અસાધારણ પ્રભાવ શ્રી-કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

૧ થી ૩ પવિત્ર અવિનાશી રાજધર્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

૪ થી ૬ અવ્યક્તનો પ્રભાવ.

૭ થી ૧૦ જગતની ઉત્પત્તિનો વિષય.

૧૧ થી ૧૫ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરનારા આસુરી પ્રકૃતિવાળાઓની નિંદા અને દૈવી પ્રકૃતિવાળાઓના ભગવદ્ભજનના પ્રકાર.

૧૬ થી ૧૮ સર્વાત્મરૂપથી પ્રભાવસહિત ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન.

૨૦ થી ૨૫ સકામ અને નિષ્કામ ઉપાસનાનું ફળ.

૨૬ થી ૩૪ નિષ્કામ ભગવદ્ભક્તિનો મહિમા.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ઈદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ૧

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥૨॥

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તંતે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩॥

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૫॥

સ્વામી રામદાસ:-છાશને વલોવ્યાથી મા-

ખણ મળતું નથી; ચોખ્ખાનું ધોવણ પીવાથી

કાંઈ દૂધનો સ્વાદ આવતો નથી; ફળની છાલ

ચાવવાથી કાંઈ ફળનો સ્વાદ આવતો નથી;

(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૬૨)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૧) વળી હું અસૂચ્યારહિત એવા તને વિજ્ઞાનસહિત આ ગુહ્યતમ જ્ઞાન* કહું છું, જેને જાણીને તું અશુભથી મુક્ત થઈશ. (૨) આ (ગુહ્યતમ જ્ઞાન) વિદ્યાઓનો રાજા છે, ગુહ્યોનો રાજા છે (અને) ઉત્તમ, પવિત્ર, પ્રત્યક્ષ જણાય એવું, ધર્મયુક્ત, અવિનાશી અને આચરવામાં અત્યંત સુખકારી છે. (૩) હે પરંતપ ! આ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરુષો મને નહિ પામીને મૃત્યુવાળા સંસાર-માર્ગમાં પાછા આવે છે.

(૪) અવ્યક્ત સ્વરૂપવાળા મારા વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે, પણ હું તેઓમાં રહેલો નથી. (૫) વળી ભૂતો મારામાં રહેલાં નથી; મારો ઐશ્વરીયોગ તું જો ! ભૂતોને ઉત્પન્ન કરતો તથા ભૂતોને

---

* ધર્મવિષયક જ્ઞાન “ગુહ્ય” કહેવાય છે; આત્મજ્ઞાન “ગુહ્યતર” અને પરમાત્મજ્ઞાન “ગુહ્યતમ” કહેવાય છે.

૧૬૨ અધ્યાય ૯ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

યથાઽકાંશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।
તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥૬॥

સર્વભૂતાનિ કૌંતેય પ્રકૃતિં યાંતિ મામિકામ્ ।
કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૭॥
પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટભ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।
ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્તમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥૮॥
ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબઘ્નંતિ ધનંજય ।
ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥૯॥
મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્થયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કૌંતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

કૂચા ચાવવાથી કાંઈ શેરડીનો સ્વાદ આવતો
નથી; તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન વિનાનો બીજો
અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વ્યર્થ-અસાર છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૩૨)

ધારણ કરતો મારો આત્મા ભૂતોમાં રહેલો નથી. (૬) જેમ સર્વત્ર ગતિ કરનાર મહાન વાયુ સર્વદા આકાશમાં રહેલો છે, તેમ સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે એમ તું જાણ.

(૭) હે કૌંતેય ! કલ્પાંતે સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિને (વિષે લય) પામે છે (અને) કલ્પારંભે તેઓને હું ફરી સૃષ્ટિ છું. (૮) હું પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને પ્રકૃતિને વશ થવાથી પરતંત્ર એવા આ સમગ્ર ભૂતસમૂહને વારંવાર સૃષ્ટિ છું; (૯) (છતાં) હે ધનંજય ! તે કર્મોમાં આસક્ત નહિ થયેલા અને ઉદાસીનની જેમ રહેતા મને તે કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

(૧૦) હે કૌંતેય ! અધ્યક્ષ એવા મારા લીધે પ્રકૃતિ સ્થાવર-જંગમ (જગત)ને ઉત્પન્ન કરે છે; આ કારણથી જગત અનેક પ્રકારે ભભ્યા કરે છે.

(૧૧) ભૂતોના મહાન ઈશ્વર એવા મારા ઉત્કૃષ્ટ પરમાત્મતત્ત્વને નહિ જાણતા મૂઠ મનુ-

૧૬૪ અધ્યાય ૯ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।
રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨
મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।
ભજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩
સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।
નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪
જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપાસતે ।
એકત્વેન પૃથક્ત્વેન बहुधा વિશ્વતોમુખમ્ ॥૧૫॥
અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।
મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-જુઓ, માણસ માયાના ફંદા-
માં છે ત્યાંસુધી તે લીલા નાળિયેર જવો છે.
તેની અંદરનો ગર્ભ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો
તમે કાચલીનો થોડો પણ ભાગ ઉખેડ્યા સિવાય
ખાઈ શકશો નહિ; પણ માયાતીત પુરુષ તો
સૂકું નાળિયેર છે. કાચલીથી ટોપડું સ્વતંત્ર છે. તેને

(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૬૬)

પ્યેા શરીર ધારણુ કરી રહેલા મારી અવજા કરે છે; (૧૨) (કેમકે) વૃથા આશાવાળા, વૃથા કર્મવાળા (અને) મિથ્યા જ્ઞાનવાળા અવિવેકીઓ, મોહ કરનારી રાક્ષસી અને આસુરી પ્રકૃતિનોજ આશ્રય કરી રહ્યા હોય છે; (૧૩) પરંતુ હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનારા અને બીજામાં ચિત્ત નહિ રાખનારા મહાત્માઓ તો મને ભૂતોના કારણરૂપ અને અવિનાશી બાણીને ભજે છે.

(૧૪) નિરંતર મારું કીર્તન કરતા, યત્ન-શીલ, દૃઢ વ્રતવાળા અને ભક્તિથી મને નમસ્કાર કરતા (તેઓ) નિત્ય (મારામાં) જોડાયેલા રહી મને ઉપાસે છે. (૧૫) વળી બીજાઓ જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું યજ્ઞન કરતા એકત્વભાવે મને ઉપાસે છે; કેટલાક ભેદભાવે ઉપાસે છે અને કેટલાક વિશ્વવ્યાપી એવા મને અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે.

(૧૬) હું (શ્રૌત) યજ્ઞ છું, હું (સ્માર્ત) યજ્ઞ છું, (પિતૃઓને અર્પણ કરાતું) સ્વધા (અન્ન) હું છું, હું ઔષધ છું, હું મંત્ર છું, હુંજ ધી છું,

૧૬૬ અધ્યાય ૯ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।
વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥
ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।
પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ૧૮
તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।
અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥૧૯॥

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા
સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે । તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોક-
મશ્નંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥૨૦॥

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે
મર્ત્યલોકં વિશંતિ । એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના
ગતાગતં કામકામા લભંતે ॥૨૧॥

ખખડાવો એટલે તરતજ જાણો કે અંદર ગોટો
થયેલો છે; પછી શરીરથી આત્મા જુદો પડી
જાય છે. તેને શરીરની સાથે સંબંધ રહેતો નથી.

(પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ-પાન ૨૮૪)

હું અગ્નિ છું અને હું હવનક્રિયા છું. (૧૭) આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા (પ્રાણીઓને કર્મ-
ક્ષણ આપનાર) અને પિતામહ હું છું; જાણુવા
યોગ્ય, પવિત્ર, ઝંકાર, ઋગ્વેદ, સામવેદ અને
યજુર્વેદ હુંજ છું. (૧૮) ગતિ, પોષણકર્તા, પ્રભુ,
સાક્ષી, નિવાસ, શરણ, સુહૃદ્, ઉત્પત્તિ, પ્રલય,
સ્થાન, નિધાન (આધાર) તથા અવિનાશી
ખીજ હું છું. (૧૯) હું (સૂર્યરૂપે) તપું છું,
જળને ખેંચું છું તથા વરસાદ વરસાવું છું;
અને હે અર્જુન ! અમૃત તથા મૃત્યુ, સત્
ને અસત્ (પણ) હુંજ છું.

(૨૦) ત્રણ વેદને જાણનારા, સોમ પીનારા
તથા નિપ્પાપ થયેલા મનુષ્યો યજ્ઞોવહે મને
પૂજીને સ્વર્ગપ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે; તેઓ પુણ્યના
ક્ષણરૂપ ઇંદ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં દેવતા-
ઓના દિવ્ય ભોગને ભોગવે છે. (૨૧) તેઓ તે
વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્યશ્રીણુ થાય
છે ત્યારે મનુષ્યલોકને પામે છે; એ પ્રમાણે

અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ૨૨

યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રશુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ તે ॥૨૪॥

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

મૃત્તાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મધ્યાજિનોઽપિ મામ્

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

અહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

સ્વામી રામદાસ:-માછલાને ગળ ગળવામાં

શુખ લાગે છે; પરંતુ તે ગળ ખેંચી કાઢતાં ગળું પાટી

જાય છે. વળી ચારો લાઇને દોડી જતાં હરણને

શુખ લાગે છે; પરંતુ પાછળ રહી છોડેલા પાર-

ધીના ખાણથી તે વીંધાઇને પડી જાય છે. વિષય-

(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૭૦)

વેદોક્તા ધર્મનો આશ્રય કરનારા ભોગેચ્છુઓ ગમનાગમનને પામે છે. (૨૨) એકત્વભાવને પામેલા અને મારું ચિંતન કરતા જે મનુષ્યો મને સંપૂર્ણ રીતે ઉપાસે છે તે નિત્ય (મારામાં) જોડાયલાઓના યોગ (અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ) તથા ક્ષેમ (પ્રાપ્તની રક્ષા) ને હું ચલાવું છું.

(૨૩) હે કૌંતેય ! જેઓ બીજા દેવના ભક્ત હોઈ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ (તેમનું) પૂજન કરે છે તેઓ પણ અવિધિપૂર્વક મનેજ પૂજે છે; (૨૪) કારણકે સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ હુંજ છું; પરંતુ તેઓ (અન્ય દેવતાના ભક્તો) મને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણતા નથી તેથી (સંસારમાં) પડે છે. (૨૫) દેવોને ભજનારા દેવોને પામે છે, પિતૃઓને ભજનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને પામે છે અને મને પૂજનારા મને પામે છે.

(૨૬) જે મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ ભક્તિથી અર્પણ કરે છે તે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા

૧૭૦ અધ્યાય ૧ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।
યત્તપસ્યસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥
શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબંધનૈઃ ।
સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥
સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્
અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।
સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ૩૦
ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।
કૌતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ૩૧
માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિં

સુખોની મીઠાશ પણ એવીજ છે. પ્રથમ સુખનો
આભાસ જણાય, પરંતુ પરિણામ નહાડું આવે;
એટલા માટે ઇશ્વરભક્તિમાં પ્રીતિ રાખવી.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૬૮)

(ભક્ત)ના ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલાંને હું સ્વી-
કારું છું. (૨૭) તું જે કરે છે, જે ખાય છે, જે
હોમે છે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે, તે
હે કૌંતેય ! મને અર્પણ કર. (મારા નિમિત્તે
કર). (૨૮) એ પ્રકારે તું શુભાશુભ ફળવાળાં
કર્મબંધનોથી છૂટી જઈશ અને સંન્યાસયોગ-
થી (કર્મફળત્યાગથી) યુક્ત ચિત્તવાળો (તું)
મુક્ત થઈને મને પામીશ.

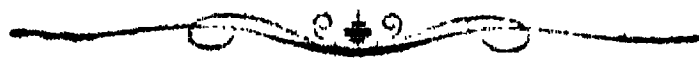
(૨૯) હું સર્વ ભૂતોમાં સમાન છું, મારો
(કોઈ) દ્વેષપાત્ર નથી કે પ્રિય નથી; તોપણ
જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારામાં છે
અને હું પણ તેઓમાં છું.

(૩૦) અતિશય દુરાચારી પણ બીજાને
નહિ ભજતો જો મને ભજે તો તેને સાધુજ
માનવો યોગ્ય છે; કારણકે તે સારી રીતે નિ-
શ્ચય પર આવી ચૂક્યો છે. (૩૧) તે સત્વર
ધર્માત્મા થાય છે અને સર્વદા શાંતિને પામે
છે; હે કૌંતેય ! તું નિશ્ચય જાણ કે મારો ભક્ત
નાશ પામતો નથી; (૩૨) કેમકે હે પાર્થ !

૧૭૨ અધ્યાય ૯ મો-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ३३
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या-
राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

સ્વામી રામદાસ:--જ્યાંસુધી વિષયો ઉપર
વૈરાગ્ય થશે નહિ ત્યાંસુધી જ્ઞાનનો લાભ થઈ
શકશે નહિ; પરંતુ આ વૈરાગ્ય વિવેકયુક્ત હોવો
જોઈએ. વૈરાગ્યની સાથે વિવેક નહિ હોય તો
અનર્થ વિના બીજું પરિણામ થતું નથી; તેથી
વ્યાવહારિક સુખ અને પારમાર્થિક સુખ પણ
મળતું નથી. (શ્રીદાસબોધ-પાન પર)

જેઓ પાપયોનિવાળા, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો છે તેઓ પણ મારો આશ્રય કરીને પરમગતિને પામે છે; (૩૩) તો પછી પવિત્ર બ્રાહ્મણો, ભક્તો તથા રાજર્ષિઓ (પરમગતિને પામે એમાં કહેવુંજ) શું ? મારે અનિત્ય (અને) સુખરહિત આ લોકને પામીને તું મને ભજ.

(૩૪) તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત તથા મને પૂજનારો થા; અને મને નમસ્કાર કર; એ પ્રમાણે અંતઃકરણને જોડીને મારા પરાયણ થયેલો તું મનેજ પામીશ.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગ-શાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ” એ નામનો નવ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

દૃઢ નિશ્ચય અને પ્રમાણિકતાના લાભ

જ્યારે એક દૃઢ નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય સંસારરૂપી પ્રચંડ રાક્ષસને હિંમતપૂર્વક ગળચીમાંથી પકડે છે ત્યારે તે એવો લાચાર બની જાય છે કે તેથી પકડનારને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે, આ રાક્ષસમાં તો માત્ર કાયરોનેજ ડરાવીને નસાડવાની શક્તિ છે !

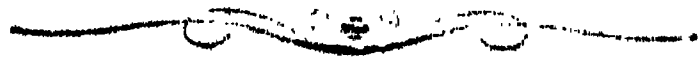
એક મજબૂત અંતઃકરણની દૃઢ ઇચ્છા હજારોને ધ્રુજાવી શકે છે. એક સુકલકડી દીંગુજી પોતાની દૃઢ ઇચ્છાથી સઘળા બાજુ ફેરવી નાખે છે અને પલાયન કરી ગયેલા પ્રચંડ માણસોને પાછા એકત્ર કરી તેમની પાસે હિતમ પ્રકારે યુદ્ધ કરાવે છે.

ઓ પ્રમાણિક પુરુષ ! હમેશાં કોઈ ને કોઈ ફૂતરો તો તમારી પાછળ ભસ્યાજ કરવાનો. જે માણસ જગતરૂપી ફૂતરો ભસવાથી ડરે છે, તેની ઉપર લોકો પણ ફૂતરાની પેઠે તૂટી પડે છે; અને જે તે નીડરપણે તેની સામે જિભો રહે છે તો તેઓ ભસતા અટકે છે.

કોઈની નિંદા સાંભળો તો તેનો અર્ધો ભાગજ સાચો માનજો અને કોઈનાં વખાણ સાંભળો તો તેને તેથી બમણો માનપાત્ર સમજજો.

(“ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ ”માંથી થોડો ભાવાર્થ)

અધ્યાય ૧૦ મો-વિભૂતિયોગ

સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું ભગવાયોગ્ય સ્વરૂપ કહ્યું તથા સંક્ષેપમાં પરમેશ્વરની વિભૂતિ કહી. હવે તે વિસ્તારથી કહેવાને તથા ઈશ્વરભક્તિની આવશ્યકતા સમજાવવાને કહે છે.

૧ થી ૭ ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગશક્તિનું કથન તથા તેને જાણવાનું ફળ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

૮ થી ૧૧ ફળ તથા પ્રભાવસહિત ભક્તિયોગનું કથન.

૧૨ થી ૧૮ અર્જુને કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને વિભૂતિ તથા યોગશક્તિ કહેવા માટે કરેલી પ્રાર્થના.

૧૯ થી ૪૨ ભગવાને કરેલું પોતાની વિભૂતિઓ તથા યોગશક્તિઓનું કથન.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ભૂય એવ મહાબાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ ।
 યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥
 ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।
 અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥
 યો મામજમનાદિં ચ વ્રેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।
 અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥
 બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।
 સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥૪॥
 અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।
 ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥૫॥
 મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।
 મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકે ઇમાઃ પ્રજાઃ ૬

સ્વામી રામદાસઃ—જે માણસ 'હું' પણાથી
 છૂટી જાય છે તેજ મુક્ત થાય છે; પછી તે મૂક
 હોય વા બોલતો હોય, પરંતુ તે મુક્તજ છે.
 (શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૮૩)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

(૧) હે મહાબાહો ! કરી પણ મારું શ્રેષ્ઠ વચન તું સાંભળ, જે પ્રસન્ન થતા તને હિતની ઇચ્છાથી હું કહીશ.

(૨) મારી ઉત્પત્તિને દેવગણો અને મહર્ષિઓ જાણતા નથી; કેમકે હું દેવો અને મહર્ષિઓનો સર્વ પ્રકારે આદિ (કારણ)રૂપ છું. (૩) જે મને અજન્મા, અનાદિ અને સર્વ લોકોનો મહેશ્વર જાણે છે તે મૂઢતારહિત (પુરુષ) મનુષ્યોમાં સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

(૪) બુદ્ધિ, જ્ઞાન, મોહરહિતપણું, ક્ષમા, સત્ય, દમ (ઇન્દ્રિયનિયંત્રક), શમ (મનોનિયંત્રક), સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, (૫) અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ, દાન, યશ અને અપયશ, આ જુદા જુદા પ્રકારના પ્રાણીઓના ભાવ મારાથીજ થાય છે. (૬) પૂર્વકાળના સાત મહર્ષિઓ, ચાર (સનકાદિક) તથા (ઔદ) મનુઓ, જેમની આ પ્રજાઓ લોકમાં છે, તેઓ મારામાં ભાવવાળા અને (મારા) મનથી ઉત્પન્ન

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजंते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।
कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥१०॥
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

સ્વામી રામદાસ:-પારકાના દુઃખથી જે
દુઃખી થાય, બીજના સુખથી જે સંતોષ માને
અને વૈરાગ્ય દેખીને જેને હર્ષ ઊપજે તે
સત્વગુણી છે. x x જેને બીજના દુઃખથી
ખેદ થાય તે સત્ત્વગુણી છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૨૩)

થયેલા છે. (૭) મારી આ વિભૂતિ તથા યોગ-
ને જે યથાર્થ જાણે છે, તે અવિચળ યોગથી
યુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી.

(૮) હું સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ છું અને
મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે, એમ સમજીને વિદ્વાનો
ભાવયુક્ત થઈને મને ભજે છે. (૯) મારામાં
ચિત્તવાળા, મારામાં પ્રાણ (ચેષ્ટાઓ) અર્પણ
કરનારા, પરસ્પર મારો યોધ કરતા અને મારું
કથન કરતા (તેઓ) સદા સંતુષ્ટ રહે છે તથા
આનંદને પામે છે.

(૧૦) સતત (મારામાં) ધ્યાનયુક્ત રહેતા
અને પ્રીતિપૂર્વક ભજતા તેઓ (વિદ્વાનો)ને
હું તેવો બુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેનાથી તેઓ
મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૧) તેમના પરજ અ-
નુગ્રહ કરવા માટે (તેમના) આત્મભાવમાં રહે-
લો હું પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપકવડે અજ્ઞાનજન્ય
અંધકારનો નાશ કરું છું.

અર્જુન ઉવાચ ।

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારિદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિમે ૧૩

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ૧૪

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥

કથં વિધામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ૧૭

સ્વામી રામદાસ:-જ્ઞાનની વાતો બોલીને જે
પોતાનો સ્વાર્થ સાધે, કૃપણ થઈને જે અર્થ-
સંચય કરે તથા અર્થસંચયને માટેજ જે પરમા-
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૧૮૨)

અર્જુન બોલ્યો:-

(૧૨) આપ પરબ્રહ્મ, પરમધામ અને પરમ પવિત્ર છો; સર્વ ઋષિઓ તથા દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવદત્ત અને (૧૩) વ્યાસ આપને પુરુષ, શાશ્વત, દિવ્ય, આદિદેવ, અજન્મા અને વ્યાપક કહે છે અને આપ પોતે પણ મને (એમજ) કહો છો.

(૧૪) હે કેશવ ! આપ જે મને કહો છો તે સર્વ હું સત્ય માનું છું; કારણકે હે ભગવન્ ! આપના પ્રાકટ્યને દેવો અને દાનવો પણ જાણતા નથી. (૧૫) હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે ભૂતોના ઈશ્વર ! હે દેવોના દેવ ! હે જગત્પતે ! આપ પોતેજ પોતાવડે પોતાને જાણો છો. (૧૬) આપ જે વિભૂતિઓવડે આ લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો તે પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓ સંપૂર્ણ કહેવાને આપજ યોગ્ય છો. (૧૭) હે યોગિન્ ! સદા આપનું ચિંતન કરતો હું આપને કઈ રીતે જાણું ? હે ભગવન્ ! કયા કયા ભાવોમાં આપ મારાવડે ચિંતવવા યોગ્ય

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ૧૮

શ્રીભગવાનુવાચ ।

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ૧૯

અહમાત્મા ગુહાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥૨૦॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ૨૨

ર્થજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે તે પઠિતભૂખ્ છે. પોતે

વર્તતો ન હોય છતાં જે બીજાઓને શીખવવા

બય, જે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કયાં કરે તથા જે

ગોસ્વામી હોઇને પરાધીન છે, તે પઠિતભૂખ્ છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૩૦)

છો ? (૧૮) હે જનાર્દન ! પોતાનો યોગ અને વિભૂતિ ફરી વિસ્તારથી આપ કહો; કેમકે (આપનાં વચનરૂપ) અમૃતને સાંભળતા મને તૃપ્તિ (થતી) નથી.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૧૯) હવે મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ મુખ્યતઃ હું તને કહીશ; કેમકે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારા વિસ્તારનો (તો) અંત નથી.

(૨૦) હે ગુડાકેશ ! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું છું અને ભૂતોનો આદિ, મધ્ય ને અંત હુંજ છું. (૨૧) આદિત્યોમાં વિષ્ણુ હું છું, જ્યોતિષોમાં કિરણોવાળો સૂર્ય, વાયુમાં મરીચિ અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું. (૨૨) વેદોમાં સામવેદ* હું છું, દેવોમાં ઇંદ્ર

---

* કેમકે સામવેદની ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા પ્રાર્થનાઓ સમજીને અસરકારક સંગીતની પેઠે ગાવા-સાંભળવાથી શ્રદ્ધાભક્તિની અસર વધારે થાય અને પરિણામ વહેલું આવે એ સ્વાભાવિકજ છે.

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।
 વસુનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥૨૩
 પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।
 સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥
 મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।
 યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ૨૫
 અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।
 ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ૨૬
 ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।
 ઐરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥૨૭

શ્રીરામકૃષ્ણ:-જેના પગમાં જોડા હોય તેણે
 કાંટાની બીક રાખવી વૃથા છે. ઈશ્વર એજ
 સત્ય અને બાકી બધું ભ્રમ છે. એવી જોને
 પાકી પ્રતીતિ થઈ છે, તેને પછી મોજમજ
 કે ધનદોલતથી બીવાપણું નથી.

(પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ-પાન ૧૮૮)

હું છું, ઇન્દ્રિયોમાં મન* હું છું અને ભૂતોમાં ચેતનાx હું છું. (૨૩) રુદ્રોમાં શંકર હું છું, યક્ષ અને રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું, વસુઓમાં પાવક (નામનો વસુ) હું છું અને પર્વતોમાં મેરુ હું છું.

(૨૪) હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય બૃહ-સ્પતિ મને જાણુ; સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું છું અને જલાશયોમાં સાગર હું છું.

(૨૫) મહર્ષિઓમાં ભૃગુ હું છું, વાણીમાં એકાક્ષર (ઙ્કાર) હું છું, યજ્ઞોમાં જપચક્ષુ હું છું. (અને) સ્થાવરોમાં હિમાલય હું છું.

(૨૬) સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું, દેવર્ષિઓમાં નારદ હું છું, ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ અને સિદ્ધોમાં કપિલમુનિ હું છું. (૨૭) અશ્વોમાં અમૃતથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા, ગજેન્દ્રોમાં

---

* કેમકે મન=મનન=વિચાર જે રસ્તે પ્રેરે તેજ રસ્તે માણુસની બુદ્ધિ, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો પ્રેરાય છે.

x કેમકે ચેતના હોય ત્યાંસુધીજ શરીર પ્રિય લાગી ચેતના જતાંજ તે નકામું અને અપ્રિય લાગે છે.

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।
 પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮
 અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।
 પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥૨૯
 પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।
 મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦
 પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૃતામહમ્ ।
 જ્ઞાણાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧
 સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।
 અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ૩૨

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—જેમ મા બાળક પર, સતી
 પતિ પર અને કંજાસ ધન પર પ્રેમ રાખે છે,
 તેમ એ ત્રણેના પ્રેમના એકંદર સરવાળા
 જટલો ઈશ્વરમાં આપણે પ્રેમ જગ્યો હોય તો
 તો જરૂર આપણે ઈશ્વરને જોઈ શકીએ.

(પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ-પાન ૨૭૦)

ઐરાવત અને મનુષ્યોમાં રાજ* મને જાણ.
 (૨૮) આયુષોમાં વજ્ર હું છું, ગાયોમાં કામ-
 ધેનુ હું છું, પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાવાળો કામ હું
 છું અને સર્પોમાં વાસુકિ હું છું. (૨૯) નાગો-
 માં અનંત (નામનો નાગ) હું છું, જળચ-
 રોમાં વરુણ હું છું, પિતૃઓમાં અર્યમા હું છું
 (તથા) સંયમન કરનારાઓમાં યમ હું છું.
 (૩૦) દૈત્યોમાં પ્રહલાદ હું છું અને ગણના
 કરનારાઓમાં કાલ હું છું; પશુઓમાં સિંહ હું
 છું અને પક્ષીઓમાં ગરુડ હું છું. (૩૧) પવિત્ર
 કરનારાઓમાં પવન હું છું, શસ્ત્રધારીઓમાં
 રામ હું છું, મત્સ્યોમાં મગર હું છું તથા
 નદીઓમાં ગંગા હું છું. (૩૨) હે અર્જુન !
 સૃષ્ટિઓમાં આદિ, મધ્ય તથા અંત હુંજ છું;
 વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા અને વિવાદ કરનારા-
 ઓમાં વાદ* હું છું.

* આ વાત દૈવી રાજની છે, આસુરીની નહિજ.

x તત્ત્વના નિર્ણય માટે ગુરુશિષ્ય વચ્ચે અથવા
 સજ્જનો વચ્ચે કશા પણ રાગદ્વેષ વિના જે ચર્ચા
 (અનુસધાન માટે જુઓ પાન ૧૮૯)

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ

ક્ષમા ॥૩૪॥

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૫॥

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥૩૬

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિર્ગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ૩૮

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—જેને જ્ઞાનીઓ પ્રહ્લ કહે છે તેને યોગીઓ પરમાત્મા તથા ભક્તો ભગવાન અને પરમેશ્વર કહે છે.

(પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ—પાન ૨૯૮)

(૩૩) અક્ષરોમાં 'અ'કાર હું છું અને સમાસોમાં દ્વંદ્વ (સમાસ) હું છું; અક્ષય કાળ હું છું અને સર્વ તરફ મુખવાળો ધાતા-કર્મ-કળદાતા પણ હુંજ છું. (૩૪) વળી સર્વનો સંહારક મૃત્યુ અને ભવિષ્યોનો (ભાવિ કલ્યાણોનો) અભ્યુદય હું છું; અને સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મરણશક્તિ, ધારણશક્તિ, ધીરજ અને ક્ષમા હું છું. (૩૫) સામવેદના વિભાગોમાં બૃહત્સામ અને છંદોમાં ગાયત્રી હું છું; મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ અને ઋતુઓમાં વસંતઋતુ હું છું. (૩૬) છળ કરનારાઓમાં જુગાર હું છું, તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું, (જિતનારાઓમાં) જય, (ઉદ્યમીઓમાં) ઉદ્યમ અને સત્ત્વવાળાઓનું સત્ત્વ હું છું. (૩૭) યાદવોમાં વાસુદેવ (કૃષ્ણ) અને પાંડવોમાં અર્જુન હું છું; વળી મુનિઓમાં વ્યાસ અને કવિઓમાં (શુકાચાર્ય) કવિ હું છું. (૩૮) દમન કરનારાઓનો દંડ હું છું,

---

થાય તેને વાદ કહે છે. આ પ્રમાણે તે બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરમેશ્વરની વિભૂતિ ગણાય છે.

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ।

ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ૩૯
નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरો मया ॥४०॥

યઘદ્વિભૂતિમત્સર્વં શ્રીમદૂર્જિતમેવ વા ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥४१॥

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसંવાदे विभूतियोगो

नाम दशमोऽध्यायः ॥ ૧૦ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણ:—‘ હે ઈશ્વર ! આ જે કંઈ છે તે બધું તારૂં જ છે—દેહ, મન, ધર, કુટુંબ, જીવ અને જગત એ સર્વ તારૂં છે, મારૂં કંઈ નથી.’ એ જ્ઞાન કહેવાય છે. (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૪૯૭)

જીતવા ઇચ્છનારાઓની નીતિ હું છું, ગુપ્ત ભાવોમાં મૌન હું છું તથા જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું. (૩૯) વળી હે અર્જુન ! સર્વ ભૂતોનું જે ખીજ છે તે પણ હું છું; તેવું (કેાઈ) સ્થાવર જંગમ ભૂત (પ્રાણી) નથી કે જે મારા વિના હોય.

(૪૦) હે પરંતપ ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી; આ વિભૂતિનો વિસ્તાર તો મેં સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

(૪૧) જે જે સર્વ ઐશ્વર્યવાળું, શોભાવાળું કે પ્રભાવવાળું હોય તે તે મારા તેજના અંશથી ઊપજેલુંજ તું જાણ. (૪૨) અથવા હે અર્જુન ! આ બહુ જાણવાથી તને શું (લાભ) છે ? હું (મારા) એક અંશવડે આ સમગ્ર જગતને ધારણ કરીને રહેલો છું.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “વિભૂતિયોગ” એ નામનો દસમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

विश्वरूपदर्शिन

અધ્યાય ૧૧ મો—વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

દશમા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકથી પોતાનું વિશ્વરૂપમાં રહેલું ઈશ્વરપણું કહ્યું; તે વિશ્વરૂપ જોવાને ઇચ્છતા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું વિશ્વસ્વરૂપ દેખાડે છે.

- ૧ થી ૪ વિશ્વરૂપનું દર્શન આપવા માટે અર્જુનની પ્રાર્થના.
- ૫ થી ૮ ભગવાને કહેલું વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
- ૯ થી ૧૪ ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયે કહેલું વિશ્વરૂપનું વર્ણન.
- ૧૫ થી ૩૧ અર્જુને જોયેલું ભગવાનનું વિશ્વરૂપ તથા તેની કરેલી સ્તુતિ.
- ૩૨ થી ૩૪ ભગવાને કહેલું પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન અને યુદ્ધ માટે અર્જુનને પ્રોત્સાહન.
- ૩૫ થી ૪૬ ભયભીત થયેલા અર્જુનની સ્તુતિ અને ચતુર્ભુજરૂપ દર્શનને માટે પ્રાર્થના.
- ૪૭ થી ૫૦ ભગવાને કહેલો પોતાના વિશ્વરૂપનો મહિમા અને સૌમ્યરૂપે આપેલું દર્શન.
- ૫૧ થી ૫૫ અનન્યભક્તિ વિના ચતુર્ભુજ રૂપનાં દર્શનની દુર્લભતા અને અનન્યભક્તિનું કથન.

અર્જુન ઉવાચ ।

મદન્તુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ । ય-
ત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥૧॥
ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।
ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨॥
એવમેતદ્યથાત્થ ત્વમાત્માનં પરમેશ્વર । દ્રષ્ટુમિ-
ચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ ॥૩॥ મન્યસે
યદિ તચ્છબ્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો । યોગેશ્વર
તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥૪॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।
નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ
॥૫॥ પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્ રુદ્રાનશ્વિનૌ મરુતસ્ત-
થા । બહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥૬॥

સંત તુકારામઃ—આખો સંસારજ તમારું
સ્વરૂપ છે. જેમ દીવાની એક (જુઓ પાન ૧૯૬)

અર્જુન બોલ્યો:—

(૧) આપે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે અધ્યાત્મસંસારાવાળું જે પરમ ગુહ્ય વચન કહ્યું તેથી મારો આ મોહ વિશેષે કરીને દૂર થયો છે; (૨) કેમકે હે કમળપત્રાક્ષ ! ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ મેં વિસ્તારથી આપની પાસેથી સાંભળ્યાં; તેમજ આપનું અવિનાશી માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું. (૩) હે પરમેશ્વર ! આપ પોતાને જે પ્રકારે કહો છો તે એમજ છે; હે પુરુષોત્તમ ! આપના ઈશ્વરીય સ્વરૂપને હું જોવા ઇચ્છું છું. (૪) હે પ્રભો ! તે મારાથી જોવાને શક્ય છે એમ જો આપ માનતા હો તો હે યોગેશ્વર ! આપનું તે અવિનાશી સ્વરૂપ મને બતાવો.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૫) હે પાર્થ ! મારાં અનેક પ્રકારનાં તથા અનેક વર્ણ અને આકૃતિવાળાં સેંકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપોને તું જો. (૬) હે ભારત ! આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, અશ્વિનીકુમારો તથા મ-

૧૯૬ અધ્યાય ૧૧ મો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम
देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥ न
तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं
ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

સંજય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥ अने-
कवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभ-
रणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥ दिव्यमाल्यां-
वरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवम-
नंतं विश्वतोमुखम् ॥११॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य
भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्या-
द्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

જ્યોતમાંથી હજારો જ્યોત પેદા થાય છે, તેમ
તમે તમારી અનાદિ સ્વરૂપ સ્થિતિમાંથી આ સં-
સારરૂપી રમત ઊભી કરી છે. (તુંગા ૦ પાન-૩૫૧)

રુતોને તું જો (અને) પૂર્વે નહિ જોયેલાં ઘણાં
આશ્ચર્યોને તું જો. (૭) હે ગુડાકેશ ! આ મારા
શરીરમાં એકજ સ્થળે રહેલું ચરાચરસહિત સમ-
ગ્ર જગત અને ખીજું જે કંઈ તું જોવા ઇચ્છે છે
તેને હમણાં જો. (૮) પરંતુ આ પોતાનાં (અર્થ)
ચક્ષુથી તું મને જોવાને સમર્થ નથી; (માટે) હું
તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું, (તેનાથી) તું મારા
ઈશ્વરીય યોગને જો.

સંજય બોલ્યો:-

(૯) હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે કહીને પછી
મહાયોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરીય
સ્વરૂપ બતાવ્યું. (૧૦) (તે સ્વરૂપ) અનેક સુખ,
અને નેત્રોવાળું, અનેક અદ્ભુત દેખાવોવાળું,
અનેક દિવ્ય આભૂષણોવાળું, ઉગામેલાં અનેક
દિવ્ય આયુધોવાળું, (૧૧) દિવ્ય માળા તથા વસ્ત્ર-
ને ધારણ કરનારું, દિવ્ય ગંધના લેપનવાળું, સર્વ
આશ્ચર્યમય, પ્રકાશમાન, અનંત અને સર્વ તર-
ફ સુખોવાળું હતું. (૧૨) જો આકાશમાં હજાર

તત્રૈકસ્યં જગત્કૃત્સં પ્રવિભક્તમનેકધા । અપ-
ચ્યદેવદેવસ્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥૧૩॥ તતઃ સ
વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ । પ્રણમ્ય શિરસા
દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥૧૪॥

અર્જુન ડવાચ ।

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાસ્તથા ભૂત-
વિશેષસંઘાન્ । બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ
સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥ અનેકવાહૂદરવ-
ક્ત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોઽનંતરૂપમ્ । નાંતં ન
મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂ-
પ ॥૧૬॥ કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજો-
રાશિં સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિ-
રીક્ષ્યં સમંતાદ્ દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

સ્વામી રામદાસઃ--દેહધારી હોવા છતાં વિદે-
શી રહેવું, કર્યા છતાં અકર્તા રહેવું એ જીવ-
મુક્તનાં લક્ષણો છે. (શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૫૬)

સૂર્યની કાંતિ એકજ વળતે ઉદય પામી હોય તો તે એ મહાન આત્માની કાંતિ જેવી થાય.

(૧૩) અર્જુને તે સમયે અનેક પ્રકારે વિભાગ પામેલા સમગ્ર જગતને તે દેવોના દેવના શરીરમાં એક સ્થળે રહેલું જોયું. (૧૪) તે પછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત તથા રોમાંચિત થયેલો તે અર્જુન (એ) દેવને મસ્તકથી પ્રણામ કરી, હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન બોલ્યો:-

(૧૫) હે દેવ ! આપના દેહમાં સર્વ દેવોને, ભૂતોના અનેક સમૂહોને, કમલાસન પર બેઠેલા બ્રહ્માને, શંકરને, સર્વ ઋષિઓને તથા દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું. (૧૬) આપને અનેક બાહુ, અનેક ઉદર, અનેક મુખ, અનેક નેત્રવાળા તથા સર્વ તરફ અનંતરૂપવાળા હું જોઉં છું; હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વરૂપ ! આપના અંતને, મધ્યને કે આદિને હું જોતો નથી. (૧૭) આપને મુકુટવાળા, ગદાવાળા, ચક્રવાળા, તેજના ઢગલારૂપ,

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિ-
ધાનમ્ । ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સનાતન-
સ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥૧૮॥ અનાદિમધ્યાંતમનં-
તવીર્યમનંતબાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં
દીપ્તહુતાશવક્ત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥૧૯

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન
દિશશ્ચ સર્વાઃ । દૃષ્ટ્વાઽદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં લોક-
ત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન ॥૨૦॥ અમી હિ ત્વાં
સુરસંઘા વિશંતિ કેચિદ્ઙ્હીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ।
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુ-
તિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥ રુદ્રાદિત્યા વસવો યે

સંત તુકારામઃ—જે માણસ જ્ઞાન હોવા છતાં
વારંવાર વિષયસેવન કરતો રહે છે તે પશુ-
સમાન છે. એવા મૂર્ખ માણસો પારકાને સાચું
જ્ઞાન સંપાદન કરતા લાગે છે.

(શ્રીતુકારામગાથા-પાન ૩૭૨)

સર્વ તરફ કાંતિમાન, કદથી જોઈ શકાય એવા, ચોતરફ પ્રજ્વલિત અગ્નિ તથા સૂર્ય જેવી કાંતિ-વાળા અને અમાપ હું જોઈં છું. (૧૮) આપ જાણવા યોગ્ય પરમ અક્ષર (બ્રહ્મ) છો, આપ આ વિશ્વના પરમ આશ્રયરૂપ છો, આપને અ-વિનાશી (અને) શાશ્વત ધર્મના રક્ષક એવા સ-નાતન પુરુષ મેં (હવે) માન્યા છે. (૧૯) આ-દિ, મધ્ય અને અંત વિનાના, અનંત શક્તિવા-ળા, અનંત બાહુવાળા, ચંદ્રસૂર્યરૂપ નેત્રોવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિરૂપ મુખવાળા અને પોતાના તેજથી આ વિશ્વને તપાવી રહેલા આપને હું જોઈં છું.

(૨૦) આકાશ અને પૃથ્વીનું આ અંતર તથા સર્વ દિશાઓ આપ એકથીજ વ્યાપ્ત છે. હે મહાત્મન! આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઈને ત્રણે લોક ભયભીત થયા છે. (૨૧) આ દેવોના સમૂહો આપમાંજ પ્રવેશે છે, કેટલાક ભયભીત થયેલા હાથ જોડીને સ્તુતિ કરે છે, મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના સમૂહો “સ્વસ્તિ (ક-લ્યાણ થાઓ)” એમ કહીને અનેક સ્તોત્રોથી

ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ । ગંધ-
ર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहू-
रूपादम् । बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः
प्रव्यथितास्तथाहम् ॥૨૩॥ नभःस्पृशं दीप्तमने-
कवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि
त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च
विष्णो ॥૨૪॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वै-

શ્રીરામકૃષ્ણઃ— ‘હું કર્તા છું’ એવું જીવ-
નું અભિમાન અજ્ઞાનથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.
ઈશ્વરની શક્તિ વડેજ બધા લોકો શક્તિમાન
છે. તેની શક્તિ ખેંચી લેવાય તેજ ધડીએ
બળવાન મનુષ્ય નિર્માલ્ય બની જાય છે. બાજી-
ગરના હાથમાં હોય છે ત્યાંસુધી પૂતળાં દેવાં
નાયે છે ? પણ હાથમાંથી પડી ગયા પછી
તેનાથી હલાતું પણ નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૨૪૦)

આપની સ્તુતિ કરે છે. (૨૨) વળી રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વદેવો, અશ્વિની-કુમારો, મરુતો, પિતૃઓ* તથા ગંધર્વ, યક્ષ અસુર અને સિદ્ધના સમૂહો સર્વે વિસ્મિત થઈને આપને જુએ છે.

(૨૩) હે મહાબાહો ! આપનું બહુ મુખો તથા આંખોવાળું; બહુ હાથ, સાથળો તથા પગવાળું; બહુ પેટવાળું તેમજ બહુ દાઢાથી વિકરાળ આ મોટું રૂપ જોઈને લોકો તેમજ હું ઘણા બ્યાકુળ થયા છીએ. (૨૪) હે વિષ્ણો ! આકાશને સ્પર્શ કરતા, પ્રકાશમાન, અનેક વ-

---

* યાવદુષ્ણં ભવેદન્નં યાવદશ્નંતિ વાગ્યતાઃ ।

પિતરસ્તાવદશ્નન્તિ યાવન્નોક્તા હવિર્ગુણાઃ ॥

સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, જ્યાંસુધી અન્ન ભિન્ન હોય અને શ્રાદ્ધમાં જમનાર વેદવેતાઓ જ્યાંસુધી વાણીનું મૌન રાખીને જમે છે તથા હવિષ્યાન્નના સારા-નરસા સ્વાદની વાત કરતા નથી ત્યાંસુધીજ પિતૃઓ જમે છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ઉષ્મપા હિ પિતરઃ” અર્થાત્ “પિતૃઓ ઉષ્ણ અન્નના ભાગી છે.” આથીજ ઉપલા શ્લોકમાં પિતૃઓને “ઉષ્મપા” કહ્યા છે.

વ કાલાનલસંનિભાનિ । દિશો ન જાને ન લભે
ચ શર્મ પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૨૫॥

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ સર્વે સહૈ-
વાવનિપાલસંઘૈઃ । ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સહાસદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥૨૬॥ વક્ત્રાણિ તે
ત્વરમાણા વિશંતિ દંષ્ટાકરાલાનિ ધ્યાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્ત-
માંગૈઃ ॥૨૭॥ યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ
સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવંતિ । તથા તવામી નર-
લોકવીરા વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥૨૮॥
યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય સમુ-
દ્ભવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્તવાપિ
વક્ત્રાણિ સમુદ્ભવેગાઃ ॥૨૯॥

સ્વામી રામદાસઃ—જે ચરાચર અસ્તિત્વ ધ-
રાવે છે તે સર્વ માયા છે, તેની અંદર અને બ-
હાર પરમેશ્વર વ્યાપ્ત છે. (શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૪૧)

ર્ણવાળા, પહોળા કરેલા મુખવાળા (અને) દેહી-
ખ્યમાન વિશાળ નેત્રોવાળા આપને જોઈને
અતિવ્યાકુળ મનવાળો હું ધૈર્ય અને શાંતિને
પામતો નથી. (૨૫) દાઢોને લીધે વિકરાળ અને
પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં આપનાં મુખોને જોઈ-
નેજ હું દિશાઓને જાણી શક્તો નથી અને
મુખને પામતો નથી; માટે હે દેવેશ ! હે જગ-
ન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ.

(૨૬) રાજાઓના સમૂહોસહિતજ આ ધૃત-
રાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો તેમજ અમારા મુખ્ય યો-
દ્ધાઓસહિત આ ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ પણ
(૨૭) આપનાં દાઢોથી વિકરાળ એવાં ભયાનક
મુખોમાં દિતાવળા પ્રવેશ કરે છે; અને કેટલાક
ચૂર્ણ થઈ ગયેલાં મસ્તકો સાથે દાંતોના મધ્ય
ભાગોમાં વળગેલા દેખાય છે. (૨૮) જેમ નદી-
ઓના અનેક જળપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ મુખ-
વાળા થઈ વેગથી વહે છે, તેમ મનુષ્યલોકના
આ વીરપુરુષો આપનાં પ્રજ્વલિત મુખોમાં પ્ર-
વેશ કરે છે. (૨૯) જેમ વધેલા વેગવાળાં પત-

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्व-
दनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भास-
स्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥ आख्याहि
मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि प्रजानामि
तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समा-
हर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति
सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्व
राज्यं समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमि-
त्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥ द्रोणं च भीष्मं

स्वामी रामदासः—जे ज्ञानना जेर पर लक्षितने।
आदर न करीये तो अमे अलक्षितपणाना दोषधी
अवश्य पतन पाभीशुं. (श्रीदासभोध-पान ४८)

ગિયાં નાશ માટે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પેસે છે, તેમ (આ) લોકો પણ વધેલા વેગવાળા થઈ નાશ માટે આપનાં મુખોમાં પ્રવેશે છે.

(૩૦) આપ પ્રજ્વલિત મુખોવડે સર્વ લોકોને સર્વ તરફથી ગળી જતા ચાટો છો; હે વિષ્ણુ! આપની ઉગ્ર પ્રભાઓ સમગ્ર જગતને તેજથી વ્યાપ્ત કરીને અત્યંત તપી રહી છે.

(૩૧) મને કહો કે (આવા) ઉગ્ર રૂપવાળા આપ કોણ છો? હે દેવવર! આપને નમસ્કાર હો, આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપ આદિ (પુરુષ) ને હું જાણુવા ઇચ્છું છું; કેમકે આપની પ્રવૃત્તિને હું સમજી શકતો નથી.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૩૨) હું લોકોનો નાશ કરનારો, અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું (અને) લોકોનો સંહાર કરવાને અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું; પ્રત્યેક સૈન્યમાં જે યોદ્ધાઓ ઊભા છે તેઓ સર્વ તારા (લગ્યા) વિના પણ (જીવતા) રહેશે નહિ. (૩૩) તે

च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्धयस्व जेता-
ऽसि रणे सपत्नान् ॥३४॥

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेप-
मानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्य-
नुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥३६॥ कस्माच्च ते
न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं
यत् ॥३७॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य

માટે હે સવ્યસાચિન્ ! તું ઊભો થા, શત્રુઓને જીતીને યશ મેળવ અને સમૃદ્ધ રાજ્ય ભોગવ; એઓને મેંજ પ્રથમથીજ હણી નાખ્યા છે; તું માત્ર નિમિત્તરૂપ થા. (૩૪) દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ અને કર્ણને તેમજ બીજા પાણુ મેં હણેલા વીર યોદ્ધાઓને તું હણ, વ્યથા ન પામ; યુદ્ધ કર, રણમાં શત્રુઓને તું જીતીશ.

સંજય બોલ્યો:-

(૩૫) કેશવનાં એ વચન સાંભળીને હાથ જોડતો ને ધૂજતો અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને ફરી પાણુ ભયભીત થતો પ્રણામ કરીને ગદ્ગદ સ્વરપૂર્વક બોલ્યો.

અર્જુન બોલ્યો:-

(૩૬) હે હૃષીકેશ ! આપના (માહાત્મ્ય)-કીર્તનથી જગત અતિ હર્ષ પામે છે અને પ્રીતિ પામે છે; ભય પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં નાસી જાય છે તથા સિદ્ધોના સર્વ સમૂહો નમસ્કાર કરે છે તે યોગ્યજ છે. (૩૭) હે

૨૧૦ અધ્યાય ૧૧ મો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ । વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ
ધામ ત્વયાં તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥૩૮॥ વાયુર્ય-
મોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહ-
શ્ચ । નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયો-
ઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૯॥

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત
એવ સર્વ । અનંતત્રીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વં સમા-
પ્રોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥ સસ્રેતિ મત્વા
પ્રસભં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સસ્રેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન
વાપિ ॥૪૧॥ યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહા-

સ્વામી રામદાસઃ—આત્મા એક હોવા છતાં
પણ શરીરરૂપ ઉપાધિના અનંત ભેદ હોવાને
લીધે જે જે પ્રકારની ઉપાધિ હોય છે તે તે પ્રકાર-
ના શુભાશુભ સ્વાદ તે લે છે.

(શ્રીદાસબોધ—પાન ૧૩૪)

મહાત્મન્ ! બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા અને મહા-
શ્રેષ્ઠ એવા આપને તેઓ શા માટે નમસ્કાર ન
કરે ? હે અનંત ! હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ !
સત્, અસત્ તેમજ તેનાથી પર જે અક્ષરબ્રહ્મ
છે તે આપ છો. (૩૮) આપ આદિદેવ છો, પુ-
રાણુ પુરુષ છો અને આ વિશ્વના પરમ નિધાન
છો; આપ જાણુવાવાળા, જાણુવા યોગ્ય તથા
પરમ ધામ છો અને હે અનંતરૂપ ! આપવડે
વિશ્વ વ્યાપ્ત થયું છે. (૩૯) વાયુ, યમ, અગ્નિ,
વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ તથા પિતામહ (બ્રહ્મા)-
ના પણ પિતા આપ છો; આપને હજારો વાર
નમસ્કાર હો ! તથા ફરી ફરી પણ આપને
નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !

(૪૦) હે સર્વસ્વરૂપ ! આપને આગળ અને
પાછળ નમસ્કાર હો ! તેમજ સર્વ દિશાઓમાં
નમસ્કાર હો ! અનંત સામર્થ્યવાળા અને અ-
માપ પરાક્રમવાળા આપ સર્વમાં વ્યાપ્ત છો
તેથી સર્વરૂપ છો. (૪૧) આપના આ મહિમાને
નહિ જાણુતાં મેં આપ ‘સખા છો’ એમ માની-

રશ્યાસનભોજનેષુ । એકોઽથવાપ્યચ્યુત તત્સ-
મક્ષં તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥૪૨॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ
ગુરુર્ગરીયાન્ । ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽ-
ન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥૪૩॥ તસ્માત્પ્ર-
ણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશમી-
હ્યમ્ । પિતેવ પુત્રસ્ય સર્વેવ સર્વ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિ-
યાયાર્હસિ દેવ સોહુમ્ ॥૪૪॥ અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતો-
ઽસિ દૃષ્ટ્વા ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે । તદેવ મે
દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૪૫॥

સ્વામી રામદાસઃ—પરમેશ્વરનાં નામે અનંત
છે. તેનું સ્મરણ નિત્ય નિયમ સાથે કરવાથી
તરી શકાય છે અને નામસ્મરણ કરવાથી યમ-
ધર્મના દંડનો તાપ વેઠવો પડતો નથી.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૭૫)

ને પ્રમાદથી કે પ્રેમથી હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! એવું જે અનુચિત કહ્યું છે; (૪૨) તથા વિહાર, શયન, આસન અને ભોજનમાં, એકલા અથવા બીજાઓ સમક્ષ પણ વિનોદ માટે જે અનાદર કરાયા છે તે હે અચ્યુત ! પ્રમાણુ-રહિત (એવા) આપ પાસે ક્ષમા કરાવું છું.

(૪૩) હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા ! આપ આ ચરાચર લોકના પિતા છો, પૂજ્ય છો અને અતિ શ્રેષ્ઠ ગુરુ છો; ત્રણે લોકમાં પણ આપના સમાન બીજો નથી તો અધિક કયાંથી હોય ? (૪૪) માટે હે દેવ ! શરીરને અત્યંત નીચું ન-માવી નમસ્કાર કરીને હું આપ સ્તુત્ય પ્રભુને પ્રસન્ન થવા પ્રાર્થના કરું છું. જેમ પિતા પુત્ર-નો, મિત્ર મિત્રનો અને પતિ પ્રિયાનો અપરાધ સહન કરે છે તેમ આપ (મારા અપરાધ) સહન કરવા યોગ્ય છો. (૪૫) પૂર્વે નહિ જોયે-લું (આપનું આ સ્વરૂપ) જોઈને હું હર્ષ પામ્યો છું, તેમજ ભયથી મારું મન વ્યાકુળ થયું છે; માટે હે દેવ ! મને તે (પૂર્વનું)જ રૂપ આપ

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુ-
મહં તથૈવ । તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન સહસ્રવાહો
ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥૪૬॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિત-
માત્મયોગાત્ । તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્યં યન્મે
ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥ ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન
દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ । એવંરૂપઃ શક્ય
અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥૪૮॥ મા
તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમી-
દૃઙ્મમેદમ્ । વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં તદેવ
મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૯॥

સંત તુકારામઃ—દેવ દયાળુ છે—તે અતિ દયા-
ળુ છે; કારણકે તે ધણા જીવોના ઉપદ્રવોને
સાંખી લે છે. (શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૫૪૪)

દેખાડો અને હે દેવોના પાણુ ઈશ્વર ! હે જગ-
ન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ. (૪૬) આપને તેજ પ્ર-
માણે (પ્રથમની પેઠેજ) સુકુટવાળા, ગદાવાળા
અને હાથમાં ચક્રવાળા જોવાને હું ઇચ્છું છું.
હે હજારો હાથવાળા ! હે વિશ્વમૂર્તે ! આપ
તેજ ચતુર્ભુજ રૂપે થાઓ.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

(૪૭) હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થયેલા મેં આ
મારું તેજોમય, અનંત અને આદ્ય એવું વિશ્વ-
રૂપ પોતાના યોગના સામર્થ્યથી તને બતાવ્યું
છે; જે તારા વિના બીજા કોઈએ પૂર્વે જોયેલું
નથી. (૪૮) હે કુરુવંશી મહાવીર ! મનુષ્યલો-
કમાં તારા વિના બીજા કોઈથી વેદોવડે, યજ્ઞો-
વડે તથા અધ્યયનવડે, દાનવડે, કર્મકાંડવડે કે
ઉગ્ર તપ વડે આવા સ્વરૂપવાળો હું જોવાને
શક્ય નથી. (૪૯) આવું આ મારું ઘોરરૂપ જોઈ-
ને તને દુઃખ ન થાઓ અને વિમૂઢપાણું થાઓ
નહિ; ભયરહિત અને પ્રસન્ન મનવાળો થઈ

સંજય ઉવાચ ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्श-
यामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानसि यन्मम । देवा
अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥५२॥ नाहं
वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवं-
विधो द्रष्टुं द्रष्ट्वानसि मां यथा ॥५३॥ भक्त्या
त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं
च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

સ્વામી રામદાસઃ—વિષયોભાંથી મન પાછું હઠે
ત્યારેજ શુદ્ધ આત્મજ્યોતિનું દર્શન થવા માંડે છે.

ફરી તું તેજ આ મારા સ્વરૂપને સારી રીતે જો.

સંજય બોલ્યો:—

(૫૦) ‘બહુ સારૂ’ એમ અર્જુનને કહીને મહાત્મા વાસુદેવે પોતાનું (મનુષ્ય)રૂપ ફરી દેખાડ્યું અને સૌમ્ય મૂર્તિ થઈને ભયભીત થયેલા એને ફરી આશ્વાસન આપ્યું.

અર્જુન બોલ્યો:—

(૫૧) હે જનાર્દન ! આપનું આ સૌમ્ય મનુષ્યરૂપ જોઈને હવે હું સચેત થયો છું અને મૂળ સ્વભાવને પામ્યો છું.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૫૨) મારું જે આ રૂપ તેં જોયું તે મહાદુઃખથી જોઈ શકાય તેવું છે; દેવો પણ આ રૂપનું દર્શન સદા ઇચ્છે છે. (૫૩) તેં મને જેવો જોયો છે તેવો હું વેદોવડે, તપવડે, દાનવડે કે યજ્ઞવડે જોવાને શક્ય નથી; (૫૪) પરંતુ હે પરંતપ ! હે અર્જુન ! અનન્યભક્તિવડે એ પ્રકારે તરવથી જાણવાને, જોવાને તથા પ્રવેશ

૨૧૮ અધ્યાય ૧૧ મો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥૫૫॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शन-
योगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

સંત તુકારામઃ—હે દેવ ! હું જ્યાં જ્યાં નજર
ફેરવું છું ત્યાં ત્યાં બધેજ મને તારા ચરણનું
દર્શન થાય છે. આખું વિશ્વ તારાવડે ઠસી ઠસી-
ને ભરેલું છે. ચારે દિશાએ મને તો તું ને તુંજ
દેખાય છે. આથી કરીને હવે તને છોડીને બીજા
કોઈ વિષય પ્રતિ મારી આસક્તિ થતી નથી.
તારા સ્મરણ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્યોગમાં
પણ મારું ચિત્ત ચોટતું નથી.

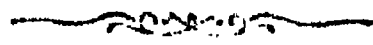
(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૫૨૮)

કરવાને હું શક્ય છું.

(૫૫) હે પાંડવ ! જે મારો ભક્ત મારે અર્થે કર્મ કરનારો, હું જ જેની પરમગતિ છું એવો, આસક્તિ વિનાનો અને સર્વ ભૂતોમાં વૈરરહિત હોય છે તે મને પામે છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી-કૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “વિશ્વરૂપદર્શનયોગ” એ નામનો ૧૧ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

સ્વામી રામદાસ:—જે સર્વનું મૂળ છે તે દષ્ટિ-ગોચર થતો નથી. અત્યંત ભવ્ય હોવા છતાં પણ ભાસતો નથી અને એક નિમિષ માત્ર પણ તે એકજ સ્થળે રહેતો નથી. આવો જે અગાધ પર-માત્મા તેનો મહિમા કાણ જાણી શકે એમ છે ? હે સર્વોત્તમ ! માત્ર તારી લીલા તું જ જાણે છે.

(શ્રીદાસબોધ—પાન ૫૪૨)

સુધારકો, ધનવાનો અને ધર્મગુરુઓ

“આખો દેશ સંસારસુધારાની સભાઓથી ભરપૂર છતાં એક પણ સભા એવા લોકોના સુધારા માટે થયેલી જોઈ નહિ કે જે લોકો લોકોનાં લોહી ચૂસીને હાલના ‘ગૃહસ્થ’ અન્યા છે અને હજી તેવાજ રહેવા માગે છે.”

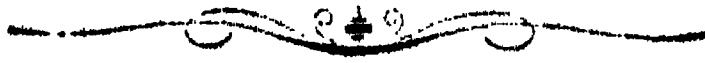
“લાખો ગરીબો અને દીનદુઃખીઓનાં લોહી ચૂસીને પોતે વૈભવ ભોગવે અને એ ગરીબ, લાચાર તથા જીલમથી છુંદાયેલાંઓના ભલાનો વિચારજ ન કરે, એ પણ ધનવાનોનો દેશપ્રોહ અને દગાખાજ છે.”

“જે દેશમાં અને જે ધર્મમાં કરોડો માણસો અર્ધાં ભૂખે મરે છે અને જ્યાં લાખો સાધુઓ અને ખીજા અનેકો ગરીબોનાં લોહી ચૂસીને પેટ ભરી રહ્યા છે, છતાં જ્યાં તેમના ઉદ્ધારનો વિચાર થતો નથી, એ તે દેશ કે દોઝખ? એ તે ધર્મપાલન કે સેતાનનું તાંડવ નૃત્ય?”

“પણ એ નીચ લેખાતો જનસમાજ જગત થઈને જ્યારે તમારો જીલમ સમજવા લાગશે, ત્યારે તેમની એક ફૂંક માત્રથી તમે ઊડી જવાના.”

(“સ્વામી વિવેકાનંદજી”નાં વચન સારાંશરૂપે)

અધ્યાય ૧૨ મો-મ ક્તિ યોગ

અગિયારમા અધ્યાયમાં છેલ્લા એ શ્લોકથી અનન્ય ભક્તિવાળાને શ્રેષ્ઠ કહ્યો, પણ આગલા ચાર અધ્યાયોમાં ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીને પોતાનો આત્મા કહ્યો છે તથા જ્ઞાનને વખાણ્યું છે, તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠ અને સગુણનો ઉપાસક, એ એમાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોણ ? તે આ અધ્યાયમાં અર્જુન પૂછે છે અને તેના ઉત્તરમાં સગુણ ઉપાસનાની વિશેષતા કહે છે; તે નજ બને તો અભ્યાસયોગ અને તે પણ ન બને તો કર્મયોગથી શરૂઆત કરવાનું કહીને અનન્યભક્તિને માટે યોગ્ય થવાની જરૂર સમજાવે છે; તથા એ યોગ્યતાનાં સાધન અને લક્ષણ કહીને તેને ધર્મામૃતની ઉપમા આપીને એ ધર્મામૃતને આચરનારા ભક્તો પરમેશ્વરને વધારે પ્રિય છે એમ કહે છે.

૧ શ્રેષ્ઠ ભક્ત વિષે અર્જુનનો પ્રશ્ન.

૨ થી ૧૨ સાકાર અને નિરાકારના ઉપાસકોનો નિર્ણય અને ભગવતપ્રાપ્તિના ઉપાયનો વિષય.

૧૩ થી ૨૦ ભગવતપ્રાપ્તિવાળા પુરુષોનાં લક્ષણ.

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥ ये
त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगम-
चित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥ संनियम्यै-
न्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव
सर्वभूतहिते रताः ॥४॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम-
व्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं
देहवाङ्मिरवाप्यते ॥५॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि

स्वामी रामदासः—पोताभां पोतापण्युं (अ-
हंभाव) न रहे अण निःसंगतुं लक्षणुं छे.

(श्रीदासभोध-पान ३४७)

અર્જુન બોલ્યો:-

(૧) એ રીતે નિરંતર (આપમાં) યુક્ત એવા જે ભક્તો આપની (સગુણ રૂપની) ઉપાસના કરે છે તથા જેઓ અવ્યક્ત (બુદ્ધિ વગેરેથી અગોચર) અક્ષર (નિર્ગુણ બ્રહ્મ)ની ઉપાસના કરે છે તેઓમાં ઉત્તમ યોગવેત્તા કેાણુ ?

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

(૨) જેઓ મનને મારામાં પ્રવેશાવી નિત્યયુક્ત થઈને પરમ શ્રદ્ધાસહિત મારી (સગુણ રૂપની) ઉપાસના કરે છે તેઓને મેં શ્રેષ્ઠ યોગવેત્તાઓ માન્યા છે. (૩) વળી સર્વત્ર સમ-બુદ્ધિવાળા અને સર્વભૂતોનું હિત કરવામાં તત્પર એવા જેઓ ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો નિયંત્રકરીને અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, (૪) સર્વવ્યાપક, અચિંત્ય, કૂટસ્થ, અચળ અને ધ્રુવ એવા (નિર્ગુણ બ્રહ્મ)ને ઉપાસે છે તેઓ મનેજ પામે છે; (૫) પરંતુ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત ચિત્તવાળા તેઓને ઘણુંજ કષ્ટ થાય છે; કારણકે અવ્યક્ત

સંન્યસ્ય મત્પરાઃ । અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યા-
 યંત ઉપાસતે ॥૬॥ તૈષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસં-
 સારસાગરાત્ । ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવે-
 શિતચેતસામ્ ॥૭॥ મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ
 બુદ્ધિં નિવેશય । નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઊર્ધ્વ
 ન સંશયઃ ॥૮॥ અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ
 મયિ સ્થિરમ્ । અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું
 ધનંજય ॥૯॥ અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મ-
 પરમો ભવ । મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવા-
 પ્સ્યસિ ॥૧૦॥ અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મઘો-

સંત તુકારામઃ—હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાં
 સંસાર કડવો ઝેર જવો લાગે છે, શરીરે રોમાંચ
 થાય છે, કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય છે અને બીજાં
 સાત્ત્વિક લક્ષણો પ્રકટ થવા માંડે છે.

(શ્રીતુકારામગાથા-પાન ૩૦૫)

(સ્વરૂપની) ગતિ દેહાભિમાનીઓવડે દુઃખથી પ્રાપ્ત કરાય છે, (૬) પણ જોયો સર્વ કર્મો મારામાં સમર્પણ કરીને મારા પરાયણ થઈ અનન્ય યોગથી મારું જ ધ્યાન કરતા મને ઉપાસે છે, (૭) તેવા મારામાં એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓનો હે પાર્થ ! મૃત્યુરૂપ સંસારસાગરથી હું સત્વર ઉદ્ધાર કરનાર થાઉં છું; (૮) (માટે) તું મારામાં જ મન ધારણ કર અને મારામાં બુદ્ધિને સ્થાપી દે; એ પછી તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ (એમાં) સંશય નથી. (૯) હે ધનંજય ! તું ચિત્તને મારામાં સ્થિર કરવાને સમર્થ ન હો તો અભ્યાસયોગવડે* મને પ્રાપ્ત કરવાની તું ઇચ્છા કર. (૧૦) અભ્યાસમાં પણ જો તું અસમર્થ હો તો મારા માટે કર્મ કરવામાં તત્પર થા; મારા માટે

---

* પરમેશ્વરના અપાર ગુણ, મહિમા ઇત્યાદિનું ચિંતન, કીર્તન, શ્રવણ, અન્યોન્ય પ્રબોધન તથા ભગવદ્વિષયક ગ્રંથોનું પઠન-પાઠન ઇત્યાદિ જો કાળજી-પૂર્વક અને લૌકિક કામના વિના કરાય તો તે પણ અભ્યાસયોગજ છે.

ગમાશ્રિતઃ । સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતા-
ત્મવાન્ ॥૧૧॥ શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાના-
દ્વચાનં વિશિષ્યતે । ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યા-
ગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥૧૨॥

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।
નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥
સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ । મ-
ય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥
યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

સ્વામી રામદાસઃ—જ્ઞાન અજ્ઞાન એ ઉભયના
મિશ્રણથીજ જીવને જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે.
જ્ઞાનથી સુખ થાય છે અને અજ્ઞાનથી દુઃખ
થાય છે; તથા ઉત્પત્તિના ગુણથી (જ્ઞાન અને
અજ્ઞાનના મિશ્રણથી) સુખ અને દુઃખ ઉભય
ભોગવવાં પડે છે. (શ્રીદાસબોધ-પાન ૩૮૦)

પણ કર્મ કરતો તું સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈશ. (૧૧) જો એ કરવાને પણ તું અશક્ત હો તો મારા (કર્મપ્રહાર્પણ) યોગનો આશ્રય કરી, વશ કરેલા ચિત્તવાળો થઈને સર્વ કર્મફળનો ત્યાગ કર.* (૧૨) કેમકે અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાન કરતાં કર્મ-ફળત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; (એ) કર્મફળના ત્યાગથી શીઘ્ર શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૩) જો મારો ભક્ત સર્વ ભૂતોનો દ્વેષ નહિ કરનાર, મિત્રભાવે વર્તનાર, કરુણાવાળો, મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખ-દુઃખમાં સમદૃષ્ટિવાળો, ક્ષમાશીલ, (૧૪) સદા સંતોષી, યોગનિષ્ઠ, મનને વશ રાખનારો, દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મારામાં અર્પણ કરેલાં મન-બુદ્ધિવાળો હોય છે તે મને પ્રિય છે. (૧૫) જે-

---

* આ આઠ શ્લોકમાં ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો જણાવ્યાં છે.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वा-
 रंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥१८॥
 तुल्यनिंदास्तुतिमौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः
 ॥१९॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
 श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्ति-
 योगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

નાથી લોક ઉદ્દેગ પામતા નથી અને જે લોક-
થી ઉદ્દેગ પામતો નથી; તથા જે હર્ષ, ક્રોધ,
ભય અને ઉદ્દેગથી મુક્ત છે તે મને પ્રિય છે.
(૧૬) જે મારો ભક્ત સ્પૃહાવિનાનો, પવિત્ર,
દક્ષ (ચતુર), પક્ષપાતરહિત, વ્યથાથી મુક્ત,
સર્વ આરંભોને ત્યજનારો છે તે મને પ્રિય છે.
(૧૭) જે હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી,
શોક કરતો નથી, ઇચ્છા કરતો નથી અને શુભ
તથા અશુભનો ત્યાગ કરનારો તથા ભક્તિમાન
હોય છે તે મને પ્રિય છે. (૧૮) વળી જે શત્રુ
કે મિત્ર ઉપર, માન કે અપમાનમાં તથા ટાઢ,
તાપ, સુખ કે દુઃખમાં સમાન ભાવવાળો અને
સંગરહિત હોય છે; (૧૯) તથા નિંદા અને
સ્તુતિને સમાન માને છે, મૌન ધારણ કરે છે,
જે કંઈથી સંતુષ્ટ રહે છે, સ્થાન વિનાનો હોય
છે અને સ્થિર બુદ્ધિવાળો તથા ભક્તિમાન હોય
છે તે મનુષ્ય મને પ્રિય છે. (૨૦) મારે પરાયણ
અને શ્રદ્ધાળુ એવા જે ભક્તો ઉપર કહેલા આ
ધર્મરૂપ અમૃતનું સેવન કરે છે તેઓ મને અ-

ત્યંત પ્રિય છે. x

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર
રૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા
અર્જુનના સંવાદ વિષે “ ભક્તિયોગ ”
એ નામનો ૧૨મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

x ઉપર જણાવેલા લક્ષણોવાળા આઠે પ્રકારના
ભક્તોમાં દરેકને ઉત્તમજ સમજવા. એ ધર્મામૃતને જાણી-
ને માત્ર વાતો અને દેખાવમાં ઊતરવાથી સર્વજ્ઞ ઈશ્વર
હંમેશાં નથી; કદાચ દુનિયા અંજાઈ જાય તો તે પણ
સદાકાળ હંમેશાં રહેતી નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ:—સાચું બોલવું એ કળિયુગમાં
તપશ્ચર્યા કર્યા બરાબર છે. કળિયુગમાં બીજી જાત-
ની તપશ્ચર્યા કરવાનું બહુ કઠણ છે. જો કોઈ
સત્યનેજ બરાબર વળગી રહે તો જરૂર તેને
ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે—

સત્ય વચન અરુ નમ્રતા, પર સ્ત્રી માત્ર સમાન,
एते सैं हरि ना मिले (તો) તુલસીદાસ જમાન.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પાન ૫૮૦)

અધ્યાય ૧૩ મો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

બારમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણના ભક્તો કરતાં સગુ-
ણના અનન્ય ભક્તોને ઉત્તમ યોગી તથા સંસાર-સાગ-
રમાંથી સુખપૂર્વક શીઘ્ર ઉદ્ધાર પામનારા કહ્યા; તથા
એવી યોગ્યતા ન હોય તો તે મેળવવા માટે અભ્યાસ-
યોગ તથા કર્મયોગ સાધવાનું કહ્યું. પછી એ પ્રકારે
અનન્ય ભક્તિયોગ વડે સિદ્ધ યોગી એટલે જીવન્મુક્ત
થયેલા મહાત્માનાં લક્ષણ છેલ્લા આઠ શ્લોકોમાં સમ-
જાવ્યાં અને એ સ્થિતિએ પહોંચી કૃતકૃત્ય થવું એજ
આવશ્યક ધર્મ હોવાથી એ ધર્મરૂપી અમૃતને ઉપાસ-
વાની-આચરણમાં ઉતારવાની આવશ્યકતા સમજાવી;
પરંતુ એ સર્વના પાયારૂપ જે તત્ત્વજ્ઞાન છે તેને યથા-
વત્ જાણ્યા વિના કર્મયોગ, અભ્યાસયોગ કે ધ્યાનયોગ
યથાવત્ સધાઈ ઉદ્ધાર થાય નહિ; તેથી આ અધ્યા-
યમાં પ્રથમ પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક સમજાવે છે.

૧ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ વિષે અર્જુનના પ્રશ્નો.

૨ થી ૧૮ ભગવાને સમજાવેલો જ્ઞાનસહિત ક્ષેત્ર
તથા ક્ષેત્રજ્ઞનો વિષય.

૧૯ થી ૩૫ જ્ઞાનસહિત પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિષય.

અર્જુન ઉવાચ ।

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

એતદ્વેદિતુમિચ્છામિ જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચ કેશવ ॥૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ઇદં શરીરં કૌંતેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।

એતદ્યો વેત્તિ તં ગ્રાહુઃ ક્ષેત્રજ્ઞ ઇતિ તદ્વિદઃ ॥૨॥

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૩॥

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શ્રુણુ ॥૪॥

સ્વામી રામદાસઃ—આત્મદેવને ઓળખવા
એજ સર્વ કર્મનું સત્ય સાર્થક્ય છે + + +
આત્મદેવ તરફ વૃત્તિ કરતાં દેહાભિમાન રહેતું
નથી અને માયિક દેહાભિમાન ગળી જઇને ‘હું
તેજ છું’ એ નિશ્ચય ખની જાય છે.

(શ્રીદાસગોધ-પાન ૩૭૩)

અર્જુન બોલ્યો:—

(૧) હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એને હું જાણુવા ઇચ્છું છું.*

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૨) xહે કૌંતેય ! આ શરીર “ક્ષેત્ર” એ પ્રમાણે કહેવાય છે અને એને જે જાણે છે તેને “ક્ષેત્રજ્ઞ” એમ તેને જાણનારાઓ કહે છે.

(૩) હે ભારત ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં “ક્ષેત્રજ્ઞ” પણ તું મને જાણુ; અને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તેજ જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે.

(૪) તે ક્ષેત્ર જે (સ્વરૂપવાળું) છે, જેવું (ધર્મોવાળું) છે, જે વિકારોવાળું છે, જેથી (ઉત્પન્ન

---

* આ શ્લોક ક્ષેપક છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે ભાષ્યમાં લીધો નથી.

x સાતમા અધ્યાયમાં અપરા તથા પરા એવી બે પ્રકૃતિઓ કહેલી છે; તે બે પ્રકૃતિઓને પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કહે છે. અહીં હવે મેં બંને પ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

ઋષિભિર્બહુધા ગીતં છંદોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।
બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥૫॥

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ । ઇન્દ્રિ-
યાણિ દશૈકં ચ પંચ ચૈન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૬॥ ઇચ્છા
દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સંઘાતશ્ચેતના ધૃતિઃ । એતત્ક્ષેત્રં-
સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥૭॥

સ્વામી રામદાસ:-દેહરૂપી નગરમાં જે ઈશ
રહે છે તેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે અને જે
સંપૂર્ણ જગતમાં વ્યાપ્ત છે તેને જગદીશ કહેવા-
માં આવે છે + + + પ્રથમ દેહ ધારણ કરનાર
જાણ્યો પછી જગદાત્માને જાણ્યો, પરંતુ પર-
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એ બંનેની ઉપરજ થાય છે. પર-
બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે એટલે સાર થું
અને અસાર થું તેનો નિર્ણય થાય છે અને
ચંચળ માયાનો નાશ થાય છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૪૧૬-૧૭)

થયું) છે અને જે (લેદવાળું) છે; અને તે (ક્ષેત્રજ્ઞ) જે (સ્વરૂપવાળો) છે, તથા જે પ્રભાવવાળો છે તે તું સંક્ષેપમાં મારી પાસેથી સાંભળ. (૫) (આ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને) ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે ગાયું છે, વેદોએ વિવિધ પ્રકારે વિવેકથી વર્ણવ્યું છે અને યુક્તિઓવાળાં તથા નિઃસંશય-રૂપ એવાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૬) (પાંચ)મહાભૂત, અહંકાર, બુદ્ધિ તેમજ અવ્યક્ત-માયા (મૂળ પ્રકૃતિ) દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો (૭) તેમજ ઇન્દ્રિયા, દેષ, સુખ, દુઃખ, (દેહ-ઇન્દ્રિયનો) સમુદાય, ચેતના* અને ધૈર્ય, આ (એકત્રીસ પ્રકારના) વિકારોવાળું ‘ક્ષેત્ર’^x સંક્ષેપમાં કહ્યું છે.†

* દેહ-ઇન્દ્રિયના સમુદાયમાં જણાતી અંતઃકરણની વૃત્તિ.

^x પહેલા શ્લોકમાં શરીરને ‘ક્ષેત્ર’ કહ્યું છે અને અહીં ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિને ‘ક્ષેત્ર’ કહ્યું, તેથી પરસ્પર વિરોધ ભાસે છે, પણ તેમ નથી; કેમકે ચોવીસ (અનુસંધાન માટે જુઓ-પાન ૨૩૭)

અમાનિત્વમદંભિત્વમાહિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।
 આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૮॥
 ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ । જન્મમૃ-
 ત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ ॥૯॥ અસક્તિ-
 રનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ । નિત્યં ચ સમ-
 ચિત્તત્વામિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥૧૦॥ મયિ ચાનન્ય-

સ્વામી રામદાસ:-વળી કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન,
 વૈરાગ્ય, યોગ, ધૈર્ય ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાનામાં હોતાં
 નથી; અને ઉપરતિ, ત્યાગ, સમતા, ઉત્તમ
 લક્ષણ, આદર તથા પરમેશ્વરપ્રીતિ જ્ઞાનામાં
 નથી, તેમજ પારકાના ઉત્તમ ગુણ જોવાથી જને
 સંતોષ થતો નથી; પરોપકારથી જ્ઞાના મનમાં
 સુખ ઉપજતું નથી અને જ્ઞાના અંતઃકરણમાં
 હરિભક્તિનો છાંટો હોતો નથી; એવા પુરુષો
 સંબંધી વિચાર કરતાં તેઓ જીવંત હોવા છતાં
 પણ પ્રેત સમાન લાગે છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૧૩)

(૮) અમાનીપણું, અદંભીપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યની ઉપાસના, પવિત્રતા, સ્થિરતા, આત્મસંયમ, (૯) ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકારરહિતપણું તથા જન્મ, મરણ, જરા અને વ્યાધિઓમાં થનારાં દુઃખો તથા દોષોનું દર્શન, (૧૦) ઉદાસીનતા, પુત્ર, સ્ત્રી,

તત્ત્વજ્ઞાણી પ્રકૃતિનેજ ક્ષેત્ર કહેવાનો ભગવાનનો અભિ-પ્રાય છે. શરીરને ‘ક્ષેત્ર’ કહ્યું છે તે તો આત્માના અ-જ્ઞાનને લીધે શરીરરૂપે પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ સાથે જીવને જે અહંતા-મમતા બંધાઈ ગઈ છે, તે અધ્યાસ દૂર કરવા માટે તથા શરીરરૂપી પ્રકૃતિથી આત્માની ભિન્નતા સમજાવવા માટે.

† તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવેજ પ્રકૃતિ શરીરરૂપે પરિ-ણામ પામેલી છે અને તેની સાથે જીવને અહંતા-મમતા બંધાઈ ગઈ છે; માટે તેને ટાળવા સાર અહીં સુધીના શ્લોકોથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞની ભિન્નતા દ્વંદ્વમાં સમજાવી. હવે એ ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા જીવાત્મા એ જ્ઞાનને અનુસરતો પ્રયત્ન કરીને કેવી રીતે આગળ વધે છે, તથા કઈ કઈ યોગ્યતાઓ પામીને તત્ત્વદર્શી સિદ્ધજ્ઞાની થઈ શકે છે, તેનું જ્ઞાન આપે છે.

૨૩૮ અધ્યાય ૧૩ મો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

યોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી । વિવિક્તદેશસેવિ-
ત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૧॥ અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્ય-
ત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ । એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્ત-
મજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૨॥

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥૧૩॥
સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ । સ-
ર્વતઃ શ્રુતિમહ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૪॥
સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ । અસક્તં
સર્વભૃચ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥૧૫॥ બહિરં-

સ્વામી રામદાસ:-જેનામાં જ્ઞાનશક્તિ જટલી
અધિક તેટલો તે અધિક ભાગ્યશાળી બને છે.
જ્ઞાનશક્તિની ન્યૂનતાને લીધેજ લોકો દુર્ભાગી
રહે છે. + + સંસારમાં જે માણસ પોતાનું હિ-
ત કરી શકતો નથી તેને આત્મધાતીજ બાણવો.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૪૯૯)

ગૂહાદિમાં અનાસક્તિ અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ-
ઓમાં સદા ચિત્તની સમાનતા, (૧૧) અનન્ય
યોગથી* મારામાં અવ્યભિચારિણી ભક્તિ,
એકાંત પ્રદેશનું સેવન, જનસમૂહમાં અપ્રીતિ,
(૧૨) અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિત્ય સ્થિતિ તથા તત્ત્વ-
જ્ઞાનના અર્થોનું દર્શન આ (સર્વ)નોં 'જ્ઞાન'
એમ કહ્યું છે. આનાથી જે બીજા પ્રકારનું
(અર્થાત્ આનાથી વિપરીત-માનીપણું, પક્ષપા-
ત, વગેરે) તે 'અજ્ઞાન' છે.

(૧૩) (હવે) જેને જાણીને (મનુષ્ય) મોક્ષ
પામે છે તે જે જ્ઞેય (વસ્તુ) છે તેને હું કહું
છું. (તે) અનાદિ પરબ્રહ્મ છે અને તે સત્ કે
અસત્ કહેવાતું નથી. (૧૪) તેને (જાણવા યોગ્ય
પરબ્રહ્મને) સર્વ તરફ હાથપગ છે, સર્વ તરફ
નેત્રો, શિર અને મુખ છે, સર્વ બાજુ કાન
છે અને લોકમાં સર્વને વ્યાપીને તે રહે છે.

* ભગવાન વિના બીજો કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી; માટે
તેજ અમારું શરણુ છે, આવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી.

† જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં આ ૨૪ સાધન અને લક્ષણ છે.

તથા ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ । સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિ-
જ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥૧૬॥ અવિભક્તં
ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ । ભૂતભર્તૃ ચ
તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥૧૭॥ જ્યોતિ-
ષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે । જ્ઞાનં જ્ઞેયં
જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥૧૮॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१९॥

સ્વામી રામદાસઃ—એકજ ચેતનાશક્તિ સર્વ-
માં વહેંચાઈ ગયેલી છે અને પ્રાણીમાત્રમાં તેના
અંશો હોય છે; + + + તેના યોગથીજ પ્રાણી-
માત્રનો વ્યવહાર ચાલે છે; પક્ષી લો, પશુ
લો, ફીટક લો, ફીડી લો કે જગતનું કોઈ પણ
પ્રાણી લો. તે સર્વના અંગમાં એકજ ચેતના-
શક્તિ રહેલી છે. (શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૬૩)

(૧૫) વળી તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોના પ્રકાશક છે, છતાં તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે; તે સર્વ-ત્ર આસક્તિરહિત, સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનાર અને ગુણોરહિત છે (છતાં) ગુણોના ભોક્તા છે. (૧૬) તે ભૂતોની બહાર છે અને અંદર પણ છે; તેમજ જંગમ અને સ્થાવર પણ છે. તે સૂક્ષ્મપણાને લીધે અવિજ્ઞેય (જાણવાને અશક્ય) છે અને તે દૂર રહેલ છે તેમ પાસે પણ છે. (૧૭) વળી તે જ્ઞેય (પ્રદ્ય) અવિભક્ત હોવા છતાં ભૂતોમાં વિભક્તની પેઠે રહેલ છે; તે ભૂતોનું ધારણ-પોષણ કરનાર, નાશ કરનાર તથા ઉત્પન્ન કરનાર છે. (૧૮) તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ છે, (અજ્ઞાનરૂપ) અંધકારથી પર કહેવાય છે, તે જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે, જ્ઞાનથી પામવા યોગ્ય છે અને તે સર્વના હૃદયમાં રહેલ છે.

(૧૯) એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય સંક્ષેપમાં કહ્યું; આને જાણીને મારો ભક્ત મારા સ્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ । વિ-
કારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૨૦॥
કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે । પુરુષઃ
સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૧॥ પુરુષઃ
પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ । કારણં
ગુણસંગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥૨૨॥ ઉપ-
દ્રષ્ટાનુમંતા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ । પરમાત્મે-
તિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥૨૩॥

ય એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥૨૪॥
ધ્યાનેનાત્મનિ પश्यંતિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।
અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપેર ॥૨૫॥

સ્વામી રામદાસઃ—જે પોતાનીજ યથેચ્છ
નિંદા કરે છે, હૃદયમાં સંસારથી ત્રાસ પામે છે,
સત્સંગની ઇચ્છા કરે છે, તેનું નામ મુમુક્ષુ છે.
(શ્રીદાસબોધ-પાન ૨૨૦)

(૨૦) પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંનેને પણ તું અનાદિજ જાણુ; તથા (રાગદ્વેષાદિ) વિકારોને અને (સર્વાદિ) ગુણોને પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થયેલા જાણુ. (૨૧) કાર્ય (શરીર) અને કારણ (ઇન્દ્રિયો) એના કર્તાપણામાં હેતુ પ્રકૃતિ કહેવાય છે; અને સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં હેતુ પુરુષ કહેવાય છે. (૨૨) પ્રકૃતિમાં રહેતો પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતા ગુણોને ભોગવે છે; ‘આ’ ગુણોનો સંગજ એને ઉત્તમ કે અધમ યોનિમાં જન્મ થવામાં કારણ બને છે. (૨૩) ઉપકૃષ્ટા (સાક્ષી), અનુભોદન કરનાર, ભર્તા (કર્તૃત્વ આદિના અભિમાનથી ભરણુપોષણ કરનાર), ભોક્તા અને મહેશ્વર એવો આ શરીરમાં (રહેલો) પુરુષ (અર્થાત્ આત્મા તેજ પ્રકૃતિથી) પર (ઉપાધિરહિત શુદ્ધસ્વરૂપે) પરમાત્મા એમ પણ કહેવાયો છે.

(૨૪) જે એ રીતે પુરુષને તથા ગુણો સાથે પ્રકૃતિને જાણે છે તે સર્વ પ્રકારે વર્તે છતાં ફરી જન્મતો નથી.

(૨૫) કેટલાક ધ્યાનવડે, બીજા જ્ઞાનયોગ-

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે । તેઽ-
પિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૬॥

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૭॥ સમં
સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ । વિનશ્યત્સ્વ-
વિનશ્યંતં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૮॥ સમં
પશ્યન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ । ન હિ-
નસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્
॥૨૯॥ પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।
યઃ પશ્યતિ તથાઽઽત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ
॥૩૦॥ યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપશ્યતિ ।
તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥૩૧॥

સ્વામી રામદાસઃ—તે પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ
નથી, તેમ તે બાળક નથી ને બાલિકા પણ નથી.
+ + તે સર્વ દેહોને ચલાવે છે અને સર્વ કાર્ય
કરે છે છતાં અકર્તા કહેવાય છે. (દાસ૦—પાન ૩૯૭)

વડે અને બીજા કેટલાક કર્મયોગવડે, બુદ્ધિમાં આત્માને અંતઃકરણદ્વારા જુએ છે; (૨૬) પરંતુ એ પ્રમાણે નહિ જાણનારા બીજા તો અન્ય (સાક્ષાત્કાર પામેલા) પાસેથી સાંભળીને ઉપાસના કરે છે (અને) તે શ્રવણપરાયણ થયેલા (સાધકો) પણ મૃત્યુને તરીજ જાય છે.

(૨૭) હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે કંઈ સ્થાવર-જંગમ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ. (૨૮) જે (મનુષ્ય) સર્વ ભૂતોમાં સમાનપણે સ્થિતિ કરતા પરમેશ્વરને તે ભૂતો વિનાશ પામે છે છતાં નાશ નહિ પામતા જુએ છે તે(જ ખરું) જુએ છે. (૨૯) જે સર્વત્ર સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને સમાનપણે જુએ છે તે આત્માવડે આત્માને હણતો નથી; તેથી શ્રેષ્ઠ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે. (૩૦) જે (મનુષ્ય) કર્મોને સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિવડેજ કરાતાં જુએ છે અને આત્માને અકર્તા જુએ છે તેજ જુએ છે. (૩૧) જ્યારે (મનુષ્ય) પ્રાણી માત્રના જુદા જુદા ભાવને એક-

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માઽયમવ્યયઃ । શ-
રીરસ્યોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૨॥
યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।
સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૩॥
યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।
ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૩૪॥
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।
ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥૩૫॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञवि-
भागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

સંત તુકારામઃ—જગતનેા જેવડો વિશાળ દશ્ય
આકાર છે તેવડોજ મોટો કાળ તેને પોતાના
જડખામાં પકડીને ઊભો છે. કાળની પહોંચથી
કાંઈ વેગણું હોય તો તે એક હરિતું નામજ છે.
(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૫૨૮)

માં (પરમાત્મામાં) રહેલો જુએ છે અને તેના-
થીજ વિસ્તાર (થયેલો) જુએ છે ત્યારે તે બ્રહ્મ-
રૂપ થાય છે. (૩૨) હે કૌંતેય ! આ અવિના-
શી પરમાત્મા અનાદિ અને નિર્ગુણપણથી શ-
રીરમાં રહ્યા છતાં (કંઈ પણ) કરતા નથી અને
(કશાથી) લેપાતા પણ નથી. (૩૩) જેમ સર્વ-
માં રહેલું આકાશ સૂક્ષ્મપણાને લીધે (કશાથી)
લેપાતું નથી તેમ, દેહમાં સર્વત્ર રહેલો આત્મા
લેપાતો નથી. (૩૪) જેમ એક સૂર્ય આ સર્વ
લોકને પ્રકાશમાન કરે છે તેમ ક્ષેત્રી (આત્મા)
સમગ્ર ક્ષેત્ર (શરીર)ને પ્રકાશમાન કરે છે.

(૩૫) હે ભારત ! જેઓ આ પ્રકારે ક્ષેત્ર
અને ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને તથા પ્રાણીઓના પ્રકૃતિ-
થી (થતા) મોક્ષને જ્ઞાનચક્ષુવડે જાણે છે તેઓ
પરબ્રહ્મને પામે છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર-
રૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુ-
નના સંવાદ વિષે “ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ”
એ નામનો ૧૩ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

~~ઠસા ચી સિ દ્ધિઠ~~

—~~~~—

સંત તુકારામ:—સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે અમુક અનુ-
ષ્ઠાન કરીને ધૂળ જેવી એકાદ—એ સિદ્ધિઓ ભલે ટોઈ
મેળવી લે, પણ તેને દરિદ્રજ નાણવો. વિશ્વરૂપ પરમાત્મા-
માં પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓનો લય કરી દધને જે સમાધિસ્થ
થઈ જાય, તેજ ખરેખરો ભાગ્યવાન છે. તેના જીવનની
એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ જતી નથી અને તે સદાકાળ શ્રી-
હરિના પ્રેમનો આનંદ માણ્યાજ કરે છે. જે ભક્તિરૂપી
સહભાગ્યથી વિમુખ છે તે, દેવ અને તીર્થો નાણે પોતા-
નાથી ઘણે દૂર હોય એવી કલ્પના કરે છે અને જે
સત્પુરુષ હોય છે, તે તો આખા વિશ્વની અંદર દેવ નાણે
ઓતપ્રોત થઈ રહ્યા હોય એવું જોઈ શકે છે. x x x

હું દેહધારી છું એવું અભિમાન ઉત્પન્ન થવું એજ
ખરેખરું અજ્ઞાન છે. આમ થવાથી ખરા જ્ઞાનનો લોપ
થાય છે અને મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં તણાઈ જાય છે. જે
ઘડીએ મનમાં ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તે ઘડીથીજ પ્રાપ્ત-
ચિક લોકોને એક ક્ષણવારને માટે પણ વિશ્રાંતિ મળતી
નથી. તુકારામ કહે છે કે ભવસાગરને તરાવનારી નૌકાજ
જ્યાં ચાલતી અટકી પડી, ત્યાં પછી પેન્ને કિનારે ઊતર-
વાની આશાજ શી ? (શ્રીતુકારામ ગાથામાંથી)

અધ્યાય ૧૪ મો-ત્રિગુણવિભાગયોગ

જીવને સંસારનું કારણ તેનું અજ્ઞાન અને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં આસક્તિ છે; ઇત્યાદિ ભાવવાળાં વચનોથી આગળ કહેલું સંસારનું વિલક્ષણપણું, ૧૩મા અધ્યાયમાં કહેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વ તેમજ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ સ્વતંત્ર નહિ પણ ઈશ્વરાધીન છે, એ વાત અને રજ્જેગુણથી દૂટવાના પ્રકાર તથા દૂટેલા જીવ-મુક્તનાં લક્ષણ એ સર્વ આ અધ્યાયમાં હવે વિસ્તારથી સમજાવે છે.

૧ થી ૪ ભગવાને કહેલો જ્ઞાનનો મહિમા અને પ્રકૃતિ-પુરુષથી જગતની ઉત્પત્તિ

૫ થી ૧૮ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોનો વિષય.

૧૯ થી ૨૭ ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય અને ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।
યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥
ઇદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ । સર્ગે-
ઽપિ નોપજાયંતે પ્રલયે ન વ્યથંતિ ચ ॥૨॥

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।
સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥
સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સંભવંતિ યાઃ । તાસાં
બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥૪॥

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।
નિબઘંતિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥
તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ । સુખ-
સંગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥૬॥ રજો

સ્વામી રામદાસઃ—સંસારમાં રજોગુણ પ્રબળ
છે અને તે દારુણ દુઃખો ભોગવાવે છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૧૫)

શ્રીભગવાન કહે છે:—

(૧) (સર્વ) જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ એવું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન ફરી હું તને કહું છું, જેને જાણીને સર્વ મુનિઓ આ લોકમાંથી પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે.

(૨) આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સાધર્મ્યને પામેલા (મુનિઓ) સૃષ્ટિ સમયે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલયકાળે કષ્ટ પામતા નથી.

(૩) હે ભારત ! મહદ્બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) મારી યોનિ છે, તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું; તેનાથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૪) હે કૌંતેય ! સર્વ યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન મહદ્બ્રહ્મ અર્થાત્ મારી પ્રકૃતિ છે અને હું (તેમાં) બીજ મૂકનાર પિતા છું.

(૫) હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણો અવિનાશી જીવાત્માને દેહમાં બાંધે છે. (૬) હે નિષ્યાપ ! તેમાં નિર્મળ હોવાથી પ્રકાશક અને દુઃખરહિત એવો સત્ત્વગુણ સુખ તથા જ્ઞાનના

રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ । તન્નિવ-
ધ્નાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥૭॥ તમસ્ત્વ-
જ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદાલ-
સ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥૮॥

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।
જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥૯॥
રજસ્તમશ્વાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત । રજઃ
સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૧૦॥ સર્વ-
દ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્ પ્રકાશ ઉપજાયતે । જ્ઞાનં યદા
તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશયઃ સ્પૃહા ।
રજસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥૧૨॥

સ્વામી રામદાસઃ—પરમાત્માને જાણ્યા વિના
આખી સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો ઉપર જે વિષય-
જન્ય પ્રેમ રાખે તે રજ્જેગુણી છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૧૫)

સંગવડે (આત્માને) બાંધે છે. (૭) હે કૌતેય ! તૃષ્ણા (લોકેષણા, વિત્તેષણા, પુત્રેષણા) અને આસક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર રજ્જેગુણને રાગરૂપ તું જાણ; તે દેહધારીને કર્મના સંગવડે બાંધે છે. (૮) હે ભારત ! વળી સર્વ જીવોને મોહ પમાડનાર તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઊપજનારો તું જાણ; તે પ્રમાદ, આળસ ને નિદ્રાવડે બાંધે છે.

(૯) હે ભારત ! સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજ્જેગુણ કર્મમાં અને તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી ધોને પ્રમાદમાં જોડે છે. (૧૦) હે ભારત ! રજ્જેગુણ તથા તમોગુણને દબાવીને સત્ત્વગુણ વધે છે, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને દબાવીને રજ્જેગુણ વધે છે; તેમજ સત્ત્વગુણ તથા રજ્જેગુણને બાવીને તમોગુણ વધે છે. (૧૧) જ્યારે આ હ્રમાં સર્વ (ઇન્દ્રિયોરૂપ) દ્વારોમાં પ્રકાશ અને નિર્મલ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સત્ત્વગુણ વધેલો છે તેમ જાણવું.

(૧૨) હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રજ્જેગુણ વધ્યો હોય ત્યારે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરંભ, અશાંતિ

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ । તમ-
સ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥૧૩॥ યદા
સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહભૃત્ । તદોત્તમ-
વિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥ રજાસિ
પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે । તથા પ્રલીન-
સ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।
રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વપ્નજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥
સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।
પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥
ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ ।
જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥૧૮॥

સ્વામી રામદાસઃ—સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં અન્ય
જીવોને દુઃખ આપે અને જેના મનમાં કરુણા
ઉપજે નહિ તે તમોગુણી છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૧૭)

અને તૃણા આ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૩) હે કુરુ-
નંદન ! અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તેમજ મોહ,
આ તમોગુણ વધ્યો હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે.
(૧૪) જ્યારે સત્ત્વગુણ વધ્યો હોય, ત્યારે દેહ-
ધારી જે મરણ પામે તો તે ઉત્તમ જ્ઞાનીઓ-
ના નિર્મળ લોકોને પામે છે; (૧૫) રજોગુણ
વધ્યો હોય ત્યારે મૃત્યુ પામીને કર્મોમાં આ-
સક્તિવાળા લોકોમાં તે જન્મે છે; તેમ તમો-
ગુણ વધ્યો હોય ત્યારે મરણ પામેલો મૂઢ-
યોનિમાં જન્મે છે.

(૧૬) પુણ્ય (સાત્ત્વિક) કર્મનું ફળ સાત્ત્વ-
ક અને નિર્મળ કહે છે; રાજસકર્મનું ફળ દુઃખ
અને તામસકર્મનું ફળ અજ્ઞાન કહે છે. (૧૭)
સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; રજોગુણથી
લોભજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તમોગુણથી પ્ર-
માદ, મોહ તથા અજ્ઞાનજ ઉપજે છે.

(૧૮) સત્ત્વગુણમાં રહેલાઓ ઉપર જાય છે
અર્થાત્ ઉચ્ચ ગતિ પામે છે, રજોગુણીઓ મધ્ય-
માં રહે છે અને અધમ તમોગુણની વૃત્તિમાં રહે-

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ ।
ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯॥
ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્ દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ । જ-
ન્મમૃત્યુજરાદુઃસૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ॥૨૦॥

અર્જુન ઉવાચ ।

કૈર્લિંગૈસ્ત્રીન્ ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।
કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥૨૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ । ન
દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥
ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે । ગુણા
વર્તત્તત્ત્વમિત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥૨૩॥ સમદુઃ-

સ્વામી રામદાસ:-લોહો જોની નિંદા કરતા
હોય છતાં જોના મનમાં ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ વધતો
જાય અને જોણે મનથી નિશ્ચય કરી લીધો છે
તે સત્ત્વગુણી છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૨૧)

લાઓ નીચે (અધોગતિમાં) જાય છે.

(૧૯) જ્યારે દૃષ્ટા (વિવેકી મનુષ્ય) ગુણો વેના અન્યને કર્તા જોતો નથી અને (આત્માને) ગુણોથી પર જાણે છે ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે. (૨૦) દેહની જેઓથી ઉત્પત્તિ છે એવા આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી જઈને દેહ-વારી જન્મ, મરણ તથા વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખોથી મુક્ત થઈને મોક્ષને પામે છે.

(૨૧) હે પ્રભો ! ક્યાં લક્ષણોવડે આ ત્રણ ગુણોને ઓળંગી ગયેલો (મનુષ્ય) જણાય છે ? તે કેવા આચારવાળો હોય છે ? તથા આ ત્રણ ગુણોને કેવી રીતે ઓળંગી જાય છે ?

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૨૨) હે પાંડવ ! જે (મનુષ્ય સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણના કાર્યરૂપ) પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ કે મોહનો—સ્વતઃ પ્રવર્તેલાનો દ્વેષ કરતો નથી અને નેવૃત્ત થયેલાને ઇચ્છતો નથી; (૨૩) (તથા) ક્રોધાસીનની પેઠે રહેલો જે ગુણોવડે ચલિત

સ્વસ્થઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ । તુલ્ય-
પ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥
માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ । સ-
ર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।
સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥
બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાઽહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ । શા-
શ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥૨૭॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे त्रिगुणविभाग-
योगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

સ્વામી રામદાસ:-સંસારથી મુક્ત થવાનો
એકલો ઉપાય ઈશ્વરભક્તિ છે; તીવ્ર વૈરાગ્ય ઊપ-
જતો ન હોય તો પોતાનાથી બને તેટલું ભગ-
વાનનું ભજન કરવું. (શ્રીદાસબોધ-પાન ૧૧૫)

કરાતો નથી પણ “ ગુણોજ ગુણોમાં વર્તે છે ”
(એમ સમજીને) સ્થિર રહે છે અને ચેષ્ટા કરતો
નથી; (૨૪) જેને સુખદુઃખ સમાન છે, જે સ્વ-
સ્થ રહે છે; ઢેકું, પથ્થર અને સોનાને સમાન
ગણે છે; પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન માને છે;
પોતાની નિંદાસ્તુતિને સરખાં સમજે છે તથા
ધીરજવાળો છે; (૨૫) જે માન કે અપમાનમાં
તેમજ મિત્ર કે શત્રુપક્ષમાં સમભાવે રહે છે
તથા જેણે સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કર્યો છે
તે ત્રણે ગુણોને ઓળંગી ગયેલો કહેવાય છે.

(૨૬) જે અસ્ખલિત ભક્તિયોગવડે મને
સેવે છે તે આ ગુણોને ઓળંગી જઈને બ્રહ્મરૂપ
થવાને સમર્થ થાય છે; (૨૭) કારણકે મરણ-
ધર્મરહિત અને નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મનો, શાશ્વત
ધર્મનો તથા એકાંતિક સુખનો હુંજ આશ્રય છું.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના
સંવાદ વિષે “ ત્રિગુણવિભાગયોગ ” એ
નામનો ૧૪ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

ઠસા ચું શ ર ણ ઠ

સંત તુકારામ:-હું ખૂણેખૂણા જોઈ વળ્યો. મેં મારી ખુદ્દિનો ઉપયોગ કરીને માર્મિક રહસ્યોના ભેદ ઉકેલ્યા; આખરે મેં તો એટલું દીધું કે જેને શરણે આપણે જ-મએ એવી યોગ્યતા કોઈનામાં હોય તો તે પંઢરપુરના સ્વામી પાંડુરંગમાં છે. એક વાર અનન્યભાવે તેમનું શરણ લીધું, એટલે પછી કશા પ્રકારનો ભય કે ચિંતા રહેજ નહિ. તેમના એક સીધી રેખામાં ગોઠવેલા ચરણનું દર્શન થતાંજ અંતઃકરણની અંદર તેમનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે. તેમનું દર્શન કરવાની આજ એક રીત છે. તેમનું ચિંતન કર્યાથી સર્વ પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે અને તેનો આરંભ કરવાને સાર કોઈ પણ વિશેષ પર્વની રાહ જોવાનું પ્રયોજનજ હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે કોઈ અત્યંત પાપી હોય તો પણ તેનાં પાપોનો મળ એક ક્ષણની અંદર ઘોવાઈ જાય છે અને તે આનંદની મસ્તીમાં આવી જઈને હરિનામનું કીર્તન કરતો કરતો નૃત્ય કરવા મંડી જાય છે.

(શ્રીતુકારામ ગાથા-પાન ૩૫૩)

અધ્યાય ૧૫ મો-પુરુષોત્તમયોગ

ચૌદમા અધ્યાયને અંતે કહ્યું કે અનન્યભક્તિ-
વાળોજ ત્રણે ગુણોથી છૂટીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે; પરંતુ
સારાસારનાં જ્ઞાન અને અસાર પ્રત્યેની ઉપરામતા વિના
એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઊપજે નહિ, તેથી આ અધ્યાયમાં સંસાર-
ને વૃક્ષરૂપે વર્ણવી તેની અનિત્યતા સમજાવીને અનાસ-
ક્તિરૂપી શસ્ત્રવડે તેને છેદી નાખવાનું તથા તેના ઊર્ધ્વ-
મૂળ અથવા અધિષ્ઠાનરૂપ પરમેશ્વરને શરણે થવાનું કહે
છે અને તે પરમાત્માનો મહિમા વર્ણવીને તેને પામવા
માટે તેના પાયારૂપ જે અધ્યાત્મજ્ઞાન જોઈએ તે સમ-
જાવે છે; અને છેવટે કહે છે કે તેવી યોગ્યતા મેળવના-
રોજ અનન્યભાવે ભગવાનને ભજી કૃતકૃત્ય થઈ શકે છે.

૧ થી ૬ સંસારવૃક્ષનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું
વર્ણન અને ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૭ થી ૧૧ જીવાત્માનો વિષય.

૧૨ થી ૧૫ પ્રભાવસહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો વિષય.

૧૬ થી ૨૦ ક્ષર અને અક્ષર-પુરુષોત્તમનો વિષય.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખમશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ । છં-
દાંસિ यस્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥૧॥
અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષ-
યપ્રવાલાઃ । અધશ્ચ મૂલાન્યનુસંતતાનિ કર્માનુબં-
ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥૨॥

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન
ચ સંપ્રતિષ્ઠા । અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલમસંગશ-
સ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥૩॥ તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિ-
તવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તતિ ભૂયઃ । તમેવ ચાદ્યં
પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૪॥

સંત તુકારામઃ—પ્રભુના રચેલા ખેલ ધણુજ
આશ્ચર્યજનક છે; કારણકે આ દેહપ્રપંચ છે તો
મિથ્યા, પણ તે છતાં તે બધા જીવોને ખરા ભાસે
છે અને એજ પદાર્થો બીજા કોઈ જીવને નકલી
જવા દેખાય છે ! આ મિથ્યા પ્રપંચના મોહ-

(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૨૬૪)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

(૧) (પરબ્રહ્મરૂપ) ઊંચે મૂળવાળા, મહત્ત્વ-
ત્વાદિરૂપ નીચી શાખાઓવાળા અને છંદો
(વેદો) જેનાં પાંદડાં છે એવા (સંસારરૂપ) અશ્વત્થ
(પીપળા)ને (જ્ઞાનીઓ) અવિનાશી કહે છે; તેને
જે જાણે છે તે વેદને જાણનારો છે. (૨) તેની
(સત્ત્વાદિ) ગુણોવડે વધેલી તથા (શબ્દાદિ)
વિષયોરૂપી કૂંપળોવાળી શાખાઓ ઉપર તથા
નીચે ફેલાયેલી છે અને કર્મોની સાથે સંબંધ
રાખનારાં તેનાં (અહંતા, મમતા અને તૃષ્ણા-
રૂપી) મૂળિયાં મનુષ્યલોકમાં નીચે ફેલાયેલાં છે.

(૩) (આ પીપળાનું જેવું અહીં વર્ણુન કર્યું
છે) તે પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ આ લોકમાં (વ્યક્ત)
જણાતું નથી; તેમજ તેનો આદિ, અંત કે સ્થિ-
તિ જણાતાં નથી. અતિશય દૃઢ મૂળિયાંવાળા
આ અશ્વત્થને દૃઢ વૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રવડે છેદીને
(૪) પછી “આ પુરાતન પ્રવૃત્તિ જેનાથી વિસ્તા-
ર પામી છે તેજ આદ્યપુરુષને શરણે હું જાઉં
છું” (એવી ભાવના કરીને) જ્યાં ગયેલા ફરી

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્માનિત્યા વિ-
નિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજૈર્ગચ્છં-
ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥ ન તદ્દાસયતે
સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ । યદ્ભત્વા ન નિવ-
ર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।
મનઃષણ્ણાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥
શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ । ગૃહી-
ત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥ શ્રોત્રં
ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ । અધિષ્ઠાય
મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

માં ન પડતાં જીવે સાક્ષીરૂપ થઈને રહેવું
જોઈએ. એક પરમાત્માની જગ્યાએ અનેક નામ-
રૂપાત્મક જગતને ભાસ થાય છે અને એવા
જગતની અંદર પરમાત્મા એકત્વરૂપે રહ્યા છે.

(શ્રીતુકારામ ગાથા-પાન ૩૫૭)

પાછા આવતા નથી તે પદ શોધવું. (૫) માન અને મોહ વિનાના, સંગદોષને જિતનારા, સારી રીતે નાશ પામેલી કામનાઓવાળા, સદા આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં રહેનારા અને સુખ-દુઃખાદિરૂપ નામવાળાં જોડકાંથી વિમુક્ત થયેલા જ્ઞાનીઓ તે અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૬) સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ તે પદને પ્રકાશી શકતા નથી; જ્યાં જઈને (સંસારમાં) પાછા આવવું પડતું નથી તે મારું પરમ ધામ છે.

(૭) આ જીવલોકમાં મારોજ સનાતન અંશ જીવાત્મારૂપ થઈને પ્રકૃતિમાં રહેલી મન-સહિત છ ઇન્દ્રિયોને (પોતાની તરફ) આકર્ષે છે. (૮) જ્યારે જીવાત્મા શરીરને પામે છે અને જ્યારે તેને છોડીને જાય છે ત્યારે તે (પુષ્પ વગેરે) સ્થાનથી, જેમ વાયુ ગંધને લઈ જાય છે, તેમ એને (મનસહિત ઇન્દ્રિયોને) લઈ જાય છે; (૯) અને શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ત્વચા, જિહ્વા, ઘ્રાણેન્દ્રિય તથા મનનો આશ્રય લઈને આ (જી-

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।
વિમૂઢા નાનુપશ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥
યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ । ય-
તંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽશિલમ્ ।
યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥
ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા । પુષ્ણા-
મિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—અકલ વગરના હોય તેઓજ
સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખે છે.
હરહ સારાં કરવાં, લોઢાને દાવા જિતાડી આ-
પવા, પાણી ઉપર ચાલી શકવું, એવી એવી
સિદ્ધિઓ મેળવવાની મૂર્ખ લોઢાજ ઇચ્છા રાખે
છે. જ્યો ખરા ભક્ત છે તેઓ ઈશ્વરના ચરણક-
મળ સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા રાખતા નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત—પાન ૫૭૬)

વાત્મા) વિષયોને સેવે છે.

(૧૦) શરીરને છોડતા, શરીરમાં રહેલા, શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવતા અથવા ગુણો સાથે જોડાય રહેલા (તે જીવાત્મા)ને મૂઠ લોકો જોતા નથી પણ જ્ઞાનરૂપ અશુભાળા જીએ છે; (૧૧) અને યત્ન કરતા યોગીઓ અંતઃકરણમાં રહેલા આ આત્માને જીએ છે; પણ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અજ્ઞાનીઓ* આવા યત્ન કરતા છતાં આને જોતા નથી.

(૧૨) સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરે છે અને જે તેજ ચંદ્રમામાં અને અગ્નિમાં છે તે તેજને તું મારું જાણુ. (૧૩) હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી ઓજસવડે ભૂતોને ધારણ કરું છું તથા રસાત્મક ચંદ્ર થઈ-

* આવા અજ્ઞાનીઓ બાહ્ય કર્મો લય જીવને અકર્મી (લાગી) ભેખધારી બની જાય, કિંવા જ્ઞાનને ગોખી મારીને મહાત્મામાં ખપે તોપણ અંદરથી તે ઊલટા વધારે જૂઠા, વિષયી, ખટપટી અને લોભી બનતા હોવાથી યત્ન કરતા છતાં જોતા નથી.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।
પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥
સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞા-
નમપોહનં ચ । વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાંત-
કૃદ્દેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ । ક્ષરઃ
સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥
ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો
લોકત્રયમાવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥૧૭॥
યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતો-
ઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮॥

સંત તુકારામઃ—આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનો પ્ર-
કાશ જો એક વાર ઝળકી ઊઠ્યો તો પછી તેનો
અસ્ત થવા સંભવજ નથી.

(શ્રીતુકારામ ગાથા-પાન ૩૫૮)

ને સર્વ ઔષધિઓનું પોષણ કરું છું. (૧૪) હું
વૈશ્વાનર (અગ્નિ) રૂપ થઈને પ્રાણીઓના દેહનો
આશ્રય કરી પ્રાણ તથા અપાન વાયુ સાથે જો-
ડાઈને ચાર* પ્રકારના અન્નને પચાવું છું. (૧૫)
હું સર્વના હૃદયમાં રહેલો છું અને મારે લીધે
સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને તેનો અભાવ (અર્થાત્ વિ-
સ્મરણ તથા અજ્ઞાન) થાય છે; વળી સર્વ વેદો-
વડે જાણવા યોગ્ય હુંજ છું તથા વેદાંત શાસ્ત્ર-
નો કર્તા અને વેદોને જાણનારો પણ હુંજ છું.

(૧૬) સંસારમાં “ ક્ષર ” અને “ અક્ષર ”
એવા બેજ પુરુષો છે; સર્વ ભૂતો ક્ષર (નાશ-
વંત) છે અને કૂટસ્થ (જીવ) અક્ષર (અવિ-
નાશી) કહેવાય છે; (૧૭) પરંતુ ઉત્તમ પુરુષ
તો જુદો છે, જે પરમાત્મા એમ કહેવાય છે;
જે અવિનાશી ઈશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી-
ને તેનું ધારણ-પોષણ કરે છે. (૧૮) હું ક્ષર-

---

* ચાર પ્રકારનાં અન્ન:-ભક્ષ્ય=ચાવવાનું, પેય=
પીવાનું, લેણ્ય=ચાટવાનું અને ચોખ્ય=ચૂસવાનું.

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ । સ
સર્વવિદ્જાતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥૧૯॥ ઇતિ
ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમિદમુક્તં મયાઽનઘ । એતદ્બુદ્ધ્વા
બુદ્ધિમાન્ સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત ॥૨૦॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં
યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે પુરુષોત્તમ-
યોગો નામ પંચદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૫॥

સંત તુકારામઃ—હે મનુષ્યો ! આ ‘હું દેહ
ધુ’ એવું કહેવામાં ભૂલ થાય છે તે યથાવત્
સમજી લેવું શું કઠિન છે ? આપણી સ્વરૂપ-
સ્થિતિથી ભિન્ન કંઈ છેજ નહિ એવું જાણ્યા
છતાં દેહાત્મબુદ્ધિ પૂરેપૂરી ટળી જતી નથી.
અહંભાવના અંધકારને લીધે સ્વરૂપજ્ઞાનનો
પ્રકાશ ઢંકાય જાય છે અને તેથી આત્મદૃષ્ટિની
આગળ અંધારું છવાઈ જાય છે.

(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૩૫૯)

ને ઓળંગી ગયેલો છું તથા અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું; તેથી લોકમાં અને વેદમાં “પુરુષોત્તમ” (નામથી) પ્રસિદ્ધ છું. (૧૯) હે ભારત ! જે (મનુષ્ય) મોહ વિનાનો થઈ એ પ્રમાણે મને ‘પુરુષોત્તમ’ ને જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થઈ સર્વ ભાવવડે મને ભજે છે. (૨૦) હે નિષ્યાપ ! એ પ્રમાણે અત્યંત ગૂઢ એવું આ (અધ્યાત્મ) શાસ્ત્ર મેં કહ્યું; હે ભારત ! આને જાણીને (મનુષ્ય) બુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃત્ય થાય છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગ-
શાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “પુરુ-
ષોત્તમયોગ” એ નામનો ૧૫ મો
અધ્યાય સંપૂર્ણ.

હસા ચો ત્યા ગઠ

શ્રીરામકૃષ્ણ:-ઈશ્વર મળ્યો એટલે બધુંજ મળી જાય છે. તેની અંદર બધુંજ આવી જાય છે. પૈસો એ માટી છે અને માટી એ પૈસો છે. સોનું માટી છે અને માટી સોનું છે, એમ કહીને મેં તેનો ત્યાગ કર્યો. સોનું ગંગામાં ફેંકી દીધું. પછી મને ભય લાગ્યો કે રખે લક્ષ્મીજીને મારા ઉપર ક્રોધ થડે ! મેં સોનું ફેંકી દીધું એટલે લક્ષ્મીના ઐશ્વર્યનું અપમાન ક્યું કહેવાય. તે ગુસ્સે થાય અને મને અન્નપાણી વગર ટળવળાવે તો ! ત્યારે મેં માને કહ્યું: “મા ! હું તો તનેજ ઇચ્છું છું. તારા સિવાય બીજું કશું જોઈતું નથી. તારી અંદર બધુંજ આવી ગયું.”

ભવનાથ:- (હસીને) ખરી હોશિયારી વાપરી !

શ્રીરામકૃષ્ણ:- (હસીને) હા, એટલી હોશિયારી તો વાપરી કહેવાય.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૪૧૩)

અધ્યાય ૧૬ મો—દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

પંદરમા અધ્યાયને અંતે કહ્યું કે એ જ્ઞાનરૂપી ગુહ્ય-
તમ શાસ્ત્રને જાણનારો જ્ઞાની કૃતકૃત્ય થાય છે, પણ તે
જ્ઞાની શાસ્ત્રને માત્ર જાણવા કે જાણવાથીજ નહિ, પણ
તેને અનુસરીને દૈવી સંપત્તિ મેળવવાથીજ કૃતકૃત્ય થાય
છે, એ વાત હવે આ અધ્યાયમાં સમજાવે છે.

૧ થી ૫ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું કૃણસહિત દૈવી
તથા આસુરી સંપત્તિનું કથન.

૬ થી ૨૦ આસુરી સંપત્તિવાળાનાં લક્ષણ અને
તેમની અધોગતિનું કથન.

૨૧ થી ૨૪ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણોના ત્યાગ માટે અને
શાસ્ત્રાનુકૂળ આચરણ માટે પ્રેરણા.

સંત તુકારામઃ—હરિનામનું સંકીર્તન કરવું
એ સહેલામાં સહેલું સાધન છે. તેમ કરવાથી
પૂર્વજન્મનાં અનેક પાપો બળી જાય છે. x x
જ્યો શાણા હશે તેજ્યો એ સાધનવડે પોતાની
મનોકામના પૂર્ણ કરી લેશે.

(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૭૧૯)

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।
દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

સ્વામી રામદાસઃ—નરદેહ એ એક વિલક્ષણ શક્તિ છે. એનો સદુપયોગ પણ કરી શકાય છે અને દુરુપયોગ પણ કરી શકાય છે. એનો દુરુપયોગ કરનારને દુર્ગતિ અને સદુપયોગ કરનારને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. “ જો નર કરણી કરે તો નરનો નારાયણ થઈ જાય ” એવી જે કહેવત છે તે સર્વથા સત્ય છે; પરંતુ લોકો આ સિદ્ધાંત ભૂલી જાય છે અને નરદેહની વ્યર્થ નિંદા કરે છે. “ નાચવું ન હોય ત્યારે આંગણું વાંકું ! ” આવા લોકોની ઉન્નતિ થવાને બદલે અવનતિજ થાય છે.

(શ્રીદાસબોધ-પાન ૫૬)

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૧) નિર્ભયતા, અંતઃકરણની સારી રીતે શુદ્ધિ,* જ્ઞાન (અને) યોગમાં વિશેષ સ્થિતિ,

* અહીં ભગવાન શંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં નીચેના ભાવનું સમજાવે છે:—

સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે અંતઃકરણની વિશેષ શુદ્ધિ— અર્થાત્ વ્યવહારમાં જૂદા, કપટ, દગાઈ ઇત્યાદિ અવગુણો છોડી દહને શુદ્ધ ભાવથી આચરણ કરવું તે.

જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ—એમાં જ્ઞાન એટલે આત્માદિ પદાર્થોને યથાવત્ જાણવા તે; યોગ એટલે ઈન્દ્રિયાદિના નિગ્રહથી ચિત્તને એકાગ્ર કરીને જાણેલા પરમ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર અથવા અનુભવ કરવો તે; અને વ્યવસ્થિતિ એટલે એ જ્ઞેય પરમાત્મામાં વિશેષ સ્થિતિ—તન્મયતા—હોવી તે. બધી સાત્ત્વિકી અથવા દૈવી સંપત્તિઓના સાર અને ફળરૂપ સર્વોપરી સંપત્તિ આજ છે.

(આ હકીકત અહીં એટલા માટે અપાર્થ છે કે હવે તો ક્રેટલાએક વામમાર્ગી જેવા છતાં ધર્માત્મામાં અધ્યા કરતા ધર્મદેગોને વેદાંતનાં સાધનચતુષ્ટયના વિસ્તારરૂપ એવી આ અધ્યાયમાં કહેલી સાધનસંપત્તિ—તેની સાથે, ધર્મશાસ્ત્ર સાથે અથવા તો ભગવાન શંકરા—
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૨૭૭)

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ । દયા
ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં દ્વીરચાપલમ્ ॥૨॥ તેજઃ
ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા । ભવંતિ
સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥૩॥ દંભો દર્પો-
ઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ । અજ્ઞાનં ચા-
ભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥ દૈવી સંપ-
દ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા । મા શુચઃ સંપદં
દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥૫॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-જે વિજ્ઞાની છે તેને સાકાર તે-
મજ નિરાકાર બેઉનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે.
તે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારનો આનંદ વધારે ભોગવી
શકે છે. ચિંતન કરતાં કરતાં અખંડમાં જ્યારે
મન લીન થઈ જાય છે ત્યારે તેમને અલૌકિક
આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્યારે મનનો
સંપૂર્ણ લય નથી થતો ત્યારે ઈશ્વરની મહત્તામાં
મન પરેવાઈ તે દ્વારા આનંદ અનુભવાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૨૭)

દાન, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સર-
ળતા, (૨) અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, (કર્મફળનો)
ત્યાગ, (અંતઃકરણની) શાંતિ, ચાડી નહિ કર-
વાપણું, ભૂતો પર દયા, અલોભપતા, મૃદુતા,
લજ્જા, અચંચળતા, (૩) તેજ, ક્ષમા, ધીરજ,
પવિત્રતા, અદ્રોહ અને અત્યંત અમાનીપણું;
આ (૨૬ ગુણો) હે ભારત ! દૈવી સંપત્તિને
ઉદ્દેશી જન્મેલાના હોય છે. (૪) હે પાર્થ ! ધ-
ર્મઢાંગીપણું, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા
અને અજ્ઞાન (આ અવિદ્યાના ગુણો) આસુરી
સંપત્તિને ઉદ્દેશી જન્મેલાના હોય છે. (૫) દૈવી
સંપત્તિ મોક્ષ માટે અર્થાત્ અંધનથી છોડાવવા
માટે થાય છે અને આસુરી સંપત્તિ અંધન

ચાર્ય જેવા મહર્ષિઓની આવી આવી અગત્યની સૂચ-
નાઓ સાથે કંઈ પણ લેવાદેવા નહિ હોવાથી, તેઓ
તો માત્ર અમુકતમુક પોતાં ગોખી-ગોખાવીને ‘અહં
બ્રહ્માસ્મિ’ કહેવા-કહેવરાવવામાંજ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ઠોકરી
બેસાડે છે; માટે એવાઓથી સૌ દોષએ સાવચેત રહેવા
જેવું છે. —ભિક્ષુ અખંડાનંદ)

૨૭૮ અધ્યાય ૧૬ મો-દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥૬॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।
ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તेषુ વિદ્યતે ॥૭॥
અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ । અપરસ્પ-
રસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥૮॥ એતાં દૃષ્ટિ-
મવષ્ટમ્ય નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ । પ્રભવંત્યુગ્રક-
ર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥૯॥ કામમાશ્રિ-
ત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ । મોહાદ્ગૃહીત્વા
ઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥૧૦॥ ચિંતામપ-

સંત તુકારામઃ-પુરાણ આદિની કથાઓ
વાંચીને ભીખ માગનારા ભદ્ર જીવોના જીવતર-
ને ધિક્કાર છે. એવા પ્રાણીઓ તરફ ભગવાન
સર્વથા ઉપેક્ષાવૃત્તિજ રાખે છે. દેવના ચરણો
તરફ ભક્તિભાવ તો હોય નહિ અને છતાં
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૨૮૦)

માટે થાય છે; હે પાંડવ ! તું દૈવી સંપત્તિને ઉદ્દેશીને જન્મેલો છે, (માટે) શોક ન કર.

(૬) આ લોકમાં દૈવી તથા આસુરી એમ બે પ્રકારની પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ છે; હે પાર્થ ! તેમાં દૈવી સૃષ્ટિ વિસ્તારથી કહી; (હવે) આસુરી સૃષ્ટિને તું મારી પાસેથી સાંભળ.

(૭) આસુરી મનુષ્યો પ્રવૃત્તિને તથા નિવૃત્તિને જાણતા નથી; તેઓમાં પવિત્રતા, સદાચાર અને સત્ય પણ હોતાં નથી. (૮) આ જગત અસત્ય છે, આશ્રયરહિત છે, ઈશ્વર વિનાનું છે, પરસ્પર (કાર્ય-કારણના) સંબંધ વિના ઉત્પન્ન થયું છે અને વિષયોપભોગરૂપ હેતુવાળું છે; ખીજું શું હોય ? એમ તેઓ કહે છે. (૯) આ પ્રકારની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને નષ્ટ થયેલા સ્વભાવવાળા, અદ્યપશુદ્ધિવાળા, ઉચ્ચ કર્મ કરનારા તથા (સર્વનું) અહિત કરનારા (તેઓ) જગતનો વિનાશ કરવા માટે થાય છે. (૧૦) કદી તૃપ્ત ન થનારી કામનાનો આશ્રય કરીને

રિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ । કામોપભોગપ-
રમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥ આશાપાશ-
શતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાપણાઃ । ઈહંતે કામભો-
ગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥૧૨॥ ઇદમઘ મયા
લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ । ઇદમસ્તીદમપિ મે
ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥૧૩॥ અસૌ મયા હતઃ
શત્રુર્હનિષ્યે ચાપરાનપિ । ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી
સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥૧૪॥ આલ્લ્યોઽભિજન-
વાનસિ કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા । યક્ષ્યે દા-
સ્યામિ મોદિષ્યે इत्यज्ञानविमोहिताઃ ॥૧૫॥
અનેકચિત્તવિભ્રાંતા મોહજાલસમાવૃતાઃ । પ્રસ-
ક્તાઃ કામભોગેષુ પતંતિ નરકેઽશુચૌ ॥૧૬॥

ભક્તિનાં બાહ્ય ચિહ્ન ધારણ કરીને જ લોકો
ભક્ત હોવાનો પાખંડ કરે છે તેમની તમામ
ચેષ્ટાઓ વ્યભિચારી છે.

(શ્રીતુષારામગાથા-પાન ૩૬૫)

પાખંડ, માન અને મદથી યુક્ત થયેલા અને અપવિત્ર વ્રતોવાળા (તેઓ) મોહથી ખોટા આગ્રહો પકડીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. (૧૧) મરણ સુધીની અમાપ ચિંતાને ધારણ કરનારા, વિષયભોગોનેજ શ્રેષ્ઠ માનનારા, આટલોજ (પુરુષાર્થ) છે એવા નિશ્ચયવાળા, (૧૨) સેંકડો આશારૂપી પાશોથી બંધાયેલા તથા કામક્રોધમાં પરાયણ રહેનારા (તે લોકો) વિષયભોગો માટે અન્યાયથી ધનના સમૂહોને (મેળવવા) ઇચ્છે છે. (૧૩) “ મેં આજે આ મેળવ્યું અને (હવે) આ મનોરથ પ્રાપ્ત કરીશ, આ ધન મારું છે અને આ ધન પણ મારું થશે, (૧૪) આ શત્રુને મેં માર્યો, બીજાઓને પણ હું મારીશ; હું ઈશ્વર (સમર્થ) છું, હું ભોગવાળો છું, હું સિદ્ધ છું, હું બળવાન અને સુખી છું; (૧૫) હું ધનાઢ્ય છું, કુળવાન છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન દઈશ, તથા મોજ કરીશ ” આવા અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલા, (૧૬) ચિંતાના અનેક

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।
યજંતે નામયજ્ઞૈસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥
અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ । મા-
માત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽભ્યસૂયકાઃ ॥૧૮॥ તાન-
હં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ । ક્ષિપામ્ય-
જસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥ આસુરીં
યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ । મામપ્રા-
પ્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ । કામઃ
ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—રાગભક્તિવાળા ભક્તો સર્વભા-
વે ઈશ્વરપ્રત્યે આંતરિક સ્નેહ રાખે છે અને તેના
તરફની બધી જવાબદારી ઈશ્વર પોતે માથે લે
છે. જેઓ દવાખાનામાં એક વાર જઈ રહે છે
તેમને આરામ થતાં સુધી ડોક્ટર છોડતો નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૪૪)

સંકલ્પેથી બ્રાંતિવાળા, મોહજાળથી વીંટાયલા અને કામલોગોમાં આસક્ત થયેલા (તે લોકો) અપવિત્ર નરકમાં પડે છે.

(૧૭,૧૮) પોતાની મેળેજ પૂજ્ય થઈ બેઠેલા, અક્રંત રહેનારા, ધન અને માનના મદવાળા, અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરી રહેલા, પોતાના તથા બીજાનાં દેહમાં (રહેલા) મારો દ્વેષ કરનારા અને બીજાના ગુણોમાં દોષારોપ કરનારા, તેઓ દંભથી માત્ર નામના યજ્ઞોવડે અવિધિપૂર્વક યજન કરે છે. (૧૯) દ્વેષ કરનારા, ક્રૂર તથા અશુભ એવા તે નરાધમોને સંસારમાં હું વારંવાર આસુરી યોનિઓમાંજ નાખું છું. (૨૦) હે ઈંતેય ! જન્મેજન્મમાં આસુરી યોનિને પામેલા તે મૂઠ લોકો અને નહિ પામીને પછી અધમગતિનેજ પામે છે.

(૨૧) કામ, ક્રોધ તથા લોભ આ ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર આત્માનો નાશ કરનારું છે;

૨૮૪ અધ્યાય ૧૬ મો-દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आच-
रत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स
सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्वि-
भागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

શ્રીરામકૃષ્ણ:-અજ્ઞાની લોકો શું જાણે ? એ
ખિચારા ફૂવામાંનાં દેડકાં ! કદી બહારનું જગત
તેમણે જોયુંજ નથી. માત્ર એક ફૂવોજ જાણે
છે; પણ એ ઉપરાંત મોટું જગત છે એ વાત
એ ખિચારા માની શકતા નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૯૦)

માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૨૨) હે કાંતેય ! એ ત્રણે નરકનાં તમોદ્ધારથી મુક્ત થયેલો મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ આચરે છે અને તેથી પરમગતિને પામે છે. (૨૩) જે (મનુષ્ય) શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે સિદ્ધિ પામતો નથી અને સુખ કે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરતો નથી; (૨૪) માટે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં તારે શાસ્ત્ર પ્રમાણભૂત હોવું જોઈએ. શાસ્ત્રવિધિથી કહેલું કર્મ જાણીને અહીં તે કરવાને તું યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગ-
શાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “દ્વાસુર-
સંપદ્ધિભાગયોગ ” એ નામનો
૧૬ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

ઠમ ન ની દ ઢ તા ઠ

સંત તુકારામઃ—સુવર્ણને જમ આગમાં ત-
પાવીએ અને જમ દીપીએ તેમ તેમ તેમાંનો
મેલ બળી જઘને સોનું શુદ્ધ થઇ જાય છે. એવું
કર્યા વગર તેના દિત્તમ દાગીના થઇ શકતા
નથી. દાઇ પણ પદાર્થને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કર્યા
વિના તેનામાં શુદ્ધપણું આવતું નથી. આજે જે
આપણો મિત્ર છે તેનું જે જરાક આપણે તુક-
સાન કરીએ તો તે મિત્ર મટીને શત્રુ થઇ જાય
છે. પ્રારબ્ધના યોગ વડે જે કાંઇ ભોગવી લેવું
પડે તે ભોગવી છૂટવું. જે માણસનું ગણું પ્રાં-
સીની દોરી વડે ભીંસાઇ ગયું હોય છે તેનો
રોગ અને દુઃખમાંથી તો છુટકારો થાય છેજ.
તુકારામ કહે છે કે મનને ખૂબ દઢ કરવું અને
પદાર્થની સિદ્ધિ થતાં સુધી તાપ સહન કરવો.

(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૬૯૭)

અધ્યાય ૧૭ મો-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

સોળમા અધ્યાયને અંતે “યઃ શાસ્ત્રવિધિ-
ત્સૃજ્ય” એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રવિધિને
જીને ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ, પણ શ્રદ્ધાથી વર્તનારનો
અધિકાર છે કે નહિ એવું અર્જુન પૂછે છે.

- ૧ શ્રદ્ધાના સ્વરૂપ વિષે અર્જુનનો પ્રશ્ન.
- ૨ થી ૬ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ધોર
તપ કરનારાઓનો વિષય.
- ૭ થી ૨૨ આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાનના ત્રિવિધ
ભેદનું વર્ણન.
- ૩ થી ૨૮ ઐ, તત્, સત્ના પ્રયોગની વ્યાખ્યા.

સંત તુકારામઃ—પ્રાણીમાત્ર પ્રાત નિર્વૈર ભાવ
વારણ કરવો અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ
તમામ સાધનાઓનું મૂળ છે. + + + વિષયર-
હિત થઈને પરમાત્મા પ્રતિ એકાગ્ર ભાવે કામના
કરતા રહેવું એજ સાચા ત્યાગનું લક્ષણ છે.

(શ્રીતુકારામગાથા-પાન ૩૭૨)

અર્જુન ઉવાચ ।

યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજ તમઃ ॥૧

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શ્રુણુ ॥૨॥

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત । શ્રદ્ધા-

મયોઽયં પુરુષો યો યચ્છૂઢ્ઢઃ સ એવ સઃ ॥૩॥

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥૪॥

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥૫॥

સંત તુકારામઃ—ફક્ત પોતાના મનને સ્થિર કરીને હરિ પાસે તેની દયા માટે ભિક્ષા માગ્યા કરવી એજ કર્તવ્ય છે.

(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૩૬૭)

અર્જુન બોલ્યો:—

(૧) હે કૃષ્ણ ! જેઓ શાસ્ત્રવિધિ ત્યજીને (કેવળ.) શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ યજ્ઞન કરે છે તેઓની નિષ્ઠા કઈ છે ? સત્વગુણ, રજોગુણ કે તમોગુણ ?

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

(૨) દેહધારીઓની તે સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી, એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તેને તું સાંભળ. (૩) હે ભારત ! સર્વની શ્રદ્ધા પોતાના સત્ત્વના અનુરૂપ (અંતઃકરણને અનુસરતી) હોય છે; આ પુરુષ શ્રદ્ધામય છે (અને) જેની જેવી શ્રદ્ધા હોય છે* તે તેવોજ હોય છે. (૪) સાત્ત્વિક મનુષ્યો દેવોને પૂજે છે; રાજસી મનુષ્યો યક્ષો અને રાક્ષસોને પૂજે છે તથા બીજા તામસી મનુષ્યો પ્રેતો અને ભૂતગણોને પૂજે છે. (૫) દંભ અને અહંકારવાળા જે મનુષ્યો ઇચ્છા ને આસક્તિના

---

* અર્થાત્ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણેજ મનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેવી સત્ત્વશુદ્ધિ હોય છે તે પ્રમાણે શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ હોય છે.

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ । માં ચૈવાં-
તઃ શરીરસ્થં તાન્વિદ્વદ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।
યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તेषાં ભેદમિમં શૃણુ ॥૭॥
આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ
સ્તિग्ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥
કટ્વમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ । આ-
હારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશ્ચોકામયપ્રદાઃ ॥૯॥ યા-
તયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ । ઉચ્છિ-
ષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—પ્રહ્લાદે ઈશ્વરનું ભજન કરવા માટે બાપની આજ્ઞા કાને ધરી ન હતી. ઈશ્વર-પ્રીતિની ખાતર બલિરાજાએ પોતાના ગુરુ શુકાચાર્યની આજ્ઞાનો ચોખ્ખો ભંગ કર્યો હતો. વિભીષણે રામને મળવા માટે મોટા ભાઈ રાવણનું કહેણ માન્યું ન હતું. (શ્રીરામકૃષ્ણ ૦ પાન ૫૬૪)

અળથી યુક્ત થઈ શાસ્ત્રોએ નહિ કહેલું ઘોર તપ તપે છે, (૬) તે અવિવેકીઓ શરીરમાં રહેલા ભૂતોના (ઈંદ્રિયોના) સમૂહને તથા શરીરની અંદર રહેલા મને પણ કૃશ કરે છે. તેઓને તું આસુરી નિશ્ચયવાળા બાણ.

(૭) વળી સર્વને પ્રિય આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તેમજ યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ (ત્રણ પ્રકારનાં) હોય છે; તેઓના આ ભેદને તું સાંભળ. (૮) આયુષ, સર્વ (ઓજ્ઞ-સ), બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિને વધારનારા, રસવાળા, સ્નેહવાળા, સ્થિર અને હૃદયને પ્રિય એવા આહારો સાત્ત્વિક (મનુષ્ય) ને પ્રિય હોય છે. (૯) કડવા, ખાટા, ખારા, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, લૂખા, દાહ કરનારા (અને) દુઃખ, શોક તથા રોગ આપનારા આહારો રાજસી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે. (૧૦) જેના પર એક પ્રહર વીતી ગયો હોય તેવું, રસ ઊડી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, વાસી, એકું અને અપવિત્ર ભોજ-

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ।
 યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥
 અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ । ઇજ્ય-
 તે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૧૨॥
 વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધા-
 વિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ । બ્રહ્મચ-
 ર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥ અનુદ્વે-
 ગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયા-
 મ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥ મનઃ-
 પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભા-
 વસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥ શ્ર-

સંત તુકારામઃ—હરિના પ્રતિ દ૯ ભાવ ધારણ
 કરી રાખવો એ સ્વધર્મ છે. આવા નિશ્ચયની દ૯
 ભાવનાનું ભક્ત જનોએ નિત્ય પ્રતિ પોતાના
 હૃદયમાં પોષણ કરતા રહેવું જોઈએ.

(શ્રીતુકારામ ગાથા—પાન ૩૭૫)

ન તામસી (મનુષ્ય) ને પ્રિય હોય છે.

(૧૧) કૃળને નહિ ઇચ્છનારાઓ વડે “યજ્ઞ કરવોજ જોઈએ” એમ (કર્તવ્ય બુદ્ધિથી) મન-ને સ્થિર કરી શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર જે યજ્ઞ કરાય છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે; (૧૨) પણ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! કૃળને લક્ષ્યમાં રાખીને તેમજ દંભ માટે જે યજ્ઞ કરાય છે તે યજ્ઞને તું રાજસ જાણ.

(૧૩) શાસ્ત્રવિધિરહિત, અન્નદાનરહિત, દક્ષિણા-રહિત અને શ્રદ્ધારહિત યજ્ઞને તામસ કહે છે.

(૧૪) દેવ, દ્વિજ, ગુરુ અને જ્ઞાનીઓનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અ-હિંસા, એ શારીરિક તપ કહેવાય છે. (૧૫) ઉદ્વેગ ન કરે તેવું, સત્ય, પ્રિય અને હિતકર એવું જે વચન તથા સ્વાધ્યાય (અર્થાત્ સર્વોત્તમ કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્યમાં પ્રેરે અને જોડે એવા ગ્રંથો ઇત્યાદિનું શ્રવણ, પઠન-પાઠન) એ વાણી-મય તપ કહેવાય છે. (૧૬) મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યતા, મૌન, મનોનિગ્રહ અને ભાવસંશુદ્ધિ (નિષ્કપટપણું) એ માનસિક તપ કહેવાય છે.

દ્વયા પર્યા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ । અફલા-
કાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥૧૭॥ સ-
ત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ । ક્રિયતે
તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવમ્ ॥૧૮॥ મૂઢગ્રા-
હેનાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ । પરસ્યોત્સા-
દનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે । દેશે
કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥
યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ । દીયતે
ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥ અદે-
શકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે । અસત્કૃતમ-
વજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

ૐતત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।
બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

સંત તુકારામઃ—આશા, તૃષ્ણા એ માયાના
વિકાર છે. (શ્રીતુકારામ ગાથા—પાન ૩૭૮)

(૧૭) ક્ષણની આકાંક્ષા વિનાના સાવધાન મનુષ્યોએ પરમ શ્રદ્ધાથી આચરેલા એ ત્રણે પ્રકારના તપને સાત્ત્વિક કહે છે. (૧૮) સત્કાર, માન કે પૂજા માટે તેમજ દંભવડે જે તપ કરાય છે, તે અસ્થિર અને નાશવંત તપને રાજસ કહેલું છે. (૧૯) વિવેકરહિત આગ્રહથી પોતાને પીડીને અથવા બીજાના નાશને માટે જે તપ કરાય છે તેને તામસ કહેલું છે.

(૨૦) ‘દાન દેવું જોઈએ.’ એમ (સમજીને) દેશ, કાળ અને પાત્રમાં, સામો ઉપકાર નહિ કરનારને જે દાન દેવાય છે તેને સાત્ત્વિક કહેલું છે; (૨૧) પરંતુ જે દાન સામા ઉપકાર માટે અથવા ક્ષણને ઉદ્દેશીને અને કલેશપૂર્વક દેવાય છે તે દાનને રાજસ કહેલું છે; (૨૨) અને અયોગ્ય દેશ-કાળમાં અપાત્રોને સત્કાર વિના, અવજાવાળું જે દાન દેવાય છે તેને તામસ કહેલું છે.

(૨૩) “ૐ”, “તત્” અને “સત્” એમ બ્રહ્મનાં ત્રણ પ્રકારનાં નામ કહેલાં છે; તે વડે

२९६ अध्याय १७ मो-श्रद्धात्रयविभागयोग

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रव-
र्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दान-
क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रश-
स्ते कर्मणि तथा सच्छुद्धः पार्थ युज्यते ॥२६॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयवि-
भागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

પૂર્વે પ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞો નિર્માણ કરાયા છે; (૨૪) માટે પ્રહ્મવાદીઓની યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ સદા ‘ૐ’ એમ ઉચ્ચારણ કરીને થાય છે. (૨૫) ‘તત્’ એમ ઉચ્ચાર કરીને તથા ક્ષણની ઇચ્છા નહિ રાખી મુમુક્ષુઓવડે યજ્ઞ તથા તપરૂપ ક્રિયાઓ અને વિવિધ દાન ક્રિયાઓ કરાય છે. (૨૬) સદ્ભાવ અને સાધુભાવમાં ‘સત્’ એ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે તથા હે પાર્થ! ઉત્તમ કર્મમાં ‘સત્’ શબ્દ વપરાય છે. (૨૭) યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં જે સ્થિતિ તે ‘સત્’ એમ કહેવાય છે અને તે માટેનું જે કર્મ તે પણ ‘સત્’ એમજ કહેવાય છે.

(૨૮) અશ્રદ્ધાથી હોમેલું, આપેલું, તપ તપેલું તથા જે કરેલું હોય તે (સર્વ) ‘અસત્’ એમ કહેવાય છે. હે પાર્થ! તે આ લોકમાં કે પરલોકમાં (ક્ષણદાયી) નથી.

“શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ” નામનો ૧૭ મો
અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો-મોક્ષસંન્યાસયોગ

અત્યાર સુધીમાં સર્વ અધ્યાયોદ્વારા જે જ્ઞાન ઉપ-
દેશાયું છે તેનો એટલે કે સમસ્ત ગીતાશાસ્ત્રનો આશય
અને વેદોનું સંપૂર્ણ તાત્પર્ય હવે આ અધ્યાયમાં કહે
છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તો આ ગીતાગ્રંથને શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનના રત્નખચિત દેવાલયની અને તેના સારાંશરૂપ
આ અધ્યાયને ગીતામંદિર ઉપર ચઢાવેલા ચિંતામણિ-
ના પ્રકટ કલશની ઉપમા આપી છે.

ચોથા અધ્યાયમાં “કૃણો ત્યાગ કરવો, પણ કર્મ
તો કરવાંજ” એમ કહ્યું અને પાંચમા અધ્યાયમાં
કર્મત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો. એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ જણા-
તી વાત સમજવા માટે અર્જુન તેમનું જુદું જુદું
સ્વરૂપ પૂછે છે.

૧ ... ... સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ અર્જુન
પૂછે છે.

૨ થી ૧૧ ત્યાગનો વિષય.

૧૨ થી ૧૮ કર્મો થવામાં સાંખ્યસિદ્ધાંતનું કથન.

૧૯ થી ૪૦ ત્રણ ગુણો અનુસાર જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા,

બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખના જુદા જુદા ભેદોનું વર્ણન.

૪૧ થી ૪૮ ક્ષણસહિત વર્ણુધર્મનો વિષય.

૪૯ થી ૫૫ જ્ઞાનનિષ્ઠાનો વિષય.

૫૬ થી ૬૬ ભક્તિસહિત નિષ્કામ કર્મયોગનો વિષય.

૬૭ થી ૭૮ શ્રીગીતાજીનું માહાત્મ્ય.

શ્રીરામકૃષ્ણ:-કેટલાક એમ માને છે કે સૌથી પ્રથમ મનુષ્યે આ જગત અને જગતના પ્રાણી-પદાર્થો વિષે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ; તેણે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; અને શાસ્ત્રોની મદદ ન મળે તો ઈશ્વરદર્શન થઈ શકે નહિ; પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે પ્રથમ પ્રભુ અને પછી તેની સૃષ્ટિ, તેને જોયા પછી જરૂર જણાય તો બીજું બધું તમે સહેલાઈથી જાણી શકો છો. x x x ઈશ્વરને ઓળખવો એજ કર્તવ્ય છે. જગત, સૃષ્ટિ, વિજ્ઞાન અને બીજા બધા (અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૩૦૦)

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથકેશિનિષૂદન ॥૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં ગ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥
ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ ગ્રાહુર્મનીષિણઃ । યજ્ઞ-
દાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥ નિશ્ચયં
શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ । ત્યાગો હિ પુરુ-
ષવ્યાગ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥ યજ્ઞદાનતપઃ
કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ । યજ્ઞો દાનં તપ-
શ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥ એતાન્યપિ તુ
કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ । કર્તવ્યાનીતિ
મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥૬॥

માટે તમારે આટઆટલું મથી મરવાની શી
જરૂર છે ? (શ્રીરામકૃષ્ણ ચરિત્ર-પાન ૪૭૦, ૪૭૧)

અર્જુન બોલ્યો:-

(૧) હે મહાબાહો! હે હૃષીકેશ! હે કેશિ-
નિષૂદન! હું સંન્યાસનું તથા ત્યાગનું તત્ત્વ
જુદું જુદું જાણવાને ઇચ્છું છું.

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

(૨) કામ્ય કર્મોના ત્યાગને કવિઓ (વિદ્વાનો)
'સંન્યાસ' કહે છે અને સર્વ કર્મોના ફળત્યા-
ગને વિચક્ષણો (પાંડિતો) 'ત્યાગ' કહે છે. (૩)
કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે કર્મ દોષવાળું છે
તેથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; બીજા (વિદ્વાનો)
ચર, દાન તથા તપરૂપ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય
નથી એમ કહે છે. (૪) હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે ત્યા-
ગના વિષયમાં મારો નિશ્ચય તું સાંભળ. હે
પુરુષવ્યાધ્ર! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનોજ કહેલો છે.
(૫) ચર, દાન અને તપરૂપી કર્મ ત્યાજ્ય નથી,
પણ તે કરવા યોગ્યજ છે; કેમકે ચર, દાન
અને તપ વિદ્વાનોને (પણ) પવિત્ર કરનારાં છે;
(૬) પરંતુ હે પાર્થ! આ કર્મો પણ ફલ તથા

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।
 મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭॥
 દુઃસ્વમિત્યેવ યત્કર્મ કાયવલેશભયાચ્ચજેત્ । સ
 કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮॥
 કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન । સંગં
 ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥૯॥
 ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષઙ્ગતે । ત્યાગી
 સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥ ન
 હિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ । યસ્તુ
 કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—ધ્યાન, વિવેક અને વૈરાગ્ય વિ-
 નાની એકલી વિદ્વાત્તાથી શું દહાડો વળનાર છે ?
 બહુ ભણેલો વિદ્વાન કદાચ શ્લોકો પર શ્લોકો
 અપાટાખંધ બોલી જાય કે ઘણાં પુસ્તકો લખી
 કાઢે, છતાં જો કામિનીના મોહમાં ફસાયો
 (અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૩૦૪)

આસક્તિ ત્યજીને કરવાં જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે.

(૭) નિયતકર્મનો^૧ ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. મોહથી તેનો પરિત્યાગ કરવો તેને તામસ ત્યાગ કહેલો છે. (૮) ‘કર્મ’ દુઃખરૂપ છે.’ એમ કેવળ શરીરકલેશના ભયથી જો (કર્મ) ત્યજવામાં આવે તો એવો રાજસ ત્યાગ કરીને તે ત્યાગના ફળને નથીજ પામતો. (૯) હે અર્જુન ! “કર્મજ કર્તવ્ય છે” એમ (સમજીને) જે નિયત કર્મ આસક્તિ તથા ફળનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવે છે તે ત્યાગને સાત્ત્વિક માનેલો છે. (૧૦) સત્ત્વગુણથી વ્યાપ્ત, બુદ્ધિમાન અને જેના સંશયો છેદાઈ ગયા છે એવો ત્યાગી અશુભ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી અને શુભ કર્મમાં આસક્ત થતો નથી; (૧૧) કેમકે દેહધારીવડે સમગ્ર કર્મો ત્યજવાને શક્ય નથી; માટે જે કર્મફળ-

---

૧ ‘નિયતકર્મ’નો અર્થ પ્રકૃતિ અથવા ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મ, અર્થાત્ શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, અર્થાત્ સ્વધર્મપાલનરૂપ પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મો એવો છે.

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।
 ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્
 ॥૧૨॥ પંચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।
 સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધ્યે સર્વકર્મણામ્
 ॥૧૩॥ અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
 વિવિધાશ્ચ પૃથક્કેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥૧૪॥
 શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ । ન્યાય્યં
 વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥૧૫॥ તત્રૈવં
 સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ । પશ્યત્ય-
 કૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥ યસ્ય
 નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાપિ
 સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિબદ્ધયતે ॥૧૭॥ જ્ઞાનં

હોય અને ધન તથા કીર્તિ આદિ ભૌતિક પદા-
 થોનેજ જીવનનું દ્યેય માનતો હોય તો તો
 પછી (મુમુક્ષુના માર્ગમાં) તેની ઢાડી જટલી
 પણ કિંમત નથી.

(શ્રીરામકૃષ્ણ ચરિત્ર-પાન ૪૬૬)

ને ત્યજનારો છે તે “ત્યાગી” એમ કહેવાય છે.

(૧૨) કર્મક્રણનો ત્યાગ નહિ કરનારાઓને અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને મિશ્ર, એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ક્રણ મરણ પછી મળે છે; પરંતુ (કર્મક્રણ) ત્યજનારાને તે કદી મળતું નથી. (૧૩) હે મહાબાહો ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહ્યાં છે, તેને તું મારી પાસેથી સાંભળ. (૧૪) શરીર તથા કર્તા; જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો* તથા વિવિધ પ્રકારની જુદી જુદી ચેષ્ટાઓ; તેમજ આમાં પાંચમું કારણ દૈવ (ઇન્દ્રિયોના દેવો) છે. (૧૫) શરીર, વાણી અને મનવડે મનુષ્ય જે ન્યાયવાળું કે વિપરીત કર્મ કરે છે તેનાં આ પાંચ કારણો છે. (૧૬) તેમાં એમ હોવા છતાં જે મનુષ્ય અસંસ્કૃત બુદ્ધિને લીધે કેવળ આત્માને કર્તા જુએ છે, તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો (યથાર્થ) જોતો નથી. (૧૭) જેને (“હું કર્તા છું” એવો) અહંકારથી કરાયલો

---

* પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ.

જ્ઞયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના । કરણં કર્મ
કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।
પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥૧૯॥
સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે । અવિભક્તં
વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥ પૃથ-
ક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ । વેત્તિ
સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥
યત્તુ કૃત્સ્ત્રવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ । અત-
ત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ । અફલ
પ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥ યત્તુ

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—સાચો ભક્ત જગતમાં રહે છે,
છતાં રાગદ્વેષ ત્યજીને પોતાનાં કર્મ કર્યે જાય છે
અને કર્મના ફળરૂપે નફો કે નુકસાન, સુખ કે
(અનુસંધાન માટે જુઓ પાન ૩૦૮)

ભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી તે આ લોકોને હણીને પણ હણતો નથી ને બંધાતો નથી. (૧૮) જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ ત્રણ પ્રકારની કર્મોની પ્રેરણા છે; તેમજ કરણ (ઇન્દ્રિયો), કર્મ અને કર્તા એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મનાં આશ્રય છે.

(૧૯) સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા ગુણભેદથી ત્રણ પ્રકારેજ કહેવાય છે, તે પણ તું યથાવત્ સાંભળ. (૨૦) (મનુષ્ય) જે જ્ઞાન-વડે જુદાં જુદાં સર્વ ભૂતોમાં એક અવિભક્ત અને અવિનાશી ભાવને જુએ છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ; (૨૧) અને જે જ્ઞાન સર્વ ભૂતો-માં ભેદથી જુદા જુદા પ્રકારના અનેક ભાવોને જુએ છે તે જ્ઞાનને તું રાજસ જાણ; (૨૨) વળી જે જ્ઞાન એક કાર્યમાં પરિપૂર્ણની પેઠે આસ-કૃત રહે છે તથા જે હેતુરહિત, તત્ત્વાર્થ વિનાનું અને અદ્ય છે તેને તામસ કહ્યું છે.

(૨૩) ક્ષણ મેળવવા નહિ ઇચ્છનારાએ જે

કામેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ । ક્રિયતે
 બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥૨૪॥ અનુબંધં
 ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ । મોહાદારમ્બ્યતે
 કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥૨૫॥ મુક્તસંગોઽનહં-
 વાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ । સિદ્ધચસિદ્ધ્યોર્નિર્વિ-
 કારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥૨૬॥ રાગી કર્મ-
 ફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ । હર્ષશોકા-
 ન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥ અયુ-
 ક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।
 વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

દુઃખ જે કંઈ મળે છે તે ઈશ્વરના ખોળે ધરે છે.
 દિવસ-રાત તે કેવળ ભક્તિને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થ
 છે. આને નિષ્કામ કર્મ કહે છે. x x x માણસ
 જે પ્રાણીમાત્રમાં રહેલા પ્રભુની સેવા કરતો હોય
 અને નામ, કીર્તિ કે બીજા કશાની પરવા નજ
 રાખતો હોય તો ખરેખર નિષ્કામ કર્મ કરે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણ ચરિત્ર-પાન ૪૬૮)

નિયતકર્મ આસક્તિ વિના તથા રાગદ્વેષ વિના
કર્મ હોય તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે; (૨૪) અને
ક્રૂણ-કામનાની ઇચ્છાવાળા તથા અહંકારવાળા
(મનુષ્ય) વડે બહુ પરિશ્રમવાળું જે કર્મ કરાય
છે તેને રાજસ કહેલું છે; (૨૫) તેમજ પરિણામ,
ક્ષય (સમય, શક્તિ કે ધનનો નાશ), હિંસા
અને સામર્થ્યનો વિચાર નહિ કરીને મોહથી
જે કર્મ આરંભાય છે તે તામસ કહેવાય છે.
(૨૬) આસક્તિરહિત, અહંકાર વિનાનો, ધૈર્ય
ને ઉત્સાહવાળો તથા (કર્મની) સિદ્ધિ-અસિ-
દ્ધિમાં નિર્વિકાર (રહેનારો) કર્તા સાત્ત્વિક
કહેવાય છે. (૨૭) રાગી, કર્મક્રૂણને ઇચ્છનારો,
લોભી, હિંસક સ્વભાવવાળો, અપવિત્ર તથા
હર્ષ-શોકવાળો કર્તા રાજસ કહેવાય છે. (૨૮)
અસ્થિર ચિત્તવાળો, અજ્ઞાની, અનન્ન, શઠ,
બીજાઓને છેતરનારો, આળસુ, ખેદ કરનારો
અને દીર્ઘસૂત્રી (અદ્યસમયસાધ્ય કાર્યને
નકામું લાગાવે તે) તામસ કર્તા કહેવાય છે.

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्य-
मानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥ प्रवृत्तिं
च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बंधं मोक्षं
च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अय-
थावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता । सर्वा-
र्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी
॥३३॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जु-
न । प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी
॥३४॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

(૨૯) હે ધનંજય ! ગુણોને લીધે બુદ્ધિના અને ધૈર્યના ત્રણ પ્રકારના ભેદ મારાવડે જુદા જુદા સંપૂર્ણ કહેવાતાં તું સાંભળ. (૩૦) હે પાર્થ ! પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિને, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને, ભય અને અભયને તથા બંધ અને મોક્ષને જે જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી છે. (૩૧) જેના વડે (મનુષ્ય) ધર્મ અને અધર્મને તથા કાર્ય અને અકાર્યને વાસ્તવિક રીતે જાણુ-તો નથી તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! રાજસી છે. (૩૨) હે પાર્થ ! અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ એમ માને છે તથા બધા પદાર્થોને વિપરીત (ઊલટા) માને છે તે બુદ્ધિ તામસી છે. (૩૩) હે પાર્થ ! યોગવડે અચળ થયેલી જે ધીરજ વડે મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને (મનુષ્ય) ધારણ કરે છે તે ધીરજ સાત્ત્વિકી છે; (૩૪) પરંતુ હે અર્જુન ! જે ધીરજ વડે ધર્મ, અર્થ અને કામને ધારણ કરે છે અને પ્રસંગને લીધે ફળની ઇચ્છા રાખે છે તે ધીરજ હે પાર્થ ! રાજસી છે. (૩૫) હે

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શ્રુણુ મે ભરતર્ષભ ।
 અમ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥
 યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ । તત્સુખં
 સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥ વિષ-
 યેન્દ્રિયસંયોગાદ્ યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ । પરિણામે
 વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥ યદગ્રે
 ચાનુબંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ । નિદ્રાલસ્ય-
 પ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૩૯॥ ન તદસ્તિ
 પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ । સત્ત્વં પ્રકૃ-
 તિર્જૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ ત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥૪૦॥

સંત તુકારામઃ—દેહાદિક પ્રાપંચિક—સાંસારિક
 પદાર્થોમાં વાસ્તવિક રીતે કશું સુખ છેજ નહિ,
 એમ સમજીને સંસારની અંદરથી સુખ મેળવ-
 વાની મિથ્યા તૃષ્ણાને પોષણ આપવું નહિ.
 (શ્રીતુકારામ ગાથા—પાન ૭૨૯)

પાર્થ ! જે ધીરજ વડે દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિદ્રા, ભય, શોક, ખેદ તથા મદને છોડતોજ નથી તે ધીરજ તામસી છે.

(૩૬) હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હવે ત્રણ પ્રકારનાં સુખને સારી પાસેથી તું સાંભળ; જે સુખમાં (૭૫) અભ્યાસથી રમણ કરે છે અને દુઃખના અંતને અવશ્ય પામે છે; (૩૭) જે આરંભમાં વિષ જેવું હોવા છતાં પરિણામે અમૃત જેવું હોય છે તથા આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિની નિર્મળતાથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે સાત્ત્વિક સુખ કહેલું છે. (૩૮) વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઊપજેલું જે સુખ પ્રથમ અમૃત જેવું હોઈને પરિણામે વિષ જેવું હોય છે તે સુખને રાજસ કહેલું છે. (૩૯) જે સુખ આરંભમાં અને પરિણામમાં બુદ્ધિને મોહ ઉપજાવનારું તથા નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થનારું છે તેને તામસ કહેલું છે. (૪૦) પૃથ્વીમાં, આકાશમાં અથવા દેવલોકમાં એવું કોઈ સત્ત્વ (પ્રાણી કે પદાર્થ) નથી કે જે આ પ્રકૃતિજન્ય ત્રણ ગુ-

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।
 કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥
 શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ । જ્ઞાનં
 વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥
 શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।
 દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

સંત તુકારામઃ—હે દેવ ! મારા અંતઃકરણમાં
 ભરાઈ બેઠેલી તમામ કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ ઇત્યા-
 દિનો તું નાશ કરી નાખ અને તેમની ખાલી
 પડેલી જગ્યાએ તું તારી પ્રીતિથીજ મારા
 હૃદયને ઠરી ઠરીને ભરી દે. આશા, તૃષ્ણા
 કલ્પના, ભાવના એ બધાંને તું એકદમ નિર્મૂળ
 કરી દેજ. આ દેહ તે હું છું અને આ દેહનાં
 સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે, એના જૂઠા
 સંકલ્પો કરીનેજ હું બદ્ધ થઈ ગયો છું.

(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૪૯૦)

ભોથી મુક્ત હોય.

(૪૧) હે* પરંતપ ! બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રોનાં કર્મો પ્રકૃતિજન્ય ગુણોને લીધે જુદાં જુદાં છે. (૪૨) શમ (મનોનિગ્રહ), દમ (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ), તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સર-બતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા એ બ્રા-હ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. (૪૩) શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, ચાતુર્ય, યુદ્ધમાં અપલાયન, દાતા-પણું અને ઈશ્વરભાવx એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવ-

* આપના કહેવા પ્રમાણે જે સર્વ ક્રિયાઓ, કર્તાઓ, ફળો અને પ્રાણીઓનો સમૂહ ત્રિગુણાત્મક હોય, તો કોઈનો મોક્ષ પણ ક્યાંથી થાય? એના ઉત્તર-માં પોતપોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં નિષ્કામ કર્મોવડે પરમાત્માનું આરાધન કરવાથી તેમની કૃપા તથા સાક્ષાત્કાર થઈને મનુષ્યનો મોક્ષ થાય છે, એ વાત આખી ગીતાના સારાંશરૂપે દર્શાવનારું જુદુંજ પ્રકરણ હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આરંભે છે.

x આશ્રિતો ઇત્યાદિનું પ્રેમથી અને નિઃસ્વાર્થભાવે રક્ષણ, પાલન અને હિત કરવાનો સ્વભાવ.

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ । પરિ-
 ચર્પાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥
 સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।
 સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છૃણુ ॥૪૫॥
 યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ । સ્વક-
 મ્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥
 શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
 સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥
 સહજં કર્મ કૌતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ । સર્વા-
 રંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।
 નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

સંત તુકારામઃ—હે દેવ ! મેં મારું મન,
 મારી વાણી અને મારો દેહ તમને સમર્પિત
 કરી દીધાં છે. તેનું રક્ષણ કરવાનો ભાર તમારા
 ઉપર છે. (શ્રીતુકારામ ગાથા—પાન ૪૯૩)

જન્ય કર્મ છે. (૪૪) ખેતી, ગાયોની રક્ષા અને વાણિજ્ય એ વૈશ્યનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે; વળી સેવારૂપી કર્મ તે શૂદ્રનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે. (૪૫) પોતપોતાનાં કર્મોમાં તત્પર રહેલો મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે; પોતપોતાનાં કર્મમાં તત્પર રહેલો જેવી રીતે સિદ્ધિને પામે છે તે તું સાંભળ. (૪૬) જે (પરમેશ્વર) થી ભૂતોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા જેનાવડે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત છે તેને સ્વકર્મવડે પૂજીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે. (૪૭) સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં કંઈક ન્યૂન ગુણવાળો (પણ) સ્વધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; સ્વભાવનિયત કર્મોને કરતો (મનુષ્ય) દોષને પામતો નથી; (૪૮) (માટે) હે કૌંતેય ! સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ ત્યજવું નહિ; કેમકે ધુમાડાવડે ઢંકાયેલા અગ્નિની પેઠે, સર્વ આરંભો દોષથી ઢંકાયેલા છે.

(૪૯) સર્વત્ર અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો, મનને જીતનારો અને નિઃસ્પૃહ (થયેલો મનુષ્ય)

સિદ્ધિં પ્રાપ્નો યથા બ્રહ્મ તથામોતિ નિબોધ મે ।
 સમાસેનૈવ કૌતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥
 બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।
 શઙ્ખાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥૫૧॥
 વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ । ધ્યા-
 નયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥
 અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ । વિમુ-
 ચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥
 બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
 સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥૫૪॥
 ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ
 તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥૫૫॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ—માણસો ઈશ્વર વિષે વિચારે
 છે, પણ તેના પર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખતા નથી,
 એટલે પછી તેઓ તેને ભૂલી જાય છે અને
 જગતની જંજળમાં ફસાય છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણચરિત્ર-પાન ૪૩૨)

સંન્યાસયોગ વડે (નિવૃત્તિરૂપ) પરમ નૈષ્કર્મ્યની સિદ્ધિને પામે છે. (૫૦) હે કૌંતેય ! સિદ્ધિને પામેલો જે પ્રકારે બ્રહ્મને પામે છે તે પ્રકારની જ્ઞાનની જે શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા છે તેને તું મારી પાસેથી સંક્ષેપમાંજ સાંભળ. (૫૧) વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત થઈને ધૈર્યવડે શરીરાદિને વશ કરી, શબ્દાદિ વિષયોને ત્યજી તથા રાગદ્વેષને છોડી દઈ, (૫૨) એકાંત સેવનારો, મિતાહારી, વાણી, શરીર અને મનને જીતનારો, નિત્ય ધ્યાનયોગ-પરાયણ, વૈરાગ્યનો સારી રીતે આશ્રય કરનારો, (૫૩) અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ તથા પરિગ્રહ (વસ્તુના સંગ્રહ)ને ત્યજીને મમતા-રહિત અને શાંત થયેલો (મનુષ્ય) બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને સમર્થ થાય છે. (૫૪) બ્રહ્મરૂપ થયેલો અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળો (મનુષ્ય) શોક કરતો નથી કે ઇચ્છા રાખતો નથી; અને સર્વ ભૂતો-માં સમદૃષ્ટિવાળો તે મારી પરા ભક્તિને પામે છે. (૫૫) હું જેટલો (પરિભાણવાળો) તથા જે (સ્વરૂપવાળો) છું તેવા મને (જ્ઞાની) ભક્તિવડે

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।
 મત્પ્રસાદાદવામોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥
 ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ । બુદ્ધિ-
 યોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥૫૭॥ મચ્ચિ-
 ત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ । અથ ચે-
 ત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોષ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥૫૮॥ યદ્-
 હંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે । મિથ્યૈષ
 વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥
 સ્વભાવજેન કૌતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા । કર્તુ
 નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥
 ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદ્યેઽર્જુન તિષ્ઠતિ । આમય-
 ન્સર્વભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥૬૧॥ તમેવ

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-વિષયોથી દૂર રહી સંપૂર્ણ
 ત્યાગ થાય, મનનો લય થાય ત્યારેજ બ્રહ્મનું
 સ્વરૂપ જરાતરા અનુભવમાં આવવા લાગે છે.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૩૧)

યથાર્થ જાણે છે; તેથી મને યથાર્થ જાણીને તે પછી મારામાં પ્રવેશે છે.

(૫૬) મારો આશ્રય કરનારો (મનુષ્ય) સદા સર્વ કર્મો કરે તોપણ મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવિકારી પદને પામે છે. (૫૭) તું મનવડે સર્વ કર્મો મારે વિષે સમર્પણ કરીને મારા પરાયણ થઈ બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરીને સદા મારામાં ચિત્તવાળો થા. (૫૮) મારામાં ચિત્તવાળો તું મારી કૃપાથી, સર્વ સંકટોને ઓળંગી જઈશ; પણ અહંકારથી (મારું વચન) જે તું નહિ સાંભળે તો નાશ પામીશ. (૫૯) અહંકારનો આશ્રય લઈને “ હું યુદ્ધ નહિ કરું ” એમ જે તું માને છે, તે આ તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે; કેમકે તારી પ્રકૃતિ તને (યુદ્ધમાં) જોડશે. (૬૦) હે કૌંતેય ! તું મોહને લીધે જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે (યુદ્ધ)ને પોતાના સ્વભાવજન્ય કર્મવડે અંધાચક્ષો તું પરવશ થઈને પણ કરીશ. (૬૧) હે

શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परं
शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥૬૨॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥૬૩॥
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि
मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥૬४॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मा-
मेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥૬५॥

સંત તુકારામઃ—યજ્ઞાદિ કર્મો કરીને તેમના
દ્વારા મળનારાં પ્રળની બાબતમાં તું તારી વા-
સનાની શા માટે વૃદ્ધિ કરતો જાય છે ? તેમ ક-
રવાથી તો તું ઊલટો બંધનમાં પડે છે; અને
મોક્ષનું સાધન જે ભક્તિ છે તેમાંથી બધાં
કર્મોવડે વિધન ઊભું થાય છે. + + ઈશ્વરના
શરણે જવાનું મૂકીને તું બીજાં સાધનોની
બ્યર્થ ખટપટમાં પડે છેજ શા માટે ?

(શ્રીતુકારામગાથા-પાન ૪૭૫)

અર્જુન ! (સંસારરૂપ) યંત્ર પર ચઢેલાં સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માયાવડે ભ્રમાવતા ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહે છે. (૬૨) હે ભારત ! સર્વ ભાવવડે તેનેજ તું શરણરૂપે પ્રાપ્ત કર. તેની કૃપાથી તું પરમ શાંતિ અને શાશ્વત સ્થાનને પામીશ.

(૬૩) આ રીતે ગુહ્યથી અતિ ગુહ્ય એવું જ્ઞાન મેં તને કહ્યું; એને સંપૂર્ણ વિચારીને જેમ તું ઇચ્છે છે તેમ કર. (૬૪) સર્વ *ગુહ્યોમાં અતિ ગુહ્ય એવું મારું ઉત્તમ વચન ફરી પણ તું સાંભળ; તું મને અત્યંત પ્રિય છે, તેથી તારું હિત હું કહું છું. (૬૫) તું મારામાં મનવાળો, મને પૂજનારો, મારો ભક્ત થા અને મને નમસ્કાર કર; (એમ કરવાથી) તું મનેજ પ્રાપ્ત થઈશ. (આ) હું તારી આગળ સત્ય પ્ર-

---

* પણ આ અતિ ગંભીર ગીતાશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ વિચાર અર્જુન નહિ કરી શકવાથી હવે ભગવાન પોતેજ દયા કરીને નીચેના ત્રણ શ્લોકમાં સમગ્ર ગીતાનો સાર કહે છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । અહં ત્વા
સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
नचाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं
मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥ न
च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भवि-
ता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञा-
नयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥
श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि
मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

સ્વામી દયાનંદઃ—અમે વેદ ભણી ભણીને
જિંદગી પસાર કરી નાખી, પણ તેનું ફળ તો
આ મહાપુરુષનેજ (શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસનેજ)
પ્રાપ્ત થયું છે. (શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૧૮૫

તિજા કરું છું; તું મને પ્રિય છે (એટલા માટે કરું છું). (૬૬) સર્વ ધર્મોને ત્યજીને તું મને એકને શરણરૂપે પ્રાપ્ત કર; હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ, તું શોક ન કર.

(૬૭) આ (ગીતાશાસ્ત્ર) તપરહિતને, અભક્તને, સેવા નહિ કરનારને તથા જે મારી ઈર્ષ્યા કરે છે તેને તારે કદી કહેવું નહિ. (૬૮) જે આ પરમ ગુહ્ય શાસ્ત્ર મારા ભક્તોમાં કહેશે તે મારી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ કરીને મનેજ પ્રાપ્ત થશે, એમાં સંશય નથી. (૬૯) મનુષ્યોમાં તેનાથી કેાઈ બીજો મારું અત્યંત પ્રિય કરનારો નથી અને આ પૃથ્વી પર તેનાથી બીજો અતિ પ્રિય મને થશે નહિ; (૭૦) અને જે આપણા બંનેના આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું અધ્યયન કરશે તેનાથી જ્ઞાનયજ્ઞ વડે હું પૂજાયો છું એવું મારું માનવું છે. (૭૧) શ્રદ્ધાવાન તથા અસૂચારહિત જે મનુષ્ય (આત્મ) શ્રવણ કરે છે તે પણ મુક્ત થઈને પુણ્ય કર્મ કરનારાઓના શુભલો-

કચ્ચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વથૈકાગ્રેણ ચેતસા । કચ્ચિ-
દજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥૭૨॥

અર્જુન ઉવાચ ।

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।
સ્થિતોઽસિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩॥

સંજય ઉવાચ ।

ઇત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
સંવાદમિમમશ્રૌષમદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્ ॥૭૪॥
વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાન્ એતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ । યોગં
યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્ સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥
રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।
કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

શ્રીરામકૃષ્ણઃ-ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો
તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઈએ. જે માર્ગ અને જે આચ-
રણ ઈશ્વરના માર્ગની વિરુદ્ધ છે એમ લાગે
તેનો તો ત્યાગજ કરી દેવો જોઈએ.

(શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-પાન ૫૮૨)

કને પામે છે.

(૭૨) હે પાર્થ ! તેં એકાગ્ર ચિત્તે આ સાંભળ્યું ને ? હે ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો મોહ નાશ પામ્યો ને ?

અર્જુન બોલ્યો:-

(૭૩) હે અર્યુત ! આપની કૃપાથી મોહ નાશ પામ્યો છે અને મેં (સ્વધર્મકર્મની, ગુણ-સ્વભાવની, યોગબુદ્ધિની, કાર્યાકાર્યની, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની તથા પરમપ્રાપ્ત્ય ઇત્યાદિની સર્વ) સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરી છે; (હવે) સંશયરહિત થઈને હું ઊભો છું અને આપનું વચન કરીશ.

સંજય બોલ્યો:-

(૭૪) એ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનો અને અર્જુનનો આ અદ્ભુત તથા રોમાંચક સંવાદ મેં સાંભળ્યો છે. (૭૫) શ્રીવ્યાસની કૃપાથી આ અતિ ગુહ્ય શ્રેષ્ઠ યોગને સાક્ષાત્ પોતે કહેતા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી મેં સાંભળ્યો છે. (૭૬) હે રાજન્ ! કેશવ અને અર્જુનના આ અદ્ભુત અને પુણ્યકારક સંવાદને સંભારી સંભા-

૩૨૮ અધ્યાય ૧૮ મો-મોક્ષસંન્યાસયોગ

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ । વિસ્મ-
યો મે મહાન્ રાજન્ હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥૭૭॥
યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।
તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यास-
योगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

સંત તુકારામઃ—તમારે ચતુર વક્તા થવાની
કે સુજ્ઞ શ્રોતા બનવાની ચેષ્ટા કરવી નહિ. ફક્ત
ચિત્તની અંદર હરિવિષયક ભાવને ધારણ કરી
બેસી રહેવું; એટલુંજ જ કાઠ કરી શકશે તે
આ સંસારમાં કૃતાર્થ થઈ જશે. પરબ્રહ્મનો નિ-
વાસ તેના હૃદયમાંજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની
લેજો.

(શ્રીતુકારામગાથા—પાન ૩૮૬)

રીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું; (૭૭) અને હે રાજન્ ! શ્રીહરિના તે અતિ અદ્ભુત રૂપને સંભારી સંભારીને મને મહાન્ વિસ્મય થાય છે અને વારંવાર હું હર્ષ પામું છું.

(૭૮) જ્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં ધનુર્ધારી અર્જુન છે ત્યાં લક્ષ્મી, વિજય, ઐશ્વર્ય અને અચળ નીતિ છે એમ મારું માનવું છે.

એ પ્રમાણે ઉપનિષદ, બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદ વિષે “મોક્ષસંન્યાસયોગ” એ નામનો અઠારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

સંત તુકારામ:—હે મનુષ્યો તમે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ કરો અને ભાવપૂર્વક હરિનામનાં ગીત ગાઓ. તમારે જો દેવની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો આ એક સહેલામાં સહેલો ઉપાય છે.

(સંત તુકારામગાથા—પાન ૭૧૧)

श्रीमद्भगवद्गीता समाप्त

ગીતાજીનાં ગુણગાન

ભાઈ પરમાનંદજી—જો આર્યોની સહ્યતાના—
અર્થાત્ જ્ઞાનચારિત્ર્યના મહાસાગરને એકાદ ગાગરમાં
સમાલેક્ષા જોવો હોય તો તે ગીતામાં જણાશે. કદાચ
આર્ય જાતિનાં બીજાં બધાં શાસ્ત્રો નાશ પામી માત્ર
ગીતા રહી હોત તોપણ તેના ગૌરવની સ્મૃતિ સંસારમાં
ચાલુ રહેત; કેમકે એમાં આર્યસહ્યતા એટલી બધી
સુરક્ષિત છે કે ગીતાનો પ્રચાર થવો અથવા નાશ થવો
એ આર્યધર્મની વૃદ્ધિ અથવા નાશ થવા બરાબર છે.

ગીતાજી જેવું અદ્વિતીય પુસ્તક કંઈ અકસ્માત
પેદા થતું નથી. એના પહેલાં તો ઘણા કાળની જ્ઞાનો-
ન્નતિ આવશ્યક છે. જ્યાં ઉપનિષદો અને દર્શનશા-
સ્ત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન હયાત ન હોય ત્યાં ‘ગીતા’ જેવો ગ્રંથ
રચી શકાયજ નહિ. માત્ર એક મહાભારતમાંજ ગીતા-
ને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દષ્ટાંત મળી શકે છે. નાહી-
યોધ પવિત્ર થઈને પાઠ કરનારજ ગીતાના સ્વર્ગીય
ગાનનું મહત્ત્વ કંઈક સમજી શકે; પંડિતોનાં પ્રવચનો-
માંજ તેનું આંતર્યાલ સૌંદર્ય કંઈક જોઈ શકે; સુયોગ્ય
ગુરુચરણોમાં બેસીનેજ “સમોઽહં સર્વભૂતેષુ” નો
કંઈક અનુભવ કરી શકે; પણ આ મોહટાળક મંત્રનું

પૂરું રહસ્ય તો તેજ ભવ્યાત્મા સમજી શકે કે જે દુર્યો-
ધન અને દુઃશાસનના અત્યાચારોનો નાશ કરવા માટે
અડગ નિશ્ચય કરી યુદ્ધભૂમિમાં તત્પર થઈને ઊભો હોય.

ગીતાજ એક એવું ધર્મપુસ્તક છે, કે જે આર્ય ધર્મ-
ના પ્રચારમાં ખાસ ઉપયોગી થઈ શકે, કેમકે એક આખી
હિંદુ જાતિ તેને પોતાના ધર્મપુસ્તક તરીકે માને છે
અને ઋષિમુનિઓ તથા દાર્શનિકો પણ માને છે કે તેમાં
વૈદિક જ્ઞાનનો સારાંશ સમાયેલો છે; માટે એનેજ આર્ય-
ધર્મનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક 'કહેવું' એ સર્વથા ઉચિત છે.

મહાત્મા બાંકિમચાણુ—ગીતામાં જ્ઞાન, કર્મ
અને ભક્તિ એ ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય અપાયો છે કે
જેવું સામંજસ્ય ખીજ કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી ! x x
આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ ઐક્ય કેવળ ગીતા-
માંજ દેખાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા અને
આવો પરમોત્તમ ભક્તિવાદ કોઈ પણ દેશમાં ને કોઈ
પણ કાળે સમજાવાયો નથી.

લોકમાન્ય તિલક—એમણે બૌદ્ધોના ત્રિપિટક,
ધર્મપદ તથા ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે ગીતાની તુલ-
ના કરીને નિર્ણય કર્યો છે કે, દુઃખીને શાંતિ આપનાર,
આધ્યાત્મિક પૂર્ણદેશને ઓળખાવનાર અને દૂંડામાં
ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તરવોને સમજાવનાર ગીતા જેવો
ગ્રંથ જગતની કોઈ પણ ભાષામાં નથી.

સનાતન વૈદિક ધર્મરૂપી વૃક્ષનું એ એક અત્યંત મધુર અને પૂર્ણ પાકેલું અમર ફળ છે.

યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો વગેરે પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મયોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાલના વૈદિક ધર્મના પાયા-રૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુધર્મનાં તરવેા સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ રીતે સમજાવી શકે એવો ગીતા સમાન કોઈ પણ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં નથી.

આ ગીતાગ્રંથમાં વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર સાર સમાયલો છે, તે સારભૂત નિત્યધર્મને જાણીને કેવળ કર્તવ્ય તરીકે સર્વભૂતહિતાર્થે પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરીને વિજયો મેળવનારા કર્મવીરો તથા ધર્માત્માઓ જ્યારે આ ભારતભૂમિને શોભાવતા હતા, ત્યારે આ દેશ ઈશ્વર-કૃપાને પાત્ર થઈ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને ઐશ્વર્યના શિખરે હતો; અને જ્યારથી એ બંને લોકમાંથી તારનારો તથા પરમ શ્રેયકારી પૂર્વતર ધર્મ છૂટતો ચાલ્યો ત્યારથીજ ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઈ છે.

મહામના માલવીયાજી—આ અદ્ભુત ગ્રંથના ૧૮ નાનકડા અધ્યાયોમાં એટલું બધું સત્ય, એટલું બધું જ્ઞાન અને એટલા બધા ઉચ્ચ, ગંભીર તથા સા-

ત્રિવિધ વિચારો ભરેલા છે કે, જે મનુષ્યને નીચામાં નીચી દશામાંથી ઉપાડીને દેવતાને સ્થાને બેસાડવાની શક્તિ ધરાવે છે.

એફ. એચ. મોલેમ—(ઇંગ્લેંડના યહૂદી)—હું પૂરેપૂરો એક ઇસાઇ તરીકે ઊભર્યો છું અને બાઇબલનો મેં યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે; છતાં કહેતાં હર્ષ થાય છે કે, એમાં જે લખાયું છે તે માત્ર ગીતાના થોડાક સારરૂપે છે અને ગીતામાંથી જે જે ફળ મળે છે તે બાઇબલમાંથી મળતું નથી.

મને એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે, ભારતીય નવયુવાનો શા માટે અહીં સુધી વિજ્ઞાન શીખવા આવે છે ? નિઃસંદેહ એનું કારણ તેમનો પાશ્ચાત્ય દેશો પ્રત્યેનો મોહજ છે. તેમનાં બોળાં હૃદયોએ હજુ નિર્દય અને અવિનયી પશ્ચિમવાસીઓના હૃદય ઓળખ્યાં નથી. વિદેશી શિક્ષણથી મળતી ભપકાદાર પદવીઓની લાલચે તેઓ એ સ્વાર્થીઓની ઈર્ષ્ઞાનમાં ફસાય છે; બાકી જે દેશ યા સમાજને ગુલામીમાંથી છૂટવું હોય તેને માટે તો એ માર્ગ અધોગતિનોજ છે.

હું ઇસાઇ હોવા છતાં પણ ગીતા પ્રત્યે આટલું બધું માન એટલા માટે ધરાવું છું કે, જે પ્રશ્નોનો નિકાલ હજુ પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો નથી લાવી શક્યા, તેવા ગૂઢ પ્રશ્નોનો નિકાલ એ ગીતા ગ્રંથમાં શુદ્ધ અને સરળ રીતે આપેલો છે.

એમાંનાં કેટલાંક સૂત્રો અમૂલ્ય ઉપદેશોથી ભરપૂર જણાયાં, તેથીજ મારે માટે ગીતાજી યોગેશ્વરી માતા થઈ રહી છે. એ ગીતા દુનિયાની અદ્ભુત સંપત્તિ વડે પણ ખરીદી શકાય નહિ એવો ભારતવર્ષનો અમૂલ્ય-અલૌકિક ખજાનો છે.

મહાત્મા થોરો—તેઓ એકાંત માટે જંગલમાં રહેતા ત્યારે તેમના પટશિષ્ય એમર્સન એક દિવસ તેમની ઝૂંપડી પાસે જઈને જુએ છે તો થોરો એક પાટ ઉપર સૂઈ રહ્યા છે અને નીચે બે ત્રણ સાપ-વીંછી પડ્યા છે ! થોડી વારે એ સાપ વીંછી ચાલ્યા ગયા પછી થોરો જાગ્યા ત્યારે એમર્સને અભિવંદનાદિ કર્યા બાદ સંકેતપૂર્વક કહ્યું કે, “ મેં અહીં કેટલાંક ઝેરી જનવર જોયાં તે કદાચ આપને હેરાન કરે, તેથી આજા હોય તો આપનું ધ્યાન બીજું જગ્યાએ કરી આપું.”

આ સાંભળીને મહાત્મા થોરોએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે, “ એમર્સન ! એમાં ભયની શી વાત છે ? જ્યાં-સુધી મારી રક્ષક શ્રીગીતામાતા હયાત છે ત્યાંસુધી મને કશોજ ભય નથી. ”

મહાત્મા થોરો એક જગ્યાએ કહે છે કે, “ પ્રાચીન યુગની સર્વ સ્મરણીય વસ્તુઓમાં ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ વસ્તુ નથી. x x ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વ-વ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત

વર્ષ થવા છતાં, એવો બીજો એક ગ્રંથ હજી લખાયો નથી. x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું એટલું બધું મહત્ત્વ જણાય છે કે, આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જુદાજ યુગમાં કે સ્થિતિમાં લખાયલું હોવું જોઈએ. x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જ્ઞાનામૃતમાં સ્નાન કરાવું છું.”

મહાત્મા એમર્સન—અમેરિકાનો આ સર્વ-શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાને ઇષ્ટદેવની મૂર્તિ સમાન ગણીને પોતાની સામે રાખતો; કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા માનવજાતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો ‘સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।’ એ શ્લોક વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ રહેતું; હૃદય નાચી ઊઠતું અને કલાકોના કલાકો સુધી તે આનંદાશ્રુ વહાવતો !

સાધુ વસવાણી—ગીતા ગ્રંથ એવો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવોથી ભરેલો છે કે જેથી હું વખતો-વખત પરમાત્માને પ્રાર્થું છું કે, મરતાં સુધી ગીતાનો સંદેશ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પહોંચાડી શકું એવી શક્તિ તે દયા કરીને આપે.

ટી. વી. શેષગિરિ અચ્યર—ગીતામાં સંસારના

સર્વ ધર્મોમાં સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે. તે ગૃહસ્થનાં કર્તવ્યો-
નું પૂર્ણ ધર્મશાસ્ત્ર છે; સૌથી મહાન અવતારની વાણી
છે અને અમારા ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનનો સ-
ર્વોત્તમ સાર છે.

મહર્ષિ દ્વિજેન્દ્રનાથ—પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક ગ્રંથો
ભલેને ખૂબ ચમકે; પરંતુ અમારા આ ધર્મદીપકનો
પ્રકાશ તેથીયે વધુ ઝળકીને તેમને ઝાંખા પાડી દેશે.

ટી. સી. કેશવાલુ પિટ્ટે—આપણાં બાળકો-
ને શરૂથીજ ગીતાપાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.
આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા
સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગદર્શકની જરૂર નથી.

પ્રો. રંગાચાર્ય—હિંદુઓને સાંપ્રદાયિકતાથી ર-
હિત એવું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવા માટે
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જેવો બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.
તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સઘળા નૈતિક અને ધાર્મિક
આદેશ પરમાત્માની આશરૂપ છે.

ભક્તરામ શર્મા—હાલમાં સર્વ કોઈ સ્વોકારે એવી
કોઈ વસ્તુ હોય તો તે માત્ર એક ભગવદ્ગીતાજ છે.
વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્ર આ રૂપે રચીને હિંદુઓને એક-
તંત્રથી બાંધી દીધા છે. ગીતા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપીએ
તો આજથીજ સંસારમાંથી સમસ્ત વેર-વિરોધ નાશ પામે.

શ્રી. મણુમદાર—પ્રિય ભાઈઓ ! પરમાત્માના

આ ગીતારૂપી હૃદયને સદાનો સાથી બનાવો. નિત્યપાઠ કરતા રહી, તેનો પ્રવાહ તમારા હૃદયમાં વધુ ને વધુ વહેવરાવવાનો પ્રયત્ન કરો. અને પછી જોઈ લો કે શું થાય છે ? અવશ્ય તમારું ખૂબ કલ્યાણ થશે.

ડૉ. મેકનિલ—ગીતાગ્રંથ બુદ્ધિની પ્રખરતા આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું અપૂર્વ મિશ્રણ રજૂ કરે છે.

પાંડિતવર લક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી—ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને થોડાક સરળ અને સુરસ એવા થોડાક શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ તો માત્ર શ્રીગીતાજી માંજ રહેલી છે.

એફ. ટી. બ્રૂકસ—ભારતવર્ષના ઉજ્જવલ ભૂતકાળનું મહાન દાન એવું અસરકારક છે કે, જે માનવ જાતીનું હજી વધુ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ કરશે.

વિલ્હેલ્મ ફાન હુમ્બોલ્ટ—સંસારમાં જેટલું અંથો છે તેમાં ક્યાંય ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ ને ઉન્નત વિચારે મળતા નથી. (દુનિયાના સૌથી વધુ વાંચવા યોગ્ય ગ્રંથ તરીકે જર્મનીમાં પણ ગીતા સૌથી વધુ વંચાય છે.)

મહેરબાખાજી—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હિંદુજાતિમજ્જનમવાથી ગીતાને લોકો હિંદુઓનો જ ધર્મગ્રંથ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં “ આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનો જ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે. ”

ચીની અનુવાદક—આ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે, તે રોજ ગીતાજી વાંચીને ત્રણચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો; અને ચીનાઓએ તો એનું જ નામ “ ક્ષિપનજી ” (કૃષ્ણજી) પાડી દીધું હતું; તથા અત્યારે એનું મૂળ નામ તો ત્યાં કોઈ જાણતું જ નથી.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ—કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.

મહાન અકબરનો પૌત્ર દારા—મારામાં ગીતાનાં પૂરતાં વખાણ કરવાની શક્તિ નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી—એક વાર મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો ત્યારે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઈ હતી. x x x જ્યારે જ્યારે હું બહુ ભારે મુશ્કેલીઓથી ઘેરાઈ જઈ છું ત્યારે ત્યારે હું ગીતા માતાની પાસે દોડી જઈ છું અને એમાંથી મારું સમાધન ન થયું હોય એવું કદી બન્યું નથી.

હું તો ઇચ્છું છું કે ફક્ત રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં જ નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગીતાજીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે. જે કોઈ હિંદુ બાળક યા બાલિકા ગીતાજી જાણતા ન હોય તે તેમને માટે શરમરૂપ ગણાવું જોઈએ. એ સાચું છે કે ગીતાજી એ એક વિશ્વધર્મનું પુસ્તક છે. પરંતુ બાહ્ય દબાણથી તે કદી

વિશ્વવ્યાપી નહિ થઇ શકે. એ વિશ્વવ્યાપી ત્યારે થશે જ્યારે એના પ્રશંસકો તેને દબાણપૂર્વક બીજાને ગળે નહિ ઉતારતાં પોતાના જીવનદ્વારા તેના શિક્ષણને મૂર્ત સ્વરૂપ દેશે.

સ્વામી વિવેકાનંદજી—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ ઉપનિષદરૂપી બગીચાઓમાંથી વીણી કાઢેલાં આધ્યાત્મિક સત્યોરૂપી પુષ્પોથી ગૂંથેલી સુંદર છડી કિંવા કલગી છે.

ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર—ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ સ્પષ્ટ કરેલા છે. તેથી તે મૂર્તિમાન વેદરૂપ હોઇને ઉદારતામાં તો વેદથીયે વધુ છે. x x જે કોઇ ગીતાગ્રંથ બીજાઓને આપે તેણે લોકને માટે મોક્ષસુખનું સદા-વ્રત ખોલેલું જાણવું. x x ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો હવે છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; માટે તેમનો મેળ કરાવવો, એ પણ સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.

ભગવાન શંકરાચાર્ય—ગેયં ગીતાનામસ-
હસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ । નેયં સજ્જન-
સંગે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

ભાવાર્થ—દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની નિત્યપ્રાપ્તિ માટે ગાન તો માત્ર ગીતાનું અને વિષ્ણુસહસ્રનામનું ગાવા યોગ્ય છે; ધ્યાન તો શ્રીપતિનું ધરવા યોગ્ય છે, ચિત્ત તો સાચા સજ્જનો-

ના સંગમાં પરોવવું યોગ્ય છે અને વિત્ત તો દીન-
દુઃખીઓને આપવું યોગ્ય છે.

**મહર્ષિ વ્યાસ—ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા
કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ । યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય
મુખપદ્માદિનિઃસૃતા ॥**

ભાવાર્થ:—સ્વયં વિષ્ણુભગવાનના મુખારવિંદમાંથી
નીકળેલા ગીતા શાસ્ત્રને ગાવા અને પાળવા જેવું પરમ
કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાની
શી જરૂર છે ?

**ગીતાગાયક શ્રીકૃષ્ણ—ગીતા મે હૃદયં પાર્થ
ગીતા મે સારમુત્તમમ્ । ગીતા મે જ્ઞાનમત્યુગ્રં
ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥ ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં
ગીતા મે પરમં પદમ્ ગીતા મે પરમં ગુણં ગીતા
મે પરમો ગુરુઃ ॥**

અર્થાત્ ગીતા એ માફ હૃદય છે; ગીતા મારો
ઉત્તમ સાર છે; ગીતા માફ અતિ ઉગ્ર જ્ઞાન છે; ગીતા
માફ અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા માફ શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન
છે; ગીતા માફ પરમપદ છે; ગીતા માફ પરમરહસ્ય
છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.

(ખાસ અભ્યાસીઓના વિચાર—સારાંશરૂપે)

આ તે તમારું મળતર કે સત્યાનાશ !

“ શાળામાં વિદ્યાર્થી હવે ખરું શિક્ષણ પામતો નથી, પણ ઊલટી આત્મશ્રદ્ધાદિ દૈવી સંપત્તિ હોય તે પણ જતી રહીને અશ્રદ્ધા આવે છે. વેદ અને વેદાન્તની ટૂંચીરૂપ જે આત્મશ્રદ્ધાએ નાચિડેતાને યમની સામે થવા શક્તિમાન કર્યો હતો; અરે! જે આત્મશ્રદ્ધા આખા જગતને ગતિમાન કરે છે તે આત્મશ્રદ્ધાનોજ નાશ ! ”

“ જે વિદ્યા વડે લોકો જીવનસંગ્રામમાં સમર્થ થઈ શકે નહિ; જે વિદ્યાર્થી મનુષ્યોનું ચારિત્ર્ય ખીલે નહિ અને જે જ્ઞાનથી મનુષ્યો પરોપકારપ્રેમી અને સિંહ સમાન પરાક્રમી બને નહિ, એનું નામ વિદ્યા નથી. ”

“ તમે હાલના ભણેલાઓ કરતાં તો તમારા દેશના ખેડૂતો, મજૂરો અને ફેરિયાઓમાં પણ ઉદ્યમ અને આત્મનિષ્ઠા વધુ તથા દેહાભિમાન ઓછું જણાય છે; કેમકે તેઓ ખિયારા મૂંગે મોઢે આખી જિંદગી કામ કર્યા કરે છે અને ધનધાન્ય ઉપજાવવા છતાં એક પણ શબ્દ તે વિષે બોલતા નથી. યાદ રાખજો કે, એક વખત તેઓજ તમારા કરતાં આગળ વધી જશે અને તમે આંખો ફાડીને જોઈ રહેશો ! x x તમારામાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનું અભિમાન બહુ ભયંકર રૂપ લઈ બેઠું છે. ”

“અરે ! શું સમુદ્રમાં એટલું પાણી નથી કે તમારાં (લેખદિનાં) પુસ્તકોને, તમારા યુનિવર્સિટીના ઝબ્લા-ને, ડીપ્લોમાને અને તમને બધાંને ડુબાવી શકે ? ઓ, જો એટલું પાણી હોય તો ડૂબી મરો. ”

અનુભવ અને પ્રકૃતિ

“જેને માટે તેઓએ કંઈ ક્યું નથી, પણ જેણે તે માટે બનતું બધું ક્યું છે તેને ‘તું આમ કર તેમ કર’ એવા એવા આદેશ આપે છે ! આવી ધી દુનિયા છે. ”

“પણ હું નિર્વીર્ય માણસો (કમિટિ ઇત્યાદિ)ના પ્રમાં મને મૂકવા માગતો નથી. મારે તો પહેલેથી તે સુધી પંડેજ કાર્ય કરવાનું રહ્યું છે. હમણાં વિશ્રામ-વાત કેવી ? વિશ્રામ તો શરીર છૂટશે ત્યારે મળશે. ”

“હું પોતાને સર્વપ્રિય બનાવી નથી શકતો અને તે આધીન નથી થઈ શકતો તેને માટે લાચાર છું. મંદગીભર મેં એવા ધોરણ માટે વેદ્યું છે, છતાં તેમ નથીજ કરી શકતો. ”

“મારી રીતો અત્યંત કડક છે. કહેવા એટલે એટલું બધું કહેવાય જાય કે તે બિચારાની શાંતિ માટે હું ભારે થઈ પડે. ”

(“વિવેકાનંદજી” ના અંથોને આધારે)

અંગ્રેજી શિક્ષા કા કુપ્રભાવ

સિદ્ધ બી હો ચૂકા છે કે અંગ્રેજી ભાષા હમેં અંગ્રેજ તો ન બના સકેગી, પર ભારતીય બી ન રહને દેગી.

અંગ્રેજી શિક્ષા હમારે ઇતિહાસ કો તોડ મોડ કર ઇસ પ્રકાર હમેં સિખાતી છે કે ઇસસે લાભ કી અપેક્ષા હાનિ હોતી છે. ઘટનાઓં સે હમ ઠીક પરિણામ નહીં નિકાલ સકતે. લેથવિજ ઓર હંટર જૈસે ઇતિહાસલેખક હમેં આપની પ્રાચીન સભ્યતા, ગૌરવ ઓર પ્રતિષ્ઠા ક્યોં બતાયેંગે ?

જબ ભાષા ન રહી તો સાહિત્ય બી સાથ હી નષ્ટ હો જાતા છે. x x અંગ્રેજી શિક્ષા ને હિંદી સાહિત્ય કો બી નષ્ટ કર દિયા !

હમારે સામાજિક જીવન પર ઇસકા ઓસા પ્રભાવ પડા છે કે હમ સદાચાર કો બી ખો બૈઠે ઓર પાશ્ચાત્ય સભ્યતા કી દિખલાવેકી વસ્તુઓં કો હમને ગ્રહણ કર લિયા. હમ ન ઘર કે રહે ન ઘાટ કે, ન ઇધર કે ન સિધર કે. અંગ્રેજી શિક્ષા ને હમારે આચારવિચાર કો નષ્ટ કર દિયા. સચ્ચી ચેતનતા ઓર વિચારશક્તિ હી હમારા જાતીય ગૌરવ કી રક્ષા કર સકતી છે.

અંગ્રેજી શિક્ષા ને હમારી ભાષા, સાહિત્ય, ધર્મ, આચાર, જાતીય ભાવ, રાજ્ય ઓર સ્વાધીનતા સબ પર અપના પ્રભાવ ડાલા. હમને અપને ઘર કી વસ્તુઓં કો

પરિત્યાગ કર અંગ્રેજોં પર આશ્રિત હોના સીખા. ઇન ખોષ હુધ વસ્તુઓં કેા પુનઃ પ્રાપ્ત કરને કે લિયે બહુત સમય ચાહિયે આર બહુત પરિશ્રમ કરને કી આવશ્યકતા હ. ઇસકે લિયે હમેં તન, મન, ધન સબ કુછ બલિદાન કરના પડેગા.

ઇસ શિક્ષા કા એક પરિણામ યહ બી હુઆ હૈ કિ એસી લોગોં કી એક સંખ્યા (જો પ્રતિદિન બઠ રહી હૈ) હો ગઇ હૈ—જો કોઇ કલાકૌશલ તથા વ્યાપાર નહીં જાનતી. રોટી કમાને કે લિયે ઇનકે પાસ નોકરી કે અતિરિક્ત કોઇ ઉપાય નહીં.

વાસ્તવ મેં ઇસ શિક્ષા ને નોકરશાહી કે લિયે સહાયકોં, નોકરોં ઓર સરકારી સ્કૂલોં કે લિયે અધ્યાપકોં, અદાલતોં કે લિયે વકીલ ઓર ઐરિસ્ટરોં કી એક ભારી સંખ્યા ઉત્પન્ન કર દી હૈ; જિસને અંગ્રેજી રાજકો સ્થાયી બનાવે ઓર સરકાર કી પ્રતિષ્ઠા બઢાવે મેં બડી સહાયતા દી હૈ તથા દૂસરી ઓર અંગ્રેજી શિક્ષિતોં ને દેશ કે લિયે યહ ક્રિયા હૈ કિ વહ જાતિયતા કા સર્વનાશ કર રહે હૈ, જાતિ ઓર ધર્મ કે લિયે બલિદાન કી શક્તિ એવં સાહસ ઓર દેશભક્તિ કા અંશ ઇનમેં લેશમાત્ર બી નહીં.

સ્મરણુ રહે કિ ૧૯ વીં શતાબ્દિ મેં યદિ રણુ-જિતસિંહ, સ્વામી દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, સાલજંગ, વિવેકાનંદ ઓર અન્ય મહા પુરુષ ઉત્પન્ન હુએ, તો ઇસકા

કારણ અંગ્રેજી શિક્ષા ન થી, પ્રત્યુત યહ કહના ચાહિયે
કિ પ્રાચીન ભારત કી સભ્યતા મરી ન થી.

(લાલા હરદયાલજી એમ. એ. ના એક લેખમાંથી)

एकान्त अने एकाग्रता एटले शुं ?

મિચલ એન્જેલોને એક મિત્રે પૂછ્યું કે “ તમે આત્મ-
એકાંત જીવન શા માટે ગાળો છો ? ” તે કલાવિધાયક
કહ્યું કે, “ કલા અને અસાધારણતા એ ઈર્ષ્યાળુ પ્રિયા
છે. તે મનુષ્યનો અનન્ય પ્રેમ માગે છે. ” ડિઝરાયલીના
જણાવવા પ્રમાણે જ્યારે તે સિસ્ટાઇન મંદિર પર કામ
કરતો હતો ત્યારે તેણે ઘરના પણ કોઇને મુલાકાત નહિ
આપવાનો નિયમ રાખ્યો હતો.

સધળા મહાપુરુષોની મહત્તા, સદ્ગુણતા અને કીર્તિનું
મુખ્ય રહસ્ય એજ છે કે, પોતાની સધળા શક્તિઓને
તેઓ એકજ બાબત પર એકાગ્ર-એકકી કરતા તથા
વાપરતા અને પોતાના લક્ષ્ય સિવાયની બીજી દરેક
બાબત પોતાના મગજમાંથી હાંકી કાઢતા.

આ દૂંડ માનવજીવનમાં જેને કાંઈ પણ અગત્યનું
કાર્ય કરવું હોય, તેણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ વડે એવી
એકાગ્રતાપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ કે જેથી મોજશોખ માટે
જન્મેલા આળસુ માણસોને તો તે ગાંડા જેવોજ લાગે !

(“ ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ ” માંથી થોડો ભાવार्થ)

સ્વરાવ પુસ્તકોનાં નુકસાન

એક વાર એક છોકરાએ બીજા છોકરાને બિલત્સ
ત્રા અને શબ્દોવાળું એક પુસ્તક બતાવ્યું અને તેણે
માત્ર થોડીજ પળો હાથમાં લીધું હતું, છતાં પાછ-
ી તે શ્રેષ્ઠ ધર્માચાર્ય થયા પછી એક મિત્ર આગળ
થો હતો કે, “ એ પુસ્તક જેવા કરતાં તો મેં અધી
વકત આપી દીધી હોત તો ઠીક થાત; કારણકે તેમાંનાં
પવિત્ર ચિત્રો કેટલીક વાર પવિત્ર સમયે પણ વગર
પે મનમાં આવે છે ! ”

જેમ્સ ટી. પ્રીલ્ડઝ એક ખૂની બાળકને જેલમાં
થો ત્યારે તે બોલેલો કે, “ ખૂન અને બીજાં ભયં-
કામોના વર્ણનથી ભરેલી નવલકથાઓનો મને ઘણો
લાગ્યો હતો. મેં તે ખૂબ વાંચી હતી અને તેથી એ
તકોએજ મારા મગજમાં ભયંકર વિચારો પ્રેરી મને
તી કામો કરવા પ્રેર્યો હતો એ નિઃશંક છે.”

બિશપ પોટરે કહ્યું છે કે, “ માણસ જે કક્ષાનાં
તકો વાંચે છે તેથી ચઢતી કક્ષાનો તે થઈ શકતો
! એ એક સિદ્ધ વાક્ય છે.”

દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, આજકાલ તો આ દેશમાં
તક બિલત્સ અને ફૂર વર્ણનવાળા લેખો લખવા અને
વા મંડી પડ્યા છે!

(“ ભાગ્યના સ્રષ્ટાઓ” ઉપરથી)

ધનના ગુલામો અને ધનરહિત ધનપતિઓ

કોઈ પાસે પુષ્કળ ધનમાલ હોય તેથી તેને મારી પાસે બડાઈ મારવા દેવો જોઈએ નહિ અને બતાવી આપવું જોઈએ કે, હું પૈસા વિના ચલાવી શકું છું; કોઈ મને પૈસા, સુખ કે માન આપીને ખરીદી શકતો નથી અને મારી પાસે પાછ પણ ન હોય તથા રોટલો ભલે તેનેજ ત્યાંથી મળતો હોય તો પણ તે મારી આગળ રંક છે. —એમર્સન

કોઈ પણ વસ્તુએ મારા હૃદયને સૌથી વિશેષ અસર કરી હોય તો તે નાના ઘરમાંના મોટા અંતઃકરણે કરી છે. —લાકોર્ડેર

જે દેશમાં લક્ષ્મીનો સંગ્રહ વધવાથી માણસો વૈભવી-પતિત થાય છે તે દેશનું અનિષ્ટ જલદી થાય છે. —ગોલ્ડસ્મિથ

આરામ નહિ પણ પ્રયત્ન અને સગવડ નહિ પણ મુશ્કેલીજ ઉત્તમ માણસો ધડે છે—માણસને ઉત્તમ બનાવે છે.

એક માણસને જ્યારે ઇશ્વર શિક્ષણ આપવા માગે છે ત્યારે તે એને સર્વ સાધનોવાળી શાળામાં નહિ પણ તંગીની પાઠશાળામાં મોકલે છે.

ભતૃહરિ, ગોરખ, ગૌરાંગ, જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ, તુલસીદાસ, બુદ્ધ, ખ્રિસ્ત, હજરત મહમ્મદ (સલ્વ), કોનફ્યુશિયસ, નાનક, કબીર, નૃસિંહ, સુદામા,

રામકૃષ્ણ પરમહંસ, રામતીર્થ, અગાસિઝ, ફિલિપ્સ, બ્રુક્સ, થોરો, ગેરિસન, એમર્સન, બિચર—એ સૌ વિરલ આત્માઓ પૈસા વિનાના શ્રામંત હતા. તેઓ પક્ષીમાં અને પુષ્પોમાં સૌંદર્યનું, ધાસમાં પ્રભુલીલાનું, વહેતા ઝરામાં ગ્રંથોનું, પાપાણુમાં ઉપદેશનું અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં કલ્યાણનું દર્શન કરતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે, માણસને અરણ્યનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય માણવા માટે કશો કર ભરવાનો નથી. તેમને જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ સૌંદર્યના મહાન સ્રષ્ટા પાસેથી ખાસ સંદેશો લાવતો જણાતો; અને તે પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેનીજ શક્તિ અને સુંદરતા તેઓને જણાતી. જેવી આતુરતાથી રણમાંનો તરસ્યો પ્રવાસી વૃક્ષઘટામાંના ઝરણાનું ઠંડું પાણી પીએ, તેવી આતુરતાથી તેમનાં મુમુક્ષુ અંતરોએ ખીડ, ખેતર, પુષ્પ, પક્ષી, નાળાં, પર્વત અને જંગલમાંથી તે પરમાત્માની શક્તિ અને પ્રેરણા ખેંચી હતી અને તત્વામૃતનું પાન કર્યું હતું. આવી રીતે પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલી સારભૂત શક્તિ અને સંપત્તિ તારવી કાઢવી તથા એ પરમામૃતના પ્યાસા આતુર માનવીઓ પર તેની વૃષ્ટિ કરવી, એ પણ તેમનું કાર્ય હતું. તેઓ માનતા કે મનુષ્યને સૌથી વધારે મહત્વનો ખોરાક મુખરસ્તે મળતો નથી, પણ મન દ્વારા મળે છે; કારણકે મનુષ્યો જે માત્ર પૈસા અને અન્યનીજ જીવતાં હોય તો તેઓ કેવળ

પશુનીજ સ્થિતિમાં હોય. વળી મનુષ્યમાં વિકાસ પામવાની જે અમર્યાદ શક્તિ છે તેના વિકાસ માટે સ્થૂળ ખોરાક કરતાં માનસિક ખોરાકનીજ તેને બહુ વધારે જરૂર છે. આ પ્રમાણે તેમની સમજણ, ભાવના, શોધ અને સાધન ઉચ્ચ ક્ષાંતીના અને વધારે થતાં ચાલવાથી તેમનાં અંતઃકરણ વિશુદ્ધ થઈ સર્વના કર્તાહર્તા, નિયંતા અને અધિષ્ઠાતા પરમાત્મદેવમાં તક્ષીન-તન્મય-અભિન્ન બની રહ્યાં હતાં. આથી તેમણે વિકાસ પામતા છોડમાં, હાલતી વનસ્પતિમાં, સુંદર પાકમાં અને માનવચારિત્ર્યમાં પરમાત્મદર્શન કર્યું; તથા પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં, પ્રત્યેક પુષ્પમાં, પ્રત્યેક ઝાકળખિંદુમાં, પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં અને સર્વત્ર તેનુંજ પ્રતિબિંબ જોયું. તેઓ માનતા હતા કે, માનવ પ્રકૃતિ અને સમગ્ર સૃષ્ટિ મનુષ્યના મહાન શિક્ષણરૂપ છે. જે તેનો યોગ્ય સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેઓ એની અસહ્ય રીતભાતને સહ્ય બનાવે; એનાં બેડાળ જીવનને સુંદર બનાવે; સુંદર જીવનને પવિત્ર બનાવે અને પવિત્ર જીવનને પ્રભુમય બનાવે એમાં જરાય શક નથી.

(“ ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ ” માંનો થોડો સારાંશ)

નાનાં ઘરોમાં મોટાં હૃદય કેવાં હોય છે !

એક દ્રેચ છોકરાએ સાંભળ્યું કે, મેડમ મેલિષ્ચાન આજ રાત્રે સંગીત રજૂ કરશે. તેના મનમાં થયું કે, હું પણ તે સાંભળું તો કેવું સારું ! પણ ઘરમાં ખાવાને કુકડો નહોતો; કશું ખાધેલું નહિ અને માતા માંદી હતી. આ ગરીબ માતાને એકાદ નારંગી આપી શકું તો તેને કેવું સુખ થાય ! એવા વિચારથી તેણે એક નાની પેટીમાંથી ડાઘાવાળો એક કાગળનો કુકડો લીધો અને બિંધતી માતા તરફ નજર નાખીને ચાલી નીકળ્યો.

*

*

*

મેલિષ્ચાને નોકરને પૂછ્યું કે, “એ વળા કાણ રાહ જુએ છે ? મને હવે લોકોને મળવાનો કંટાળો આવે છે.” નોકરે કહ્યું કે, “મળવા આવનાર પીળાં જીલકાંવાળો એક નાનો છોકરો છે. તે કહે છે કે, તેને મળવાથી તમારે દિલગીર થવું પડશે નહિ અને વધારે રોકાવું પડશે નહિ.” તે મહાન ગાનારી મેડમે સ્મિત કરીને કહ્યું કે, “વાર, ત્યારે આવવા દે. છોકરાંને હું ના કહી શકું નહિ.”

પછી પિયરે મેડમ પાસે જઈને કહ્યું કે, “મારી માતા બહુ બિમાર છે; ઘરમાં ખોરાક નથી અને દવા ખરીદવાની શક્તિ નથી; તેથી મને વિચાર આવ્યો કે, તમે મારું રચેલું એક સંગીત જલસામાં ગાઓ તો

કોઈ તે ખરીદી લે અને મારી માતાને ખોરાક અને ઔષધ મળી શકે.” મેલિષ્ચાને તે રાગ મનમાં ગાંધ જોયો અને છોકરા સામે ઊંડી નજર નાખી પૂછ્યું કે, “તેજ આ સંગીત રચ્યું છે ? મારા જલસામાં તું આવીશ ?” “હા, આવું તો ખરો, પણ માંદી માને મૂકીને ક્યાંથી અવાય ?” “તો તારી માની સંભાળ માટે આજ હું કોઈને મોકલીશ. લે આ એક કાઉન, એમાંથી ખોરાક અને દવા લાવજો. જલસાની આ ટિકિટ લે. એ દેખાડવાથી મારી નજીક તને જગ્યા મળશે.”

નારંગી વગેરે માતાને લાવી આપીને પછી રાત્રે પિયર જલસામાં ગયો. બેન્ડે દુઃખદર્શક એક નાનો રાગ ઉપાડ્યો અને મેડમ મેલિષ્ચાને પોતાની મીઠી અને હૃદયદ્રાવક જખાન છોડી દીધી ! પિયરને ઘણો હર્ષ થયો; પણ વિશાળ શ્રોતામંડળમાં ઘણાની તેજસ્વી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ! બીજે દિવસે તે ગરીબ ઘરનાં બારણાં ઊઘડ્યાં અને મેડમ મેલિષ્ચાને પિયરનાં પીળાં જીલકાં ઉપર હાથ રાખી તેની માતાને કહ્યું કે, “સન્નારિ ! તમારા આ બાળકે સારા પૈસા પેદા કર્યાં છે. લંડનના એક સારામાં સારા પ્રકાશકે એના નાના સંગીત માટે ૩૦૦ પાઉંડ આપવાની માગણી કરી છે અને વેચાણમાંથી અમુક રકમ મેળવ્યા પછી પિયર તેના નફાનો ભાગીદાર થશે. ઈશ્વરનો આભાર

માનો કે તેણે તમારા બાળકને આવી ઉત્તમ બક્ષિસ આપી છે.” આ સાંભળી તે છોકરો ઘૂંટણિયે પડ્યો અને જે માયાળુ હૃદયે ગરીબ માટે આટલી લાગણી બતાવી તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી. પછી થોડાં વર્ષ બાદ મેલિષ્ચાન મરણ પામી ત્યારે રાતદિવસ તેની સેવામાં રહીને છેલ્લી ક્ષણ સુધી તેને આનંદ આપનાર તે આ સંગીત રચનારો અને પૈસાદાર થયેલો પિયરજ હતો.

એડિનબરોમાં એક દિવસ કકડતી ટાઢ પડી ત્યારે એક કંગાળ અને ચીંથરેહાલ છોકરાએ રસ્તામાં એક સદ્ગૃહસ્થને કહ્યું કે, “સાહેબ! દીવાસળી ખરીદશો? ગૃહસ્થે કહ્યું કે, “મારે જરૂર નથી.” નાના છોકરાએ કહ્યું કે, “કિંમત માત્ર પેની છે.” ગૃહસ્થે કહ્યું: “પણ મારે ખપ નથી.” પછી તે છોકરાએ કહ્યું કે, “તો એક પેનીની બે લો.”

આ હકીકત લખતાં એ ગૃહસ્થ કહે છે કે, “તેને દૂર કરવા મેં એક પેટી ખરીદી; પણ છૂટી પેની નહિ નીકળવાથી મેં કહ્યું કે હું કાલે પેટી લઇશ.”

તે છોકરો બોલ્યો કે, “અરે આજેજ લો. હું ઘણો ભૂખ્યો છું. લાવો પરચૂરણ લાવી આપું.” પછી તે શિલિંગ લઇ વટાવવા દોડી ગયો; પણ રાહ જોવા છતાં જણાયો નહિ. તેના ચહેરા પર કાંઈક એવી છાપ હતી

કે જેથી તેના વિષે ખોટા વિચાર આવ્યો નહિ.

પછી સાંજે મોડા એક નોકરે આવી કહ્યું કે, “એક છોકરો મળવા ધારે છે.” પછી તે છોકરાને જોતાંજ જણાયું કે શિલિંગ લેનારા છોકરાનો તે નાનો ભાઈ હતો. તે એનાથી પણ વધારે ચીંથરેહાલ, દુબળો અને કંગાલ હતો. તે તેના ચીંથરામાંથી કાંધક કાઢીને બોલ્યો કે, “સેન્ડી પાસેથી તમે દીવાસળી લીધી હતી? હો ત્યારે તમારા શિલિંગમાંના ચાર પેન્સ. સેન્ડીથી અપાય તેમ નથી. તેને અકસ્માત નડવાથી ટોપી, દીવાસળીની પેટીઓ અને તમારા ૧૧ પેન્સ ગુમાવ્યા છે; એના બંને પગ ભાગી ગયા છે, જરા પણ ઠીક નથી. દાકતર કહે છે કે તે નહિ બચે. મારાથી આટલુંજ અપાય તેમ છે.” પછી તે છોકરો ડૂસકે ડૂસકે રડવા લાગ્યો. મેં તે છોકરાને ખાવાનું આપ્યું અને તેની સાથે સેન્ડીને જોવા ગયો. ત્યાં જણાયું કે આ બે નાના છોકરા એક કંગાળ અને નશો કરનારી ઓરમાન મા સાથે રહેતા હતા અને તેમનાં માતાપિતા મરણ પામ્યાં હતાં.

છોડિયાંના એક ઢગલા ઉપર બિચારા નાના સેન્ડીને મેં પડેલો જોયો. હું ગયો કે તરતજ તે મને ઓળખીને બોલ્યો કે, “સાહેબ ! શિલિંગ વટાવીને આવતો હતો ત્યારે ઘોડાએ લાત મારી. મારા બન્ને પગ ભાગી ગયા. રૂબિ, ભૂર્ષ રૂબિ ! હવે હું બચીશ નહિ. હું જઈશ

એટલે તારી સંભાળ કોણ લેશે ? રૂબિ ! તું શું કરીશ ?”

મેં તે દુઃખી થતા બાળકનો હાથ લઇ કહ્યું કે,
“હું રૂબિની હમેશાં સંભાળ લઇશ.” તે મારી વાત
સમજ્યો અને મારો આભાર માનતો જણાયો. પછી
તેની ભૂરી આંખોમાંનું તેજ હુમ્મ થઇ ગયું. બસ એક
પળમાં—માતાની છાતી પર સૂતેલા બાળકની પેઠે શાંતિ-
થી પ્રભુના દરબારમાં દાખલ થયો કે જ્યાં દુષ્ટો તરફનાં
કોઇ વિદ્વ નથી અને જ્યાં નિરાધારોને આધાર તથા
થાકેલાઓને વિશ્રાંતિ મળે છે.

જખમી થઇ મરણ પામતા આ દીવાસળી વેચનારા
નાના છોકરામાં પરમેશ્વરે કેવી ઉત્તમ પ્રમાણિકતા મૂકી
હતી ! તે ક્યાં જશે તેની તેને ખબર ન હતી; પણ
ગરીબોનાં લોહી ચૂસનાર અને આકૃત વેળાએ ધૂતકારી
કાઢનાર લક્ષાધિપતિ નરરાક્ષસો કરતાં—જે સદ્ગુણોનું
સ્વર્ગ બનેલું છે તેવા સદ્ગુણનું—પ્રમાણિકતા, સત્ય અને
દયા વિષેનું તેને બહુ વધારે જ્ઞાન હતું.

એક વાર જ્યારે પૂરથી ભરપૂર આડિજ નદીએ
વેરોનાનો પૂલ તોડીને ફેંકી દીધો હતો અને માત્ર એકજ
કમાન રહી હતી, તે વખતે એક ઉદાર ઉમરાવે કહ્યું
હતું કે, “પેલાં કમનસીબ લોકોને બચાવવાની જે
હિંમત ધરશે તેને હું સો સિદ્ધા આપીશ.” પણ જીવના
જોખમે જા્ય કોણ ? આ વિભાગમાં જે ધર હતું તેના

પાયા હવે ડગમગી રહ્યા હતા અને ખારીઓમાંથી તેમાંનાં માણસો મદદ માગી રહ્યાં હતાં. આ આકૃત જોધ નહિ શકવાથી એક યુવાન ગામડિયાએ એક હોડી રેલમાં ઝુકાવી. ઘરની કમાનને ટકાવી રાખનારા થાંભલા આગળ તે ગયો; પોતાની નાની હોડીમાં આખા કુટુંબને લઈ લીધું અને જમીન ઉપર સહીસલામત ઉતાર્યું. આ જોધ ઉમરાવે કહ્યું કે, “બહાદુર યુવાન ! લે, ઘણા આનંદ સાથે આ પૈસા આપું છું.” યુવાને કહ્યું કે, “હું નહિ લઉં. હું જિંદગી વેચતો નથી. આ ગરીબ કુટુંબને પૈસાની જરૂર હશેજ, માટે તેમને આપો.”

પીળા મહામારીના રોગ વખતે એક મોટી વખારમાંનાં સઘળાં માણસો નાદાં; પણ એક યુવાન કારકુને પોતાની જગા છોડી નહિ. તેના મિત્રોએ ઘણુંય કહ્યું પણ માન્યું નહિ અને માલિકે ખારણાં બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યાંસુધી તે રહ્યો. પછી તરતજ તે બીજી વખારમાં ગયો અને ત્યાં રાતઢહાડો કામ કરવા લાગ્યો. સૂવાને માટે તે કપડાં પણ ઉતારતો નહિ અને જમવામાં પણ ઘણા થોડો સમય લેતો. પછી આ દુકાનના માલિકને તાવ લાગુ પડતાં તેની મરતાં સુધી આ યુવકે ચાકરી કરી. પછી રસોઈ કરનારને તાવ આવ્યો તેને પણ ચાકરી કરી બચાવ્યો. પછી તેના એક અંતરના મિત્રને બિમારી થતાં કર્તવ્ય બજાવી તેને પણ સાજો કર્યો.

પછી તેને પોતાને એ દુષ્ટ પ્લેગ લાગુ પડ્યો. તેની ચાકરીથી જે યુવાન સાંને થયો હતો તેણે એ વખત આભારવૃત્તિ દર્શાવીને રાતદહાડો તેની ચાકરી કરી. તેની શક્તિના પ્રમાણમાં આ કામ મુશ્કેલ હતું. તેના જે મિત્રો રોગના ભયથી તેની નજીકમાં આવતા નહિ તેને મોકલેલા સંદેશામાંનો છેલ્લો એ હતો કે, “હું છેવટ સુધી તેની ચાકરી કરીશ અને રાત્રે પણ નહિ છંધું.” પછી તે રાત્રે તેને પણ પ્લેગ થયો અને બંને મિત્રો ત્યાંજ મરણ પામ્યા.

મેમ્ફિસની તેવીજ મહામારીમાં સંકટનિવારણ કમિટિના સભાસદોને ઘણી મહેનતે પણ માંદાની ચાકરી કરનાર માણસો મળતા નહિ. આવા વખતમાં એક ખડખડા ચહેરાવાળા તથા ટૂંકા વાળ અને રંગસિયા ચાલવાળા એક માણસે તખીબ પાસે જઈ કહ્યું કે, “હું નર્સ તરીકે કામ કરવા ખુશી છું.”

ડોક્ટરે તેની સામે બારિકાઈથી જોયું. તે આ કામને લાયક નથી એમ ધારી તેણે ના પાડી; પણ તે અજાણ્યા માણસે આગ્રહ કર્યો કે, “એક અઢવાડિયું અજમાયશ લો. કામ ન ગમે તો રજા આપજો અને પસંદ પડે તો પગાર આપજો.”

ડોક્ટરે કહ્યું કે, “હીક, કામ ઉપર ચઢાવીશ; પણ ખરું પૂછો તો મનમાં સંકોચ થાય છે.” પછી તેણે

સ્વગત વિચાર કર્યો કે હું તેના ઉપર નજર રાખીશ.

પણ તે માણસને કોઈની નજરની જરૂર નહોતી, એ તેણે તરત સાબિત કરી આપ્યું. આ બહાદુર મંડળમાં સારામાં સારી ચાકરી કરનારો તેજ હતો, તે તેણે બતાવી આપ્યું. કામ કરતાં તે થાકતો નહિ. તેનામાં સ્વાર્થત્યાગનો મહાન સદ્ગુણ હતો. જ્યાં મરકીનું જોર સખ્તમાં સખ્ત હતું ત્યાં તે વધારેમાં વધારે સખ્ત કામ કરતો. રોગથી દુઃખી થતા અને મરણની અણી ઉપર આવેલા માણસો તેને દેવદૂત સમજતા. જેની કોઈ કાળજી કરતું નહિ, જેને સર્વ ભૂલી જતા, તેમને તેનો ખડખડો ચહેરો દેવદૂત જેવો લાગતો.

(“ આગળ ધસો ” માંનો થોડોક સારાંશ)

નાની જેવી સ્વામી અને સૂત્રીનાં મોટાં પરિણામ

નાની બાબતોજ સંપૂર્ણતા આણે છે કે જે નાની વસ્તુ નથી. પોતાના હાથ નીચેના અમલદારો જે વિગતોને જરા પણ લેખવતા નહિ તેવી નાની બાબત ઉપર પણ નેપોલિયન સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના રહેતો નહિ. વેલિંગ્ટન પણ નાની વિગતો પર સંપૂર્ણ ધ્યાન

આપવાથી મહાન થયો હતો. તે કાંઈ વસ્તુને વિસાત વિનાની ગણતો નહિ. જ્યારે અન્ય સેનાધિપતિઓ પોતાના હાથ નીચેના માણસો પર આધાર રાખતા હતા, ત્યારે તે નાનામાં નાની બાબત પર પણ પડે ધ્યાન આપતો. ધણીખરી નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ “વિગત તપાસવાનો અભાવ” એ ત્રણ શબ્દોમાં રહેલો હોય છે.

ધર્મ માટે પ્રાણ આપનાર એક પાદરી દક્ષિણના દ્વીપોમાંથી એકજ કેળ લઇ ગયો; પણ એ એક કેળ વડે હાલ એ સર્વ દ્વીપો કેળોનાં વાવેતરોથી છવાઇ ગયા છે!

વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ગુલામોને છૂટા કરવા પહેલાં સૈનિકોની એક પલટને એક ખેતર પાસે મુકામ કર્યો હતો. એ ખેતરમાં કામ કરનારા એક ગુલામને આ પલટમાંનો એક સૈનિક એવી શરતે વાંચતાં શીખવવા તૈયાર થયો કે “તારે બીજાને જરૂર શીખવવું, બીજાએ ત્રીજાને શીખવવું અને આ રીતે કેળવણીનો પ્રચાર કરવો.” પેલા ગુલામે આ કાર્ય પ્રમાણિકપણે પાર પાડ્યું. પેલા ખેતરના માલિકે તેને પુષ્કળ માર માર્યો અને બીજા ખેતરમાં મોકલ્યો; પણ તેણે ત્યાં પણ તેજ કાર્ય કર્યું અને તેજ શરત કરી. પછી આખા દ્વીપમાં સ્વતંત્રતા જાહેર થતાં બાઇબલ સોસાયટીએ વાંચી શકે એવા પ્રત્યેક સીદીને એક એક પ્રત આપી ત્યારે જણાયું કે, પેલા ગુલામના પ્રતાપે તો ઇસો સીદીઓને શિક્ષણ મળ્યું હતું.

એક વાર એક ઝૂંપડામાં એક માણસ ક્ષાનસ મૂકી-
ને ચાલ્યો ગયો. પછી એક ગાયે તે ક્ષાનસને લાત
મારી. આ એક સાધારણ બનાવ હતો; પરંતુ તેણે
આખા ચિકાગો નગરને બાળી ભસ્મ કર્યું અને એક
લાખ માણસોને ધરખાર વિનાનાં કરી મૂક્યાં !

(“ ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ ” ઉપરથી)

અવજોના સ્વર્ગે ચાલતો ખ્રિસ્તી- ઓનો પ્રચાર

ભારતવાસીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાનું પ્રચારકાર્ય
કેટલું જોરશોરથી ચાલી રહ્યું છે, તેનો ખ્યાલ બહુ
થોડા ભારતવાસીઓને હશે. બ્રિટન, અમેરિકા, જર્મની
વગેરેનાં અનેક ખ્રિસ્તી મિશનને એ કાર્ય માટે પોત-
પોતના દેશોમાંથી જે થોડાંધ પૈસા મળે છે, તે વગે-
રેનો થોડોક અહેવાલ હિંદુ સમાજની માહિતી માટે
નીચે આપ્યો છે.

ભારતવર્ષમાં જે ૭૦૦ ખ્રિસ્તી સંસ્થાઓ મોટા
પાયા ઉપર કામ કરી રહી છે, તેમાંની મુખ્ય આ
પ્રમાણે છે:—બ્રિટિશ મિશન પોતાના દેશમાંથી ભારતમાં
ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચાર માટે દર વર્ષે બેાણા ત્રણ કરોડ
પાઉંડથી કંઇક વધુ રકમ મેળવે છે. અમેરિકન મિશન

લગભગ ૫ કરોડ પાઉંડ મેળવે છે; સ્વીડન નોર્વે અને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડનાં મિશનો ૮ લાખ પાઉંડ તથા જર્મનીનું મિશન ૭૦૦૦ પાઉંડ મેળવે છે. આવી મદદ તેમને દર વર્ષે મળ્યા કરે છે અને એ ધન વડે અનેક ઉપાયો દ્વારા ખ્રિસ્તી બનાવવાનું કામ ચાલ્યા કરે છે.

એ મિશનોમાં સાત હજારથી વધારે દેશી ખ્રિસ્તીઓ તથા અઢાર હજારથી વધારે વિદેશી પાદરીઓ કામ કરે છે. એ પાદરીઓમાં પુરુષો ઉપરાંત ૧૪૮૧ વિવાહિત સ્ત્રીઓ તથા ૨૪૦૮ કુમારિકાઓ છે. હિંદુસ્તાનમાં આ મિશનોના ઉપદેશકો તૈયાર કરનારાં ૬૧ વિદ્યાલયો, ૧૪૧ અનાથાલયો, ૧૭૦ શિલ્પવિદ્યાલયો, ૭૧૭ હાઇ-સ્કૂલો, ૧૫૦૦૦ થી વધારે રવિવારની નિશાળો, ૯૮ સ્ત્રીની શાળાઓ, ૫૦ કોલેજો, ૯૪ ટ્રેનિંગ સ્કૂલો અને ૭ હાપખાનાંઓ ચાલે છે; અને દેવળોના અધિકારીઓ તરફથી ૬૫ સ્કૂલો, ૯૯ વતમાનપત્રો અને ૪૦૦ થી વધારે દવાખાનાં કાર્યમનાં ચાલે છે. આ મિશનો તરફથી ૫૦૦ ડોક્ટરો અને નર્સો જનસમાજની મફત સેવા કરે છે તથા ૫૦,૦૦૦ શિક્ષકો શિક્ષણ આપે છે. આ મિશનોની સ્કૂલો અને કોલેજોમાં પાંચ લાખથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવે છે. આ મિશનોની સભાઓમાં લગભગ ૮ લાખ સભાસદો છે અને તેમના રક્ષની આવક લગભગ ૧૯ લાખની થાય છે.

શું આપણા સમજી હિંદુ શ્રીમાનોએ, ધર્મપ્રેમી-
 ઓએ, દેશાભિમાનીઓએ, અગ્રેસરોએ અને વિદ્વાનો
 વગેરેએ આ બાબત તરફ ધ્યાન નહિ આપવું જોઈએ
 કે આ બધાં ખ્રિસ્તી અનાથાલયો, સ્કૂલો, કોલેજો અને
 ઇસ્પતાલો વગેરે ભારતવાસીઓને ફસાવવાની
 અને તેમના વિરોધીઓ વધારવાની જાણો છે ?
 હિંદુઓ આ જાણોમાંથી પોતાનાં ભાઈબહેનોને બચાવવા
 માટે શું કરી રહ્યા છે ? શું તેમનામાં એટલી પણ
 અક્કલ નથી કે જ્યાંસુધી આપણે હિંદુઓ તરફથી સરળ
 સ્વભાવવાળી નિરાધાર અબળાઓ, અશક્તો, અનાથો,
 ગરીબ રોગીઓ અને અત્યંત વગેરેની સેવા બજાવવા
 માટે એના જવાબમાં પૂરતાં અનાથાલયો, સ્કૂલો, કન્યા-
 શાળાઓ તથા દવાખાનાં વગેરે ખોલવામાં નહિ આવે,
 ત્યાંસુધી ખાલી વાતોના તડાકાથી, દરાવો કરવાથી
 અથવા અનેક બાબતોના બહેષાં બની પોકળ કીર્તિ
 પાછળ શક્તિ વેડરી નાખીને, એકનિષ્ઠ થવાના ઉત્તમ
 ધોરણથી છેટા રહેવાથી આપણે ખ્રિસ્તીઓની સ્પર્ધા
 નહિજ કરી શકીએ ! વળી આપણા ધનવાનો વગેરે
 પણ હજી શું યુરોપિયનોની વિલાસિતાનુંજ અનુકરણ
 કર્યા કરશે ? એમના ધર્મપ્રચારને માટે દર વરસે અબજો
 રૂપિયા ખર્ચવાના ઉત્સાહનું તેઓ દશમા ભાગે પણ
 અનુકરણ નહિજ કરે; પછી રશિયાના જેવું બોલશે-

વીઝમ જાગીને બધા ધનવાનોની સંપત્તિ લૂંટી લેવાય
એમાં આશ્ચર્ય શું ? ”

(“ શુભસંગ્રહ-ભાગ પાંચમા ” ના કવરપેજ ઉપરથી)

ઉત્તમ ગ્રંથોનાં મૂલ્ય અને ઉપકાર

છાપખાનાના પ્રતાપે સહગ્રંથોના રૂપમાં હવે આપણે
બહુ નજીવા ખર્ચે સમર્થ ઋષિમુનિઓ અને વિદ્વાનોનું
એક આખું સૈન્ય આપણી સેવામાં હાજર કરી શકીએ
છીએ ! ખર્ચેલા પૈસાનો આવો મહાન બદલો આપણ-
ને ખીજે કયાંય મળે ખરો કે જેનો ઉપયોગ આપણે
જેટલા વિચારને લક્ષ્યપૂર્વક કરીએ તેટલો આપણને
વધુ લાભ થાય ? ઉત્તમ પુસ્તકોમાં જ્ઞાનરૂપી જે બહુ
ઉપકારક દ્રવ્ય ભરેલું છે તે જોતાં ગરીબ માણસ પણ
કેટલા થોડા ખર્ચામાં એ પુસ્તકો લઈ શકે છે ! અને
પોતાના જ્ઞાનમાં, ચારિત્ર્યમાં અને સામર્થ્યમાં કેટલો
બધો વધારો કરી શકે છે ! વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, જ્ઞાને-
શ્વર અને તુકારામ. શ્રીકૃષ્ણ અને રામચંદ્ર, ગૌરાંગ
અને કબીર, નાનક અને તુલસીદાસ, રામતીર્થ અને
વિવેકાનંદ, હં મહમ્મદ સલં અને ગઝાલી, ખ્રિસ્ત
અને પ્લેટો, દત્તાત્રય અને રંતિદેવ, ભગીરથ અને હનુ-
માન, બલિ અને પ્રહ્લાદ, હરિશ્ચંદ્ર અને શિખિ, ગાગી
અને સાવિત્રી, તથા રામદાસ અને સોક્રેટિસ જેવા

દિવ્યાત્માઓના અલૌકિક યુદ્ધવૈભવ તથા ચારિત્ર્યચંદ્રો-
યમાં હવે તે સહેલાઈથી આળોટી શકે છે; સઘળા યુગના
મહાત્માઓ, મહાકવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, વિજ્ઞાનવેત્તાઓ,
રાજદારીઓ, મહાવીરો અને ગ્રંથકારો સાથે તે વાતચીત
કરી શકે છે; શ્રીરામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ, અર્જુન,
પ્રતાપ, શિવાજી, સીઝર, સિકંદર અને નેપોલિયન જેવા-
ઓની પાછળ પાછળ તેમનાં યુદ્ધક્ષેત્રોમાં પણ જઈ શકે
છે અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં ગૂઢ રહસ્યો પણ ઉઠેલી શકે છે.

વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસ ઇત્યાદિ પરમ
સિદ્ધો તો પુસ્તકોરૂપે ગરીબની ઝૂંપડી સુધી જરાયે
માનમોટપ વિના પહોંચી જઈ રામાયણ તથા મહા-
ભારત ઇત્યાદિની અતિ ઉપકારક અને અસરકારક
કથાઓ ચિંથરિયા માણસો પાસે પણ રજૂ કરે છે !

જે સઘળી વસ્તુઓ ખરીદવાની શક્તિ ન હોય તો
તમે બીજી વસ્તુઓ પછી લેજો, પણ સારાં પુસ્તકો તો
તરતજ ખરીદજો. જરૂર પડે તો થીંગડાં દીધેલાં કપડાં
અને સાંધેલા જોડા પહેરજો, પણ પુસ્તકો માટે કંજૂ-
સાઈ કરશો નહિ.

જે બાળકોના હાથમાં ઉત્તમ ગ્રંથો આવે છે તેઓ
હાલની શાળાઓ કરતાં તો ઘણું ઉત્તમ અને વધારે
શિક્ષણ મેળવી શકે છે.

(“ ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ ” માંથી થોડો સારાંશ)

વિચારશક્તિના ચમત્કાર જરૂર જાણો

પ્રેરેલા વિચારમાં કેવી અહમ્મત શક્તિ રહેલી છે, તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો ડૉ. ફ્રેડરિક વાન ઇડને આપ્યાં છે. તેઓ વૈદકના ગ્રેજ્યુએટ અને આંતરિક પ્રભાવથી વ્યાધિ મટાડવાના હિમાયતી છે. તેમને આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા પેરિસવાળા અધ્યાપક ડેબોવે સેઇન્ટ એન્ડ્રાસની હોસ્પિટલમાં નીચેના પ્રયોગ બતાવ્યા હતા.

તેમણે એક દર્દીને પાણીનો પ્યાલો આપીને કહ્યું કે, “આ દારૂનો પ્યાલો છે” આથી દર્દીએ તો તેને દારૂનો જ પ્યાલો માની પીધો! તેમણે બીજા એક માણસને એક ટુંડો ચાંદીનો ચમચો આપીને કહ્યું કે, “લો આ ચમચો ગરમ છે.” આથી જાણે દારૂતો હોય એમ તેણે એ નાખી દીધો! ત્રીજા એક માણસને તેમણે પુસ્તક આપીને કહ્યું કે, “જુઓ! આમાં બધાં પાનાં કોરાં છે” એટલે તેને કોરાંજ દેખાયાં. પછી કહ્યું કે, “હવે એ પર ફૂંક મારો અને ફરીથી જુઓ કે, એમાં બધે ચિત્રો અને છબીઓ છે.” આથી એમાં તે માણસે આશ્ચર્યપૂર્વક તે વસ્તુઓ જોઈ અને ચિત્રોનું વર્ણન પણ કર્યું! પરંતુ એના સિવાય એમાં બીજા કોઈને ચિત્રો જણાયાં નહિ; જેથી તે બોલ્યો કે, “આવું જાદુ મેં કદી જોયું નથી!”

પછી મિં ઉખોવ બોલ્યા કે, “ હજી એથી પણ વધુ ચમત્કારિક જાદુ હું તમને બતાવીશ. તમારી આંખો બંધ કરો અને પછી ઉઘાડો એટલે તમને માફ મસ્તક જણાશે નહિ ! ” પછી તેણે આંખ બંધ કરી અને ઉઘાડી ત્યારે તે મિં ઉખોવ તરફ આશ્ચર્યથી જોવા લાગ્યો ! મિં ઉખોવ બોલ્યા કે, “ મસ્તક વિના હું કેવો લાગું છું ? ” આથી તે ઉખોવ બિચારો જોરથી પોતાને માથે હાથ પછાડીને બોલ્યો કે, “ ખરેખર, હું દીવાનો બની ગયો છું ! ”

ડૉ. ફ્રેડરિક વધુ લખે છે કે, “ પોતે બિમાર છે એવી માન્યતા એક ઘોડામાં ઉપજાવવા માટે તેની ઉપરનો એક પ્રયોગ મેં જોયો છે. તેને ધાબળાઓ ઓઢાડવામાં આવી, દવાઓ ચોળવામાં આવી અને કરુણાજનક શબ્દોથી સંબોધી થાબડવામાં આવ્યો. આથી પછી તેની ભૂખ મરી ગઈ અને તે ખાઈ પી શક્યો નહિ ! પછી બીજા એક સંપૂર્ણ સાજા ઘોડાનો પગ ઊંચો રાખીને, તેને પંપાળીને તથા તે પર પાટા બાંધીને અને દવા ચોળીને લંગડાપણા વિષે તેને પૂરી ખાતરી કરી આપવામાં આવી. આથી પછી તે લંગડો બની ગયો અને ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતી વખતે લંગડાવા લાગ્યો !

(“ સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ” ના આધારે)

સફલતા-નિષ્ફલતાની સમજણ

મનુષ્યે વ્યાવહારિક સફળતા મેળવવી એ એક વસ્તુ છે, પરંતુ પરમ લક્ષ્ય સાધી જીવન સફળ કરવું એ બુદ્ધિજન વસ્તુ છે. અનેક માણસો વ્યવહારમાં નિષ્ફળ ગણાયા છતાં વસ્તુતઃ તેમણે પોતાનું જીવન સફળ કર્યું હોય છે, કેમકે તેઓ લૌકિક સુખો અને પદાર્થોનો ભોગ આપીને ઉચ્ચતમ આદર્શને વળગી રહ્યા હોય છે.

લૌકિક કીર્તિ, દ્રવ્ય, દરજ્જો, માનપાન, એ વસ્તુઓને ખરી સફળતા સાથે સંબંધ નથી; કેમકે સૌથી વધારે સફળ થયેલા મહાપુરુષોને લોકોએ ધિક્કાર્યા છે કે જેઓ પોતાનું મસ્તક મૂકવા જેટલી પણ જગા આપવામાં ધરાવતા ન હતા.

અહો ! આ પ્રપંચી સંસારમાં સ્વાર્થી સ્ત્રી-પુરુષોની કહેવાતી સફળતા અને મહત્તાએ કેવી શોચનીય વસ્તુ છે !

તે સર્વજ્ઞ ન્યાયાધીશ કે જેની ઉપર અપીલજ ચાલતી નથી તે આ જગતમાંની ઘણાઓની નિષ્ફળતાને સફળ દરાવશે અને ઘણાઓની સફળતાને નિષ્ફળ દરાવશે.

લોકોમાં જે માણસો સફળ ગણાય છે, વર્તમાન-કાળમાં જેમની પ્રશંસા થાય છે; સમાજ જેને શોધ્યા કરે છે અને શ્રીમંતો જેમને ઇચ્છે છે; એવા ઘણા માણસો મનમાં તો સારી રીતે જાણે છે કે તેઓ લોકો-

ને છેતરે છે. તેમનાં હૃદયો દર વખતે તેમની ઠગાઇ નાપસંદ કરે છે. તેમને તેમની આર્થિક સફળતા યાદ આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમને તેમનાં અંતઃકરણો ડંખે છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ પોતાની મિલો, જીનો, કારખાનાં કે ખાણોમાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેમના નિસ્તેજ ચહેરાઓ, હાડપિંજર જેવાં શરીરો અને ભૂખે મરતા લોકો કે જેમનું રક્ત તેમને ઓછો બદલો આપીને મેળવેલા ધનના ઢગમાંના પ્રત્યેક રૂપિયામાં રહેલું હોય છે; તે લોકોની હાલતજ મૂંઝે મોઢે એવાઓ ઉપર સખ્ત દોષારોપણ કરતાં ગર્જી ઊઠે છે કે, જગત ભલે તમને મહાન સફળતા મળેલી ધારે, પણ ખરું જોતાં તો તમને પ્રચંડ નિષ્ફળતાજ મળી છે; કેમકે તમે અનેક જીવનોનો ભોગ લઇને તમારો ધનનો ઢગ ભેગો કર્યો છે.

મનુષ્યે આટલું તો જરૂર શીખવું જોઇએ કે, જગતની પ્રશંસા કરતાં તો બહુજ મહાન અને લોકોની સંપત્તિ કરતાં તો બહુજ કિંમતી એવી કોઇક દિવ્ય વસ્તુ—આંતરિક અવાજરૂપે તેના પોતાના હૃદયમાં રહેલી છે; અને જો એ પોતાનો હાર્દિક અવાજજ અસંતોષ દર્શાવે તો પછી બીજાઓ ગમે તેટલું માન આપે તે તો કેવળ ઉપહાસજ છે.

જો માણસ એ પ્રમાણે બીજાના અરાનનો લાભ લઈ તેને છેતરે છે તેના વિષે એટલુંજ કહી શકાય કે,

તેનું ચારિત્ર્ય બ્રષ્ટ થયું છે.

પ્રત્યેક સાચા મનુષ્યની મહત્વાકાંક્ષા વધારે ધન કે માન મેળવવાની નહિ પણ વિશેષ ઉન્નત થવાની-વિકાસ પામવાની હોવી જોઈએ.

દુર્ભાગ્યે અધિપતિઓ અને પ્રતિસ્પર્ધાઓ, જે માણસ ઉન્નત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેની ઉપર નિંદા-રૂપી કાદવ નાખવાની અથવા તેને ઊતારી પાડવાની તક મેળવવાને હંમેશાં તકલીફ રહે છે.

જે માણસ વિદ્વન્કારક પાષાણોને સીડીનાં પગથિયાં તરીકે વાપરી શકે છે, જે પરાજયથી ડરતો નથી; જે નિંદા કે ટીકાને લીધે કર્તવ્ય મૂકી દેતો નથી અને પોતાની આસપાસ ગમે તેટલાં તોફાન ચાલે તોપણ જે પોતાના હોકાયંત્રની સોયની અણી પોતાના ઉદ્દેશરૂપી અચળ ધ્રુવ તરફ જ રાખે છે, તેનો વિરોધ કરવો નકામો છે.

જે તમે તમારા મનને એક વાર અસત્ય બોલવા દેશો તો બીજી વાર તેને કલ્પિત કારણથી પણ સત્ય છોડવાનું સહેલું લાગશે.

(“સુખી જીવનનાં સાધન” ઉપરથી થોડો ભાવાર્થ)

મહાત્મા થવાનો સાચો માર્ગ

તમારી શક્તિઓ જાળુવા માટે પ્રથમ તો પરમાત્માને જાણો.

જેનું મન પરમાત્મામાં રહે છે તેની સંભાળ પર-
માત્મા રાખે છે.

જેવા મિત્રો તમે શોધશો તેવા મિત્રો તમને શોધશે.
જે કામ રામ, કૃષ્ણ, મહામદ, ઇસુ કે જરથુસ્ત્ર
કરી શકે તે કામ ખીજો પણ કરી શકે.

કેમકે સર્વત્ર એકજ નિયમ વ્યાપી રહેલો છે.

કેમકે એવી એકેય ટેવ નથી કે જે જીતાય નહિ.

કેમકે તમારું જીવન કેમ દોરવવું અને ખીલવવું
એ માત્ર તમે અને તમારા પ્રભુ વચ્ચેનો સવાલ છે;
છતાં જો તમે સાધારણ લોકોથી દોરવાતા હો, તો જરૂર
તમે ખોટો માર્ગ ચઢવાના ભયમાં છો.

કેમકે બહારનો વિવેક અને આડંબર નિર્બળ માણ-
સોજ રાખે છે.

કેમકે જેમને આત્મશક્તિ સમગ્રાધ હોય, તેઓ તો
લોકો જુએ-જાણે, વખાણે, એ પ્રકારનું કામ એાધું
અને નાદુરુદ્ધ કરે છે.

કેમકે તેઓ સમજી ચૂક્યા હોય છે કે, અંદર-
બહાર બંધે અનંત શક્તિજ બધું કરી રહી છે અને
તેઓ તો તેનું હથિયારમાત્ર છે.

કેમકે સૃષ્ટિના એવા શ્રેષ્ઠ નિયમોમાં અને તેના
નિયંતામાં જેને વિશ્વાસ આવે છે તેના ઉપર દીનહીન-
તાની સત્તા નહિ ચાલે.

ધન્ય અને લાયકાત વિના પ્રભુ સારી વસ્તુઓ નથી આપતો.

સોયના કાણામાં ઊંટ પેસવું જેટલું અશક્ય છે, તેટલુંજ ધનવાનને સ્વર્ગ પામવું અશક્ય છે.

આપણે બધા માત્ર અપાર સામર્થ્યરૂપ પરમાત્માને વહેવાની નીકા છીએ, એટલે જે કોઈ જેટલા પ્રમાણમાં એ દિવ્ય પ્રવાહને પોતા દ્વારા વહેવા દેશે, તેટલા પ્રમાણમાં તે મહાત્મા બને એ નિઃશંક છે.

ધર્મગ્રંથાદિથી ઈશ્વરી આજ્ઞા જાણે ને પાળે તેઓ-જ ધન્ય થાય છે.

સુધારકો, ધનવાનો અને ધર્મગુરુઓ

“જે ધર્મ કે ઈશ્વર વિધવાનાં આંસુ લૂછી ન શકે અથવા માખાપ વગરનાં નિરાધાર બાળકોનાં મુખમાં રોટીનો કટકો મૂકી શકે નહિ, તેવા ધર્મ કે ઈશ્વરમાં મને શ્રદ્ધા નથી.”

“મરદ બનો. તમારી ઉન્નતિમાં—તમારા કલ્યાણમાં આડે આવતાં આચાર્યોને, ભટ્ટાચાર સાધુઓને અને મહંતો વગેરેને ઊંચકીને ફેંકી દો; કારણકે તે લોકો કદી સુધરવાના નથી; તેમનાં હૃદય કદી વિશાળ થવાનાં નથી. તમારા વહેમ અને અજ્ઞાન ઉપર એ લોકો મોજ માણે છે; તેથીજ તમને લૂપ્ત વેદાંત, વામમાર્ગ જેવી

ભક્તિ તથા ગુરુસેવા ઇત્યાદિનો ઉપદેશ કરે છે અને સાચી સાધના-ઉત્તમ ચારિત્ર્ય તથા એના પાયાભૂત એવું ખરું જ્ઞાન તમને મળે એમ તેઓ કદી ઇચ્છતા નથી.”

“જે પ્રજા આધ્યાત્મિક ભાવોમાં જોટલી આગળ વધે, તેટલેજ અંશે તે વાસ્તવમાં સુધરેલી લેખાય. જે પ્રજા અનેક જાતનાં કારખાનાં તથા યંત્રો નિપજાવવા સાથે, સાંસારિક સ્વચ્છંદતાઓ અને વિલાસ વધાર્યા જતી હોય, તેને હું સુધરેલી પ્રજા કહેતો નથી.”

(વિવેકાનંદજીનાં થોડાં વચન સારાંશરૂપે)

ધર્મરૂપી પ્યાલા-કોણ કોનો શત્રુ છે ?

આ પ્રતીત થતું હિંદુપણું, મુસલમાન અને ઇસાઈ-પણું, એ તો જુદા જુદા પ્યાલા જેવું છે કે, જે પ્યાલાઓ વડે પવિત્ર વિશ્વપ્રેમરૂપી દૂધ પિવરાવવાના યતન વખતોવખત થયા કરે છે. x x x એવા પ્યાલા તો આગલા વખતના પણ આપણી સામે અનેક પડ્યા છે. આપણે તો કોઈ રીતે દૂધજ પીવું જોઈએ. હૃદયની જ્વાલા જેથી શાંત થાય એવું પીણુંજ અમને તો જલદી જલદી આપો.

અમારે તો અકબરદિલીની (હૃદયની વિશાળતાની)જ જરૂર છે. પછી તે ગમે તે પ્યાલામાં ભરીને પાઓ; ચાહે તો તે પ્યાલો નવો હોય કે જૂનો અને સોનાનો હોય

માટીનો !

પણ માત્ર એ ખાલી પ્યાલાનીજ ઉપાસના કરવાથી તો વિરોધજ વધે છે. આ બધા પ્યાલાઓ (સંપ્રદાયો અને મતમતાંતરો) તો કેવળ મૂર્તિઓજ છે. જે સાચો સાધક એ બધી મૂર્તિઓમાંથી અમૂર્ત આત્મામાં પહોંચી ગયો હોય તેને ધન્ય છે ! મિથ્યા નામરૂપથી ઉપરામ થઇ સાચો પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થતાંજ એ પ્યાલો એના હાથમાંથી છૂટી ગયો, ફૂટી ગયો, ભાગી પડ્યો !

અમે તો ધર્મગ્રંથમાંની અંદરનું (તત્ત્વ) લઇએ છીએ અને શબ્દરૂપી શુષ્ક હાડકાં તો ફૂતરાં તરફ ફેંકી દઇએ છીએ.

કોઇ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયની સાથે તમને વિરોધ હોય તો, તેને કાપવાનું અર્થાત્ ખંડન કરવાનું કાર્ય ન કરો. સીધો માર્ગ એજ છે કે, તમે તેમના હૃદય કરતાં તમારા હૃદયને (અર્થાત્ ચરિત્રને) વધારે વિશાળ-મહાન બનાવો; તમારી પ્રેમભક્તિને એના પ્રેમ કરતાં વધારી દો; તમારી માનવપ્રીતિને એની પ્રીતિ કરતાં વધારે વિશાળ કરો; તમારા સાહસને ઉચ્ચતર બનાવો અને સત્યસ્વરૂપ (પરમેશ્વર) ઉપરના તમારા વિશ્વાસને વધારે મહાન (અકબર) બનાવો. સંસારનાં નામરૂપ, એનો બાહ્ય ચળકાટ, દૃશ્ય જગતની વિચિત્રતા, અસંખ્ય સ્વરૂપોની વિવિધતા, એ બધા રાગરંગ ભલે બીજાઓની

આંખોને આંજી નાખે; આ શિક્ષકો અને પ્રોફેસરો ભલે
એ મૃગતૃષ્ણાની જાળમાં ફસાય; અધિકારી અને અમીર-
વર્ગ ભલે એ કરોળિયાની જાળમાં જકડાઈ જાય;
પાંડિતો અને સાક્ષરો ભલે એ લહરીઓમાં જઈ પડે;
યુવક અને વૃદ્ધ ભલે એ સ્વપ્નમાં મોહિત થઈ જાય;
પરંતુ તમારે તો એ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને કદી પણ
ન ભૂલવો જોઈએ. તમારે તો તમારાં નેત્ર એ સત્યાત્મા
તરફથી નજ ખસેડવાં જોઈએ અને પછી ઓ શ્રદ્ધાવાન
પુરુષો ! ઓ સમ્યગ્દર્શીઓ ! જોઈ લો કે, એ આનંદ
કેમ નથી પ્રાપ્ત થઈ શકતો ! અને કોણ કોનો શત્રુ છે !
("સ્વામી રામતીર્થ-ભા. ૧૨, ૧૩" પરથી થોડો ભાવાર્થ)

સ્વામી રામ શું કહે છે ?

આ બાળવિધવાની સુંદર આંખોમાં આંસુ જોઈને
આપણું કાળજી કાટી નથી જતું, તો પછી આપણે
ઋષિઓની સંતતિ કેમજ કહેવાઈ શકીએ ? આ વિધ-
વાઓની હાય જો આપણને કાળી ભવાનીની પેઠે ભક્તી
નહિ જાય, તો બીજું શું થવાનું છે ?

હે માનવીઓ ! આ ખુશખબર સાંભળો ! હે લક્ષ્મી-
ની લાલચમાં ડૂબી રહેનારાઓ ! હે હાવભાવ ઉપર મરી
ફીટનારા અને નયનકટાક્ષ ઉપર ઓવરાઈ જનારાઓ !
જેના એકાદ માત્ર દૂટાઈવાયા કિરણ વડે સૂર્ય અને

અંદ્ર પ્રકાશમાન થાય છે, આ તમામ પુષ્પોના રંગ અને સુવાસ જેના એકાદ પ્રશ્વાસને લીધે ઊપજે છે અને મગર રમણીઓનાં સ્મિત જેના માત્ર એકાદ કૃપાકટાક્ષને આભારી હોય છે, તે પ્રકાશોનો પ્રકાશ, તે આનંદોનો આનંદ અને તે સુંદરતાઓનો આત્મા તો ખુદ તમારો પરમાત્મદેવ છે.

કોમળ હૃદયવાળો મનુષ્ય તો ખીજના દુઃખને ચેપી રોગની પેઠે તરત ગ્રહણ કરી લે છે અને પછી પોતે વહોરી લીધેલા એ દુઃખ અને શોકને ટાળવા સારજ તે ખીજઓની સેવા-સહાયતા કરે છે.

ઓ ભારતવાસીઓ ! અંધારટોટડીઓમાં પેસીને કાળી રાત્રિને દારખાનાં અને કૃત્રિમ ઝાડો વડે શણગારવાનું તો તમે વિદેશીઓ પાસેથી શીખો છોજ; પરંતુ હાય ! પોતાના દેશના સૂર્યને (બ્રહ્મવિદ્યાને) તો તમે મોં બતાવવાથી પણ દૂર રહો છો !

તમે જેમ સંસારના ક્ષણભંગૂર બખેડાઓમાંથી પાછા નથી પડતા; તેમ જે તમે આ આર્યોના જ્ઞાન-ચારિત્રમાં પણ કમર કસીને વળી જશો તો, જરૂર અક્ષય જીવન મેળવી નિત્યાનંદ અનુભવશો.

જે વ્યક્તિ કે, જાતિ આગળ વધવાની ના પાડે છે તેને દૈવ યા પ્રકૃતિનો નિયમ ફટકા મારીને ધકેલે છે. (“સ્વામી રામતીર્થ-ભાગ ૧૦, ૧૧”ના કવરને આધારે)

સ્વામી વિવેકાનંદજીનાં થોડાંક વચનામૃતો

પરમાત્મદર્શન પાછળ ગાંડા થવું, એજ ખરી ધાર્મિકતા છે.

એ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર સાધે, તેજ ખરો વીર છે.

એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ શાસ્ત્રના અર્થો હાથમાંના આમળાની પેઠે સ્પષ્ટ થઇ રહે છે.

મનુષ્ય જેટલે દરજ્જે ખરો ત્યાગ કરી શકે, તેટલે અંશે તેના આત્માનુભવનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે.

જેમ જેમ એ આત્માનુભૂતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ બહારના વિધિનિષેધ શિથિલ થતા જાય છે.

તમારી ‘તીવ્ર ઇચ્છા’ એજ તમારામાંની એ આત્મશક્તિના અનંત ભંડારને ખોલવાની—અનુભવવાની ચાવી છે.

જેવી ઇચ્છા કરશો અને જેવા વિચાર સેવશો તેવાજ તમે થશો; માટે અધ્યાત્મવિદ્યારૂપી અરીસામાં જોઇ તમારું ખરું સ્વરૂપ સમજી લો, તમારી અગાધ શક્તિનો વિચાર કરો અને આ લોક તથા પરલોકના બધા ભયને સમુદ્રમાં ફેંકી દો.

વૃંદાવનના બંસીધર કૃષ્ણ તરફ જોઈ રહેવાથી હવે નહિ ચાલે; હવે તો ગીતારૂપી સિંહગર્જના કરનાર શ્રીકૃષ્ણને પૂજવા જોઈશે.

તમારી વાણીથી નહિ પણ તમારાં આચરણ વડે બીજાઓમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને આચારો ફેલાવો, ત્યારેજ કાંઈક કામ કર્યું ગણાય.

જાતે ન આચરતાં ઉપદેશ કરે તેઓએજ દેશનું સર્વ-નાશ કર્યું છે.

તમે ભારતવાસીઓની પાસે હવે શું રહ્યું છે ? તે કહો. ભાગી તૂટી ઝૂંપડીમાં ફાટ્યાંતૂટ્યાં વસ્ત્રો પડી રહેવું અને ભૂંડની પેઠે છોકરાં પેદા કરી ભૂખ્યા ભિખારીઓ અને ગુલામો વધારવા !

પદવી મેળવી કે ભાષણ કર્યાં એટલે શું સુશિક્ષિત બની ગયા ? જે વિદ્યા વડે મનુષ્યો સિંહ સમાન બળ-પરાક્રમવાળા તથા પરોપકારી બને નહિ, તેને વિદ્યા કે જ્ઞાન કહેવું વાજબી નથી.

સુવર્ણમયી ભારતભૂમિમાં આજે અત્રને માટે કેટલો હાહાકાર થાય છે, તે જરા આંખો ઉઘાડીને જુઓ. તમારા હાલના ભણતરથી શું એ હાહાકાર દૂર થઈ શકે તેમ છે ?

તમે ભણેલાઓ કરતાં તો તમારા દેશના ખેડૂતો, મજૂરો તથા ફેરિયાઓમાં પણ વધારે ઉદ્યમ અને આત્મનિષ્ઠ જણાય છે. તમારી પેઠે તેમણે બોગ્ગરૂપ પુસ્તક ન વાંચ્યાં હોય અથવા ખમીસ કાટ ન પહેર્યાં હોય, તેથી શું તેઓ તમારાથી હલકા બની ગયા ?

દેશના આધારરૂપ કોઈ પણ હોય, તો તે નીચલો વર્ગજ છે; છતાં જેમના પ્રતાપે તમે મોજ કરો છો, તેમનેજ તમે હલકા ગણી કાઢી પોતાને મોટા બુદ્ધિવાન માનવારૂપ અભિમાન કરો છો !

યાદ રાખજો કે, એક વખત તેઓજ તમારા કરતાં આગળ વધી જશે અને તમે આંખો ચોળતા રહેશો; માટે જે કામોને અત્યાર સુધી નીચ ગણી છે; તેમના હક્ક પાછા અપાવવાનો યત્ન કરવો, એમાંજ હવે ઉચ્ચ કામોનું હિત રહેલું છે. જો એમ નહિ થાય, તો એ નીચ લેખાતો જનસમાજ જગૃત થઈ તમારો જુલમ સમજવા લાગશે, ત્યારે તેમની એક ફૂંકમાત્રથી તમે ઊડી જવાના છો !   x   x   x

ઓ હિંદુ સંતાન ! સીતા, સાવિત્રી અને દમયંતી એ તારી સ્ત્રીજાતિનો આદર્શ છે, એ તું ભૂલતો નહિ; તારો ઇષ્ટદેવ યોગીઓનો યોગી અને ત્યાગીઓનો ત્યાગી ઉમાપતિ શંકર છે, તે તું ભૂલતો નહિ; તારું લગ્ન, તારી દોલત અને તારી જિંદગી ઇન્દ્રિયવિલાસ માટે નથી, એ તું ભૂલતો નહિ; જગદંબાની વેદીમાં હોમાવા માટે તું જન્મ્યો છે, એ તું ભૂલતો નહિ; તારા દેશનું સામાજિક બંધારણ અનંત વિશ્વવ્યાપી માતૃત્વનોજ પડઘો છે, એ તું ભૂલતો નહિ; અંત્યજો, અણનીઓ, ગરીબ લોકો અને ભંગી લોકો પણ તારા

મો છે, એ તું ભૂલતો નહિ.

ઓ હિંદના વીર પુત્ર ! તું બહાદુર થા, હિંમત-
થા, હિંદવાસી હોવા માટે મગર થા અને જગ-
કહે કે, “ હું હિંદી છું, હું હિંદમાં જન્મ્યો છું અને
હિંદવાસી-હિંદનો ભંગી પણ-મારો ભાઈ છે.”

ઓ હિંદવાસી ! તારી પાસે માત્ર લંગોટી હોય,
પણ તું ગર્વથી મોટે સાદે કહેજે કે, “ હિંદનું જીવન
મારું જીવન છે; હિંદનાજ દેવો મારા ઉપાસ્ય છે;
નોજ જનસમાજ મારું અયપણનું પારણું, જીવાની-
વિલાસક્ષેત્ર અને ઘડપણનું સ્વર્ગ સમું કાશી છે.”

ઓ મારા ભાઈ ! તું જગતને કહેજે કે, “ હિંદ-
પવિત્ર ભૂમિજ મારું સ્વર્ગ છે અને હિંદનું કલ્યાણ
મારું કલ્યાણ છે.”

હે ભારતીય ! આ મહામંત્રનો તું રાતદિવસ
કરજે કે, “ હે લક્ષ્મીપતિ ! હે ગૌરીપતિ ! હે જગ-
! મને ખરું પુરુષત્વ આપજો. હે સર્વ બળ-ઐશ્વ-
ભંડાર ! મારી નિર્બળતાનો, મારી ભીરુતાનો નાશ
તે અને મને ખરો મર્દ બનાવજો.”

અત્યંત સૂક્ષ્મ અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિની પ્રેરણા સિવાય
પણ મહાન કાર્ય સારી રીતે થઈ શકતું નથી.
કાર્ય જેમ વિશેષ મહત્ત્વનું હોય છે, તેમ તે કાર્ય-
પ્રેરક આત્મા પણ વિશેષ બળવાન હોય છે.

કાર્ય કેવું પણ હોય, પરંતુ તે કૃપી નીતિથી અને ક્રેટલા ઉત્સાહ તથા કાળજીથી કરવામાં આવે છે, તે ઉપરથીજ કર્તાની યોગ્યતા નક્કી કરવી જોઈએ.

અમુક સંયોગોને લીધે, સામાન્ય મનુષ્ય પણ મહાન કાર્યો કરી શકે પણ ખરો. મહાત્મા તો તેજ છે કે, જેનાં ખૂણે જેસીને કરવાનાં કાર્યો તો ઊલટાં વિશેષ કાળજી અને રહસ્યવાળાં હોય છે.

જે પરમ જ્ઞાન આપણને એક એવું પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, કે જેને જાણવાથી બાકીનું બધુંજ જાણી શકાય છે; જે જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન છે અને જેના પ્રભાવથી ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં એતના આવે છે; તે “પરા-વિદ્યાજ” ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન છે.

જેનામાં સત્ય છે, પવિત્રતા છે અને નિઃસ્વાર્થતા છે; તેને કચરી નાખવાને સમર્થ હોય, એવું એક પણ બળ આ લોકમાં કે પરલોકમાં નથી. ત્રણે ગુણો વડે બળવાન થયેલો એકજ આત્મા તેની સામે આપું જગત હોય; તોપણ તેની સાથે ટક્કર લઈ શકે છે.

આપણી સોમાંથી નવાણું નિષ્કળતાઓનું એજ કારણ જણાશે કે, આપણે તેનાં સાધન અને સાધના તરફ પૂરતું લક્ષ આપેલું ન હતું.

કિંચિત્ પણ ધર્મધેણીપણું આપણામાં હશે, ત્યાં-મુઘી ખરા શુભ કાર્ય આપણા હાથે થઈ શકનાર નથી.”

તમે ખ્રિસ્તી હો, બુદ્ધિસ્ત હો, જરથોસ્તી હો, જ્યૂ હો વા ગમે તે પંથના હો, પણ તમે દેહાધ્યાસ અને લૌકિક સ્વાર્થ છોડ્યો છે કે નહિ, એજ પ્રશ્ન છે.

કર્મો વડે આપણી શક્તિ કેમ ખીલવવી અને તે શક્તિનો ઉપયોગ મુક્તિ તરફ કેવી રીતે કરવો, એ જ્ઞાન કર્મયોગથીજ મળે છે.

કર્મ કર્યા કરો, પણ તે અનાસક્તપણે—નિઃસ્વાર્થ-પણે કરો.

(“વિવેકાનંદ” ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ નો થોડો ભાવार्થ)

ગીતાજી વિષે મનહર છંદ

(વિદ્યાભાસ્કર શુક્લના હિંદી ઉપરથી)

મોહને મટાડે પ્રગટાવે આત્મબોધ શુદ્ધ;
ભીરુતા ભગાડે યુદ્ધવીરતા જગાવે છે,
ક્ષણમાં મુકાવે અકર્મણ્યતાથી અકર્મણિ;
કોણ તું, વિશ્વ શું, કર્તા કોણ તે બતાવે છે,
બહાલી બહુ જોગીઓ વિજોગીઓને ભોગીઓને
જીવતાં ને મૂવા પછી મોક્ષ દરશાવે છે.
જીવનમાં જગ જીતવાનો એ પઠાવે પાઠ;
સુખશાન્તિદાતા ગીતા માતાજી કહાવે છે.
અશ્નિને તણખે બળે, મોટાં જંગલ જેમ;
ગીતા-જ્ઞાન પાઠ્યે ટળે, પાપ તાપ સૌ તેમ.

સાચા શ્રીમાન કેવા હોય ?

મિ. કિન્ટન્ડન દરિદ્રતા અને દુરાચારના સ્થાનમાં જતો અને અવનત થયેલાં લોકોને સૂચના તથા મદદ આપતો. એક રાત્રિએ એક ગરીબ ફસાયેલી છોકરી સાથે તેની શરમભરેલી જિંદગી છોડાવવા સંબંધી તે વાત કરતો હતો, ત્યારે ક્રાઇસ્ટના શબ્દોમાં તેણે કહ્યું હતું કે, “હું તને વખોડી કાઢતો નથી; હલકી ગણુતો નથી; માટે જ, હવે પાપ કરીશ નહિ.” ત્યારે તે છોકરીએ આંસુ સાથે કહ્યું કે, “પણ ક્યાં જઈ?”

વીજળીના ચમકારાની પેઠે તરતજ તેને વિચાર આવ્યો કે, તે ક્યાં જાય? પાપ સિવાય કોઈ પણ માર્ગ તેને માટે ખુલ્લો નથી. આથી પછી તેણે ત્યાં ને ત્યાંજ પોતાની નાની ફ્લોરેન્સના સમારક તરીકે, શરમના વમળમાં ડૂબતી બીજી નાની છોકરીઓ બચે અને સદાચારી જીવન ગાળે, એટલા માટે એક આશ્રમ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે ન્યુયોર્કના ખલીકટ સ્ટ્રીટના રસ્તા ઉપર થોડાં વર્ષ ઉપર બેવડા ચાર માળના એક મકાનમાં ફ્લોરેન્સ કિન્ટન્ડન મિશનની પહેલવહેલી સ્થાપના તેણે કરી. આ આશ્રમમાં ખોરાક, આશ્રય અને વસ્ત્ર મફત આપવામાં આવે છે અને વ્યવસ્થાપક

સનારીની અસરથી સેંકડો સ્ત્રીઓ પવિત્ર બને છે.

મિ. ક્રિન્ટન્ડને એ ઉપરાંત ન્યુ યુન્સ્વીક, સાનગ્રેસે, સેકામેન્ટો, લોસ એન્જલિસ અને કેલિફોર્નિયાના સાન્ક્રાન્સિસ્કોમાં પણ આવીજ સંસ્થાઓ ઉઘાડી છે.

યુરોપ અને અમેરિકાના દરેક મોટા શહેરમાં આવી ફ્લોરેન્સ ક્રિન્ટન્ડન સંસ્થા સ્થાપવી, એ તેના જીવનની મહેચ્છા છે અને મિસ ફ્રાન્સિસ ઇ. વિલાર્ડ અને લોર્ડ હેન્રી સોમરસેટની આગેવાની નીચેના “ યુમન્સ ક્રિશ્ચિયન ટેમ્પરન્સ એસોસિયેશન ” સાથે તે મતલબની યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે.

સોના ઉપર કે બીજા ધાતુ ઉપર આપણે નદરશીકામ કરીશું, તે સમય જતાં ઘસાઈ જશે અને આપણે દેવ-ગો ઊભાં કરીશું તે પણ કોઈ કાળે તૂટી પડશે; પણ આપણે આ અમર જીવાત્માઓ ઉપર જે કાંઈ કામ કરીશું, તેથી તો આપણે તેમને ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોથી, અનીતિના ડરથી અને મર્દાનગી પ્રત્યેના પ્રેમથી વિભૂષિત કરી શકીશું. ખરેખર ! આ પ્રકારે આપણે એવું અટલ કેતરકામ કરેલું જાણવું, કે જે અનંતકાળ સુધી વધુ ને વધુ, બળ, પ્રકાશ અને પરમ તેજ પામતું ચાલશે.

એમર્સને બરાબર કહ્યું છે કે, “ પૈસાનો ખરો લાભ તો જેણે તે પૈસો મેળવ્યો છે તેનેજ રહે છે, તેના વારસને રહેતો નથી. જ્યારે હું મારી વાડીમાં કોદાળી લઈ-

ને જાઉં છું અને એક ક્યારી ખોદું છું, ત્યારે મને જેવો આનંદ, જેવો ઉલ્લાસ અને તંદુરસ્તીની જેવી લાગણી થાય છે; તેનો વિચાર કરતાં તો જે કામ મારાજ હાથે કરવું જોઈએ, તે બીજાઓને કરવા દઉં ત્યારે હું જરૂર ઠગાઉં છું.”

રૂઢા રાજવી કેવા હોય ?

હિંદમાં અને બીજા દેશોમાં પ્રજાના પિતા જેવા અનેક રાજા થઈ ગયા. તેમાંના એક રાજ્યકર્તાએ મૃત્યુશ્લેષમાં જણાવ્યું હતું કે, “ કોઈ બાળકને મેં ઇજા ભોગવવા દીધી નથી, કોઈ વિધવાને મેં દુઃખ પડવા દીધું નથી; કોઈ ગોવાળને મેં પીડા કરી નથી; મારા વખતમાં કોઈ ભિખારી નહોતા અને દુબકાળ આવ્યો, ત્યારે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની સઘળા જમીન હું ખેડાવતો, પ્રજાને ખવડાવતો, ભવિષ્યને માટે અનાજનાં સાધન કરી આપતો અને પ્રાંતમાં કોઈ પણ ભૂખે મરતું નહિ.” હાલના સુધરેલા કહેવાતા સમયમાં કયો રાજ્યકર્તા આવી રીતે વર્તવાનું કહી શકે એમ છે ?

(“ આગળ ધસો ” માંથી થોડો સારાંશ)

